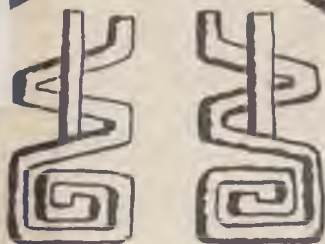


84(2p=Балу)

М 556

С 17052



كازىم

پيغارا دارين
س قاسم

«АДАМДЫ БИЗНИ АТЫБЫЗ»

КЯЗИМ

ЧЫГЪАРМАЛАРЫНЫ
ЭКИ ТОМЛУГЪУ

КЪМАССР-НИ
МИНИСТРЛЕРИНИ СОВЕТИНИ
ТАРЫХДАН, ФИЛОЛОГИЯДАН
ЭМ ДА ЭКОНОМИКАДАН
«СЫЙЛЫЛЫҚЪНЫ БЕЛГИСИ»
ОРДЕНЛИ ҚЪАБАРТЫ МАЛҚЪАР
ИЛМУ-ИЗЛЕМ ИНСТИТУТУ

ماہیلا نرس کا زم

پہینا روالا و نرس
اُس تو ملو غو
بیر غسی تو ہو

МЕЧИЛАНЫ КЯЗИМ

ЧЫГЪАРМАЛАРЫНЫ
ЭКИТОМЛУГЪУ

БИРИНЧИ ТОМУ

С17052

НАЛЬЧИК, 1989
«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА

Каб.-Балк. республиканская науч-
ная библиотека им. Н. К. Крупской
г. Нальчик, ул. Попова № 42

Басмагъа хазырлагъан, ал сёзню, ангылатыулары,
сёзлюкню жазгъан
филология илмулары кандидаты **Теппеев А. М.**

Редакция къауум: **Биттирова Т. Ш., Гуртуев С. С., Залиханов Ж. Ж.,**
Кулиев Къ. Ш., Мечиев С. К., Хутуев Х. И., Теппеев А. М.

Рецензия жазгъанла: **Мокаев М. Х.,** поэт, **Толгуров З. Х.,**
филология илмулары доктору, **Улаков, М. З., Жабелова Л. Ж.**
филология илмулары кандидатлары.

Жууанлы редактор **Бабаев И. Х.**

Китап басманы редактору **Табаксов М. Х.**

4702100200-001
М М 125(03)-89 99-89

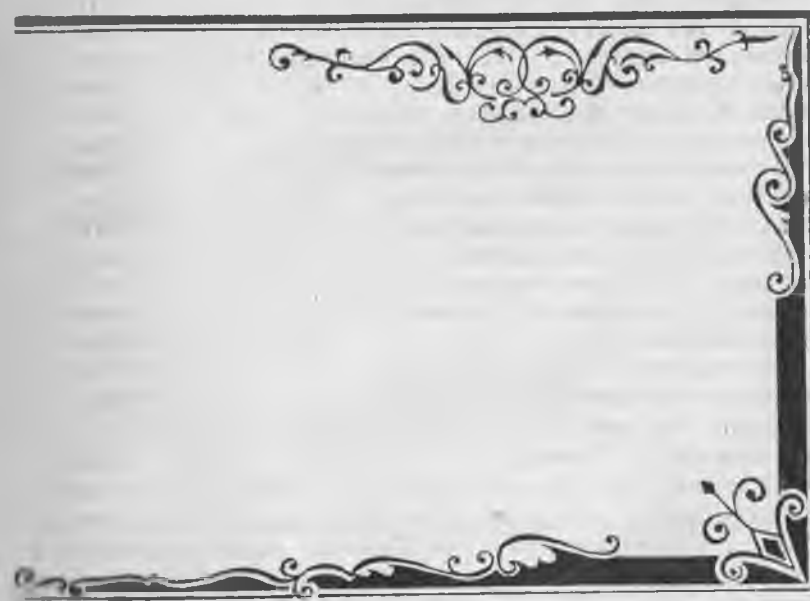
ISBN 5-7680-0129-8

© Къабарты-Малкъар Автоном Совет Социалист Республиканы Министрлерини советини тарыхдан, филологиядан эм да экономикадан «Сыйлылыкъны белгиси» орденли Къабарты-Малкъар илму-излем институту.





АЛ СЕЗ



МЕЧИЛАНЫ ҚАЗИМ

Мечилацы Қазим малқбар адабиятны мурдорун салғанды. Аны жашауу, тау жамауатланы жашаулары бла бирча, ауур сынауладан, ажымлы ишледен толу эди: қадары, чығармачылыгы, илхам тағылары аллай кезиуге тюшгендиле. Ол бийик тау элде туууп, ёсюп, дуня жолларына чыкығанды, анга чомарт берилген фахмуну кюнчонден терслик, тенгсизлик салған жарала хар қайда да бирча кюйдюргенлерин кёргенди. Бир жанындан халкы жырчылары тил усталыкыларын, экинчи жанындан шаркы, тюрк, фарс поэзияланы сынауларын алып, ол эки да демеңгили мурдорда кесини поэзия тёрелерин, алай бла халкыны суратлау адабият тёрелерин кёураған биринчи поэт болғанды; ана тилге башха тилдеде жюрюген кёп тюрлю сёзлени, анғыламланы, суратлау онганы кийирип, аны байлыгыын, айбатлыгыын ёсдюргенди. Алай бла малқбар тилни да суратлау адабиятны тили болурча даражағыа жетдиргенди.

Кюйсюзлюк, жашау тарлыкы баш кётюртмеген заманда Қазим жашау тенгсизликни сёкгенди, андан кёутулууну жолун излегенди; адамны насыпха жолун кёрмегени аны чығармачылыгына бушуулу мудах ауаз бергенди. Алай Қазимни мудахлыгы тюнгюлюу тузагына бир заманда да тюшмегенди, не қыйын сағатда да, не тюрлю болумлада да аны ауазы халкы жанлы болуп, тюзлюкню ауазыча эшитилгенлей турғанды. Аны назмулары артыкылыкыға, киши қыйынын ашауғыа, зорлукыға налат берип, адамланы жүреклеринде иги жашауну умутларын туудурғандыла. Қазим уллуну, гитчени да кёргенди, хатағыа, хайыргыа сабыр кесамат этгенди; адамла арасында жашағанын, алағыа кёз жарыкы, жапсарыу излегенин бек уллу насыбына санағанды. «Аны керек заманда сылтаусуз жаныучу гюрбежи отуна эллилери жалан темир кереклерин келтирип келмей эдиле,— деп жазады Қабарты-Малқбарда жашаған, Қазимни иги таныған оруслау жазыучу М. Киреев.— Ала бери кеслерини кёууанчлары, жарсыулары бла, жашау-турмуң сағышлары, дуня кесаматлары бла да келгендиле. Таулада Қазимни халал жүреги бла ётмеген бир тюрлю иш, бир тюрлю қыйынлыкы да болмағанды. Ауур салтасын бир жанына салып, от бла темир

кюйдюрген берчли кьолларына кьаламын алгъанды. Таш кьабыргъалы тар отоуунда сыйлы тефтерине къарап, жау чыракъчыгъыны мутхуз жарыгъында ол узакъланы кѣргенди, болгъанны, боллукъну да билгенди»¹. Аны сагъышлары кеси заманын, келлик заманланы да бирикдиргендиле, азатлыкъ кибик — уллу ишлени, дин кибик — ёмюрлюк окъууланы, суймеклик кибик — насыплы сезимлени юслеринден ажайып фикирлени этерге жетишгендиле.

Тау жамауатланы дуняны уллу жолларындан узакълыгъы, окъуусузлукъ Кязимге революция ниетле бла, орус адабият бла да шагъырей болургъа онг бермегендиле. Ол шарт аны жамауат жашауну къуралыу, ёсюу жорукъларын ангылауна кѣп чырмау салгъанды. Аны ючюн эди ал кезиуледе адамланы игиге юретиуу бла, дин жарыкъландырыуу бла, алгъыннгы тукъум бирликни къайтарыуу бла тенглик жашаугъа жетиширге боллукъду деген ниетни тутханы да. Болса да, кесини терен демократ оюмларыны, адамлыкъ хорларына ийнаныууну кючлеринден Кязим бу жашау тамыры бла тюрленмей кьалмазлыгъын ангыларгъа жетишгенди. Лев Толстойну танымагъанлай, аныча фикир этгенди; эркинликни, тюзлюкню жакълагъан кавказлы шайырла Акакий Церетели, Илья Чавчавадзе, Важа Пшавела, Ованес Туманян кибик закийлеге тенг болгъанды. Кеси акъылы бла ол хар къайда да жарлы халкъланы кьадарлары бирча болгъанын ангылап, артыкълыкыгъа, адамны учуз этиуге къажау сюелгенди. Халкъны ёкюлю болгъанлай кьалып, ол жарлы эллилени, жалчыланы, битеу да унукъгъан адамланы сейирлерин кьоруулагъанды, алай бла хар адамны да насыпха бирча эркинлиги болгъанын айтханды. «Жангыз адамны жамауат кыйматы ол адам бирсилеге этген хайыр бла ёнчеленеди, — деп жазгъанды. П. Берков. — Халкъланы тарых магъаналары уа ол халкъланы закий адамлары битеудуния маданиятха кьошхан юлюш бла белгиленеди»². Малкъар халкъны атын айтдыргъан, даража сын кѣтюрген Кязимни поэзиясы битеудуния маданиятны таркъаймаз черегине кьошулгъанды. Кязим тау тарлада «бѣрюле чапхан сюрюуча, кьоркъа, юрке» жашагъан аз халкъныны кыйын жашауун айтыуу бла бар халкъланы

¹ М. Киреев. Отвечая старой песне. «Доц» журнал. 1958, № 12, 180-чи бет.

² П. Берков. «К 800-летию со дня рождения Ш. Руставели» — «Русская литература» журнал, 1966 ж., № 4, 149-чу бет.

кыйын жашаулары айтырга жетингенди. Къайда да зулмугъа чамланганды, «хар факътырга саламын» бирча бергенди.

Халкъны терсинден чыгып, аны бла бирге жашап, кыйын, тынч кюнде да кѣзбау этмегенди, сѣзню игисин, кертисин айта билгенди, эслемей бир зат да оздурмагъанды. Аны иги сѣзню, ариулукъну, Ата журтха, туугъан жерге кертичиликни, тенгликни, суймекликни, жигитликни, чомартлыкъны, жолоучулукъну, сабанчылыкъны, адепликни, зулмулукъну, азатлыкъны, ата-анагъа иги болууну, тиши-рыу намысны, эр киши адежликни, шуѣхлукъну, игилик бла аманлыкъны, терслик бла тюзлюкню юслеринден айт-хацлары, нарт сѣзле болуп, халкъны ниет байлыгъына къо-шулгъандыла.

Мечиланы Кязим кесини поэзиясы бла тау жамауатла-ны бирикдиргенди, алада халкъ болуу сезимни чакъдыр-гъанды, адам баш эркинлиги ючюн сюсле билирге керегин ангылатханды. А. Герцен орусну азатлыкъ сѣзюн айтыу бла уллу юрешни байрагъын кѣтюрген эсе³, Л. Толстой кесини дуня къарамларыны, адабият, жамауат излемлерини да тынгысызлыкълары, чюйреликleri бла орус революцияны кюзюсю болгъан эсе⁴, Кязим да кеси жеринде, халкъында, тюзлюк, кертилик деп, тау адамыны сезимни къозгъагъан-ды, аны азатлыкъ ючюн юрешге алландыргъанды.

Совет властны жылларында болгъан тюрлениуле анга къанат битдиргендиле, кѣлюн жарыкъ этгендиле. Къол кыйыны, назму чыгъармачылыгъы бла да социалист къу-рулушха тири къатышханды. Назмуларыны усталыкълары, керттиликleri, келир заманны жарыкълыгъына, адамлыкъ хорларына ийнаныулугъу шыкычы акъылманны СССР-ни азат халкъларыны закый поэтлерини ал сатырына чыгъар-гъанды. Алай бла аны аты Къабарты-Малкъарны чеклерин-ден чыгып, уллу къыралыбызны кѣп тиллеринде айтыл-гъанды. Халкъны бирикдире, таукел эте келген Кязим, аны жапгы заманына, жолуна алгъыш этгенди. Азат дуняны жоллары алыкъа къайгъысыз туюл эселе да, къадар аны аз халкъын кѣп ажымлы ишлеге тюбете эсе да, ол бирлик-ни, тѣзюмню, туугъан ташха керттиликни аманат эте кет-генди.

³ В. И. Ленин. О литературе и искусстве. М., 1967, 192-чи бет.

⁴ Ол да анда, 215—226-чы бетле.

I

Мечиланы Қязим 1859 жылда Холам-Бызынғы тарында Шыкыы элде тууганды. Аны атасы Бекки, кьолдан уста адам, кеси башына эркин болмаганды. Усталыгъы халкъгъа жарап, тау элдеде аны сыйлы кьргендиле. Беккини юч жашы, беш да кызы болганды. Ала, хар заманда таулу юйюрледе болуучусуча, юй жумушха, жашау тиричиликге, эрттеден сюелгендиле. Жашланы кими гюрбежиде аталарына болушханды, кими малгъа кыараганды, кими жалгъа чыкыганды. Кыызла да жюн ишлегендиле, кьолларындан келгенича, башха жумушланы этгендиле. Қязим асламысында гюрбежиде ёсгенди. Кючю келип, сюек кыатдыргындан сора, ол ауур салтаны алганды, кьрюк басханды.

Башха тау элледеча, Шыкыда да кыартла, тыякларын беллерине салып, ташлы сырт бла лахор эте келип, гюрбежи аллында олтурургъа сюйгендиле. Ала кьп сьзлю, жалгъан фатыуалы туююл эдиле; кьп иш, кьп жарсыу сакьалларын эртте агъартхан, уллу юйюрлю, уллу да жашау сынаулу адамла болгандыла. Кюн кьрмей жашаулары кетип баргъан сабанчыла, малчыла... Беккиге чалгъы жаматыргъа, кыама кыатдыртыргъа келгенле... Ала бир бирлерине юй жарлылыкларындан тарыкыгандыла. Ингирде уа, малларын баулагъа жыйгандан сора, элли кыартла, хар замандача, ныгыш кыурай эдиле. Қязим аллай ингирлени ашыгып сакылагъанына уа не сьз! Аз сейирлик хапар эшитирге тюшмей эди! Нарт таурухла, жортууул жырла, чегемли «жигитлени» жарыкь не бушуулу-кюлкюлю жолоучулыклары, тардан тышында болгъан ишле, элли кыозгъалыула, уруш боранлары... Берн, бу бийклеге дуняда болгъан затла кеч жетселе да, эллилени тынгысыз этип, жашау халларын тюрлендиредиле, халкъ жырланы таукел-мудах макъамларына да жангы магъана кыошадыла.

Уста болса да, жери, малы болмагъан Беккиге уллу юйюрню аягъы юсюне салгъан тынч туююл эди. Алай а ол анасындан акысакь туугъан жашы Қязимге бегирек жарсыганды, гитчереклей окыуна аны окытурдан болуп, ол заманда Кыумукъдан келип, Бызынгыда сабийлени окыутуп тургъан уллу эфендиге бергенди. Жаш сохта араб жазууну терк алады, терк окыуна окыуп башлайды. Қязимни насыбына кыумукълу эфенди билимли адам болуп, сохталарына кыара танытхандан сора да кьп затны билдирген-

ди,— тарыхдан, тилден, араб, фарс маданиятларындан да. Ол бирде кѳуранны кѳоюн, шаркѳлы шайырланы назмулары, сейирлик таурухланы тежиуют окѳугъанды. Холам-Бызынгы тарында артда жайылгъан хапарлагъа кѳре кѳумукълу эфенди медиресени жорукъларына сыйынмагъан азат ниетлени жайгъаны ючюн, диннге келишмеген, аллах бла даулашхан «кѳафыр» назмуланы айтханы ючюн жеринден кѳысталып, мында, таулада, бугъуп, жан кечиндиргенди. Айхай да, ол заманда Кѳазимни аллай чѳйреликледен хапары боллукъ тѳююл эди, аны ючюн а эфендини ууазларына, окѳугъан, айтхан назмуларына, тамсиллерине, солуу алмай, кѳаныгъып тынгылагъанды.

Кѳумукълу эфендини медиресесинде Кѳазим шериятны мурдорларын, буслийман фйгъамбарланы жашауларын, исламны тарыхын, хукмусун билгенден тышында да географияны, астрономияны, ал курсларын алгъанды. Араб, фарс, тюрк поэзия бла шагъырей болгъанды. Жарсыугъа, Кѳазимни юсюнден илмуда алыкѳа ол ахшы эфендини аты белгили тѳююлдю. Кѳазим андан алгъан билимге кѳре — бизге белгилесинде уа ол араб университетлерине дери андан башха эфендиден окѳумагъанды,— ол кеси заманына кѳре, терен билимли адам болгъанды.

Медиресени бошагъандан сора, Кѳазим бир ауукъгъа гюрбежиде атасына болушуп турады. Бош заманында, межгитге барып, кѳуран окѳуйду, намазгъа кѳатышады. Жыйында кѳуран сураланы тынч, уста ангылатады. Холам аузунда, Бызынгыда, Чегемде да Кѳазимни тафсирлерине, тежиуют окѳугъанына, бегирек да кѳуранны кѳыйын жерлерин тынч, байтамал ангылатып кѳойгъанына белгили эфендиле окѳуна бюсюрейдиле. «Уста Беккини кѳяюлу жашы былайдан барса, бираздан Бызынгы бла Чегемни уллу эфендиси боллукълуду»,— деп, эллиле да анга ыспас этгендиле. Алай а Кѳазим заманыны асламын межгитде кѳуран окѳургъа угъай, назмула жазаргъа берип башлайды. Ол сакъат эсе да, чѳрчек эди, тири эди; энди анга назму хунери да кѳошулуп, аты айтылады. Кѳара таныгъан жаш нарт таурухладан, кѳуран сураладан, тафсирледен кесича назмула этеди, ала жырлагъа, зикирлеге ушайдыла,— андан эди эллилери аны назмуларын кѳлден терк билгенлери, дууа тефтерлерине кѳчюргенлери. Халкѳгъа бегирек да аны «Апсаты» деген чыгъармасы жайылады. Кѳазим бурунгу мифни хайырланып, жарлы уучуну кѳыйын жашауун, табийгъат кючлеге жалына, жалбара жашагъанын кѳргюзт-

генди. Апсаты бла ниет сермешинде уучу хорлайды — Кязим уучу жанлыды.

Жугъутурну къолтугъундан къан сьер,
Жарлыгъа бергенни, ойра, жап сюр!

Апсаты кесин халал, чомарт сундуруп, кийиклени терс тамакълада букъдурады, жарлы уучуну бийиклеге элтип, «келмез жолгъа тюртюлтеди», ол анга, жалынып, не къадар махтау берсе да, тап, жюмел улакъны окъуна тежемейди. Апсатыны сыфатында — къарыусузгъа жан аурутмагъанланы, жерни мажалын къолгъа этип, жарлыланы таргъа тыйгъан иелени сыфатлары эсленедиле. Алай бла бизге жетген бек биринчи назмусунда окъуна Кязимни жарлы уучулагъа иги тилек этгени, аны табиигъат кючле бла кюрешинде таукеллик туудурургъа итингенни кёрюнеди.

Алыкъа жашау чюйреликле аны назмуларындан узакъ эселе да, Кязим ниет ишленмекликни, кертиликни, бир бирге адамча къарауну муратларын жаяды. Ол жыллада Бызынгыда Бёзюланы Чёпеллеу эфенди жашай эди. Аны ол заманга кёре, ахшы библиотекасы болгъанды. Чёпеллеу Терк башында орусча окъугъанды; кёп жаны бла билимли хаким адам болгъанды. Ол жарлыланы излемлерин къоруулагъанды, кесини жашауунда, ишинде да къара халкъны жарыкъландырыр жанындан кёп иш этгенди. Дин тутхан уллу эфенди болуп тургъанлай да, ол дин жахилликни унамагъанды, аны адамланы буюкъдургъан, къоркъакъ этген төрелерин сёкгенди; къумукълу эфендини ызындан ол Кязимни китапла дуниясына кийиргенди, жарыкъландырыу, азатлыкъ ниетле бла шагъырей этгенди. Мында Кязим Навоини, Физулини, Фирдоусини, шаркъны башха шайырларыны китапларын окъугъанды, аль-Бируни, аль-Фараби, Ибн-сина (Авиценна) кибик кюнчыгъыш философланы окъуулары бла шагъырей болгъанды. Чёпеллеу табиигъат таныуну илмуларын, медицинаны да иги биле эди. Кеси кырдыкладан дарманла этип, адамлагъа бакъгъанды, дууа, къуртха амалла бла багъыуну жахил жорукъларына къажау тургъанды. Кязим аны Холам-Бызынгы эфендилери бла кёп даулашларына тынгылагъанды; эфендиле, дин иелери, Бёзю улу этген ишле къуран бла келишмейдиле деп, анга ыразы болмагъанларын айта эдиле. Айхай да, XIX ёмюр бошала туруп, Холам-Бызынгы тарында Чёпеллеу эфендини ол даулашлары жер, суу тенглигин из-

легени, аны ючюн а бийле анга шагъырей жаулукъ этген-лери — ала бары тау жамауатлада кеслери алларына туугъан ишле туюл эдиле. Бу кезиуледе Шимал Кавказда жашау халгъа ыразы болмаулукъ кюч алады. Анга кёре, дин тёреле къатыланадыла: бийлик этген къауумла кеслерини жашау онгларын, эски жорукъларын, къарангылыкъны жалан да ол тёреле сакъларыкъларын ангылайдыла. Аны бла байламлы, исламчыланы кеслери ичлеринде окъуна дин догмалагъа — киши шекли болургъа жарамгъан, жалан да ийнаныргъа, жюрютюрге тийишли низамлагъа, — тюрлю-тюрлю къарамла айныйдыла. Бурунгу иги тёрелени, бирликни бузулуп баргъанлары, тукъумла арасында келишмеулукле Кязимни да тынгысыз этедиле. Тюнене да жокъ эди кюн жарлылагъа, алай бюгюн къыйынлыкъ аллай бир басады, таргъа алай тыяды, — бурунгу жашау аны къатында байрамгъа ушайды. Кертиси да, хапарлада айтыла келгенине кёре, бир бирге тынгылагъан, хурмет этген, зулмудан, киши къыйынын ашаудан къоркъгъан заманла болгъандыла. Не тюрлю болса да, бир тукъумла, бир эллиле бир бирлерин унукъдурургъа, таларгъа, жояргъа кюрешмей, келишип жашагъандыла. Иш къул-бий жюрюгенде туюл эди, бийни бийлиги кёп жаны бла чекленгенди: адеп-намыс, даража институтлары аны кесин элге къажау салыргъа къоймагъандыла. Энди, бек башы, ол институтла чачыладыла, бурундан жюрюген ниет ангыламла ёчюлюп, адеплик къалмай, бийле да арtdан байыгъан, бир тюрлю адеп, намыс чек ангыламагъан мырзакъчлача, тау эллени тап къуралгъан турмуш болумларын бузадыла, класс бетлери ачыкъ болуп, халкъ, кёз кёре, эки къауумгъа юлеши-неди. Ол чакъда Кязимге бурунгу жашау асыу кёрюнеди:

Тёреле, сурала кибик,
 Жюрюген заманлада,
 Намыс, бет, мархумлукъ да
 Кёп эди адамлада.

Кязим, эки жол айырылгъанда тохтап, къыйын жол къайры баргъанын билалмай, армау болуп тургъанча кёрюнеди. Энди уа не болдула ахшы адетле деп сорады ол. Жерде берекет къалмагъанды, адамла бирликни — айыутос-лукъгъа, адамлыкъны — байлыкъгъа алышхандыла, аны себепли жерде аллах угъай — ибилис оноу этеди:

Жаш къартха къайырылгъан
 Кювлени кёреме мен.

Къул, бий деп айырылгъан
Кюлени кёреме мен.

Бир бирге жала жапхан
Кюлени кёреме мен,
Ит несине чапхан
Кюлени кёреме мен.

Тюзлюкге, игиликге табынуу къалгъанда,— «жаш къарт-ха да къайырылады», ит несине да чабады, адамла жалгъан дау бла бир бирни жойдуруудан да артха турмайдыла. Тау жамауатлада жашау халланы быллай чюйреликleri Кязимни бек тынгысыз этедиле. Алай жаш назмучу алагъа алыкъа багъа бичмейди, бузулууну сылтауун излемейди, ол жалан да жашау кертиликни суратын ишлейди.

Кавказ урушну барыуунда, андан сора Кавказгъа 60-чы жылланы ахырында жетген реформаны къужур «азатлыгъында» таулула кёп затха тюшюннгендиле. Иги адетлени аманнга тюрлениулер, Кязим суннганча, «ниетле бузугъандан» угъай, патчах хорлугъу тау жамауатлада окъуна баш эркинликlerini ахыр таныгъын къурутханы ючюн болгъанды. Патчахлыкъ, ачыкъдан, халкъ асламлагъа къажау сюеледи. Аны бла байламлы уа тау жамауатланы башчылары да кеслерини класс бетлерин ачадыла. Ала 70-чи жылланы арасында къанат жайгъан революция селейип, аны ызындан келген кюнсюз реакция къыралда кёлсюзлюк туудургъанын билеп, аны сылтауу бла мында да баш кётюрнгенлени жокъ этерге, жашауну алгъыннгы ызына буругъа умут этедиле. Энди Холам-Бызынгы тарыны жоллары алгъынча бек туююл эдиле,— тау элле кеслери алларына жашагъанча кёрюннгенликге, энди ала уллу империяны оноуундадыла, анга кёре, империяда болгъан ишле бери да жетедиле, мында да хар ишге империяны мухурун саладыла. Кязимни тынгысыз этген чюйреликле — патриархалфеодал тёрелени орнуна капиталист жорукъла келгенлери бла, орус патчах кавказ урушдан сора тау эллени къолда къаты тутууну политикасын жашауда бардыргъаны бла байламлы эдиле. Малкъар жамауатла, кеслерини география болумларына кёре, кавказ урушха къатышмай къалсала да, аны куюн кёрмей турмагъандыла. Патчахны аскер-эгет мыртазакълары тау тарлада кеслерини семен хорлукъларын эте эдиле; башхасы болмаса да, ала азат таулула юйренмеген тыш законланы орнатхандыла; ырысхы, жер жюрютуюню, жер иелени сейирлерин сакълауну къаты нizamларын салгъандыла. Айхай да, аллай жангылыкъла

халкъны ёмюрледен келген жашау-турмуш халлары бла дин, миллет сезимлери бла аз да келишмей эдиле. Ишни алайлыгъын кёрген, тау бийлени бир къаууму уа халкъны бирлик мурдорун сакълар орнуна, патчахны иелеу (колония) политикасына жакъ басхандыла. Марксны, Ленинни окъуун эпитмеген Кязим, класс чойреликлени, миллет унукъдурууну сылтауларын билмесе да, тау жамауатлада айрылыкъны туура кёргенди. Жашау тиричилик бирикдирип, адеп-къылыкъ да, нёгерлик да анга кёре жюрюген заманда атауул элле — бийледе, жашауну кёзбаусуз кертилинг алып къарагъанда уа — атауул таматада — элни, тукъумну, жамауатны тюз хукмучусун, ёкюлюн, къоруулаучусун кёргендиле. Капиталист илишанла келе башлагъанлары бла атауул эллени тукъум таматагъа, бийге къарамлары да тюрленедиле. Бу кезиуге, эсе да XIX ёмюрню 80-чи, 90-чы жылларына — жууукълукъ жюрютген къауумланы кёп тюрлю иерархияларында атауул бирликни тёрелери кете, таматагъа, бийге алгъыннгы намыс бериу, бойсунуу — айыутос, жалгъан хатерге, бош юйреннген адетге бурулуп къалады. Аны бла бирге уа тау бийлени айтханларына къажау, хар таулуну адебини, инсан бетини белгиси болуучу бийни сыйлы кёрюу адет да энди «амалсыз, жарамаз» деген магъанасын тас этеди. Атауул аталаны тау жамауатланы бирикдирген сыйлылыкълары да тюшеди. Тукъум тейрилеге, атауул аталагъа бойсундуруп, тау жамауатланы бирге бек тутхан мажюсю-феодал тёреле да бу кезиуге исламны къаты, къарангы хукмулары бла алышыннгандыла, алай бла тау адетле капиталист халланы ёшон урууларын тыялмазча къарыусузланнгандыла. Къысха айтханда, биринчиден, атауул аталаны, бийлени намыслары кетгени — аланы жамауат магъаналары къалмагъаны, экинчиден, азат (мажюсю) таулула, ислам диннге къайтып, алгъыннгы тейрилерине, атауул аталаны арбакъларына табынмазча болгъанлары, аланы барын аллах алышындыргъаны жыйын-тукъум тиричиликни сахнадан кетерип, аны орнуна жангы жашау халланы тохташдырадыла.

Ол болумлада Кязим алгъыннгы жашауну асыулугъун жакълап, къосеп, жангы халланы бетсизликлерин айтса да, революция болмаса аланы кетерип, ангылар кюч жокъ эди. «Бет, намыс, мархумлукъ» къалмагъаны, «жаш къартха къайырылгъаны» — бары да таулула алыкъа толу билмеген, алай а аланы жерлерине ёзен туманлай кирип келген жашау жорукъладыла. Кязим а алыкъа жашды да, дин-

нге угъай,— иги бийлеге ышанады да, халкъны башчылары, хайт деп, эллерине, жерлерине базынып, ишни къолгъа ал-сала, тюзлюк жашау боллукъ сунады.

Халкъгъа салмай бугъоу, кишен,
Намысларын тута билген,
Терсни жаулап, тюзге бургъан,—
Аллай бийле керек бизге.

Халкъны онгар жолун излеп,
Алгъа къарап, жолгъа тизген,
Эл жумушун туура сюзген,—
Аллай бийле керек бизге.

Кесини иги бийлеге (башчылагъа) ышанган айыпсыз жангылыуунда Қязим аллай бир тереннге кетеди,— «жалчы жекмей, ёлюп кетген», «къул, ёзден деп айырмагъан» бийле болургъа боллукъ сунады. Қязим алагъа маданият, миллет магъана да береди. Ала юмметге (бир динни тутханла, таулула) сакъ болургъа керекдиле; тилибизни шатык билирге, игилеге орун берирге. Қязим «аман тюшню игиге жоралайды» — аллай тенгликле кетгендиле, тукъумла чачылгъандыла. Бийлени да кёбюсю юмметге сакъ болуучуладан — фитнес мал жыйыучулагъа; жамауатны бирлигин, жашау сейирлерин къоруулачуладан — аны унукъдуруучулагъа айлангандыла.

Халкъны алгъын жашауу къолайсыз болгъан эсе да, миллет унугъуудан кери эди; энди аны къалай бла къайтарыргъа билмей, Қязим тынгысыз болады. Аны назмуларында алыкъа кюрешге чакъырыу жокъду, тынгылап, тёзюп туругъа жарамазлыгъы да баямды.

Олтурдула бурун бизде
Жарлы къарт да, бий да бирге.
Табындыла бир тейриге,
Бирлик болду элибизде.

Бий бийлигин анда кёрдю —
Къарыусузгъа къарыу берди!
Элни ишин этип келди,
Бек сыйлыгъа да тергелди,

Энди бийлик учуз болду,
Адет, төре къутсуз болду,
Биз кёрмейбиз онгну, солну,
Ким излейди аман жолну?!

Тар тыгъырыкълада тешлеге, этеклеге къысылгъан тау жамауатла узкъ, тунакъ жашауларындан жангы тиричи-

Каз. Респ. Республикасынын
наыя обл. история им. А. К. Крουνской
г. Нальчик, ул. Нормоса № 42

C17052

ликни белгисиз жолуна чыгъа, эскиден безип, жангыдан кьоркьун тургъанда, аланы эки тюрлю унугъуу — бир жанындан патчах зулму, экинчи жанындан ёз бийлери къысханда, халкъны сёзюц, дауун айтырыкъ, аны тарых ёсюую жангы даражасына кётюрлюк адам чыгъаргъа керек эди. Эндиге дери кесини назмучусу, шайыры болмагъан халкъ аллай ёкюл болууну къыйын илмусун кимден сакъларгъа боллукъ эди? Бийлеге ышаныу къалмагъанды. Эфендиле да халкъ тамбла къалай жашау этерик болур деп жарсымайдыла. Сора кёп къыйынлыгъы, толмагъан муратлары, ажымлы жоллары ючюн къадар анга сёз устасымы бере эди? Кязимни бетинде ниет закийи, миллет акъылманымы тууа эди? Къалай болса да, Кязимни халкъгъа жайылгъан биринчи назмусу окъуна (ол биринчи эсе!) халкъны сагъайтады. Аны ол назмуну Апсатыны юсюнден айтылыучу кёп таурухладан артыкъ айырмасы кёрюнмей эсе да, анда эндиге дери болмагъан, халкъ чыгъармачылыкъда артал да тюбемеген бир заты бар эди: Кязим таурух жаза эсе да, эсинде жашау турады, назмуу жаздыргъан — Апсатыгъа махтау берну туююлду, инжилген адамгъа (уучугъа) поэтни жүрек къайгъысыды. Назмуну жазгъан, сёзсюз, халкъны адамы эди,— Апсаты бла жарлы уучуну бетден бетге тутуп, кеси уа уучу жанлы болгъанды; Апсатыны жан аурута билмегенин, жарлыгъа «жюмел улакъ да бермезлигин», жарлы уучу муратына жалан да кесини кючю бла, усталыгъы бла жетерге боллугъун кёрюзте эди. Терен къарагъанда, жарлы уучуну алгъышын эшите, жалыннганын, амалсызлыгъын кёре, Кязим кёзбау этменди, Апсатыгъа жакъ басмайды. Эчкилерин аякъ жетмез жалаулада, тар къулакълада букъдургъан Апсаты — жамауатны онгун алып, аягъын марап тургъан, къолдан келип, бир игилик этерге да акъылында болмагъан зулмучуду. Сейир туююл эди жарлы уучуланы ол назмугъа къулакълары тургъаны — Кязим зор кючлени алларында аланы онглу, хорламлы этеди. Алай бла Кязим уучуланы Апсатыгъа (тау бийлеге) къарамай, кеслерини кючлерине тыяныргъа, кьоркъмазгъа юйретеди.

Аны ызындан а «Бу неди?», «Аллай бийле керек бизге», «Сагъыш» деген назмула жайылып, аланы жазгъан битеу халкъны кёлюндегин айтханы бла белгили болады. Кязим керти да барын билип, жыйышдырып, бюгюн. бюгече болгъан ишлени, муратланы кертисин айтады.

Бирликни атасы ёлдю,
Бизге бек учузлукъ келди,
Кёрмейбиз жууукъну, тенгни,
Жарлыдан ётебиз кенгни.

Бошлагъанбыз ниетлени,
Кир этгенбиз жүреклени.
Барырбыз биз къайры дери,
Къайда болур тюзлюк жери?

Иги эталмайбыз кёлню,
Тыялмайбыз палах желни,
Къаты къысалмайбыз белни.
Ким къоруулар энди элни?!

Кязим жазгъан — магъанасы, тили, назму къурулушу бла да халкъ жырладан башхады. Халкъ айтыр сёзюн акъылында кёп ёмюрлени биширип, жыйып жарашдырып туруп, энди Кязимни аузуна салгъаннга ушайды. Анда халкъны тили, ниети биригеди,— Шыкъыда жарлы, темирчи Беккини акъсакъ жашы боллукъ эсе ол — халкъны ниет ёкюлю,— сора ышаныргъа боллукъду: алыкъа ол жалан да керти сёзню айтады. Жерсизлик, малсызлыкъ, хакъсыз туююлюу, унугъуу — Кязимни кёзю барына жетеди:

Таш эгурла — сабаныбыз,
Къарангыды адамыбыз,
Баш болгъанды аманыбыз.

Жангыз ийнек — бар малыбыз.
Анга да жокъ мадарыбыз,
Къыйын болду къадарыбыз.

Да зулму кючле жарлы халкъны таргъа къаллай бир тыя эселе, халкъда тёзюмсюзлюк да аллай бир ёседи. Кязимни амалсызлыгъы — ол тёзюмсюзлюкню къайры бурургъа билмегениндеди. «Къаты къысалмайбыз белни»,— деп ажым эте эсе да, «Таш эгурла — сабаныбыз, Къарангыды адамыбыз»,— деп жарсый эсе да, бу халда жашау къайры дери барлыгъын киши билмейди. Кязим да билмейди. Аны себепли Кязим алыкъа жашау кертиликни суратларын ишлейди, кесини поэтика къарамларын къурайды, окъуйду.

Жашау салгъан уллу соруула, чюйреликле, турмуш халланы тюрлене барыулары дуниялыкъны керти суратын ишлеуню излей эдиле. Кязим чыгъармачылыгъында жашауну сур кертилигин тутханы «Къар жауады» деген назмусунда туура кёрюнеди. Башлама назмуларында, бегирек да, «Апсатыда» бла «Бирликни атасы ёлдю» деген жарсыуунда

жашаугъа келген бузукъ халлагъа тынгысызлыкъ баш магъананы тута эсе, «Къар жауады» деген назмуда жашау чюйреликле ачыкъ класс бет аладыла. Поэт, кесини баш борчун ангылап, халкъда жашау кыйынлыкъы базыныусуз этип тургъан сезимлени уатыргъа итинеди:

Къар жауады, борайды,
Байны неси къорайды!
Тоханада жатады,
Малын багъа сатады

Кертиси бла да жалан да бийни «кюню кыйгъысыз батады». Ашы «къатыны ахча санайды», «жашы эсирип ауады». Халкъны баш кетюрсенин, азатлыкъ излегенин бурунгу тенгликни, жууукълукъну, феодал къурулушну кесаматлары бла тыяргъа кюрешген бий къауумланы керти болумлары алайды. Тауда кезбау тенгликни ауун сыдырып, Кязим жашау чюйреликлени, хар ким да керюрча, туура этеди.

Къар жарлыла дуннясына да жауады. Бай анга, кюмюшлю тонуна чулгъанын, зауукъ этип къарай эсе, жарлы аны арнулугъун угъай, кыйынлыкъын кереди. Аны тону да жокъду, юю да сууукъду.

Къул, юйюнде от этмей,
Ашаргъа ашы жетмей,
Ю юнден кыйынлыкъ кетмей,—

жашайды. Къулла (жалчыла) жанларын аямай ишлеселе да, ауруулу болуп, къанларын ачыкъ, сууукълукъ да бузуп кюрешселе да — бай «аланы адамгъа санамайды». Кязим тауда жашау болумну къатылыкъын алай туура этип, дау айтыргъа онг, жол болмагъанын да жашырмайды:

Жукъ айтып жарамайды,
Айтсанг патчах унамайды.
Байны кыйгъысы жокъду,
Юсю, къарны бек токъду.

Халкъны ашына-суууна, къадарына кыйгъырыу эртте унутулгъанды. Энди ол халкъ ишчи кючдю, улоуду. Аны бийле жашыргъан да этмейдиле; кезбау бирлик кетгенди, бай — байды, жарлы да — жарлыды, патчах да жашауну ол жоругъун къоруулайды.

II

Тау жамауатлада социальнo тенгсизликни бютюн да туура этген — Кязимни суймеклик лирикасыды. Бу кезиуде жазылгъан назмуларыны асламысы бизге жетмей къалгъан эселе да, жетгенлери аны закий лирик болгъанын кѳргюзтедиле. Эки суйгенни насыплы къадары, суймеклик сезимни ариулугъу, игилиги, бу иште себеплик, болушлукъ — Кязимни уллу тангсыныуу, тилеги болгъанлай къададыла.

Тау башында тау болмаз,
Жангыз терекден бау болмаз.
Къылыч жара сау болса да,
Суймеклик жара сау болмаз.

Муратына жетмеген суймеклик — ол жалан да насыпсыз суйгенлени жюрек къыйындары болуп къалмай, анга заран этгенлени, битеу да жамауатны «сау болмазлыкъ жарасыды». Къылыч жара бошду, суймеклик жарагъа жарсыгъыз! Ол хатерлик поэтге «Тахир бла Зухура» дастанын. «Бузжигит» поэмасын жаздыргъанды — бушуулу суймекликни тауушлукъ жырларын! Ол хатер Кязимни кѳп назмуларыны магъанасы, суратлау кючу да болгъанды.

Суймекликни ариулугъуна, сыйлылыгъына тангсыныуу бла бирге, тенгсизлик тѳре къургъан дуняда аны жукъгъа тергелмегенине жарсыу да эшитиледи. Къыйналгъанланы, бир бирге термилип, азап чекгенлени кѳре, Кязимни жюреги къазауат этеди, жамауат сезимликге, халаллыкъгъа чакъырады. Алай а Кязимни жарсыуу жиляу-тыкъсыу, къаргъыш этиу а бютюн да туйюлдю, ол — терен мудахлыкъды, жарыкъ, таза умутлагъа этилген хатер, къайгъырыу излеген кюйдю, кесаматды. Бирде, суйген къыз адебин кѳргюзтюр ючюн жашны тынгысызлыгъын сан этмейди да, жаш анга жарсыйды:

Санга къайыкъ бла баргъа
Умут этгеним. Къайыгъым
Тюбю башына болуп,
Мен жарты жолда къалдым.

Мени ёнюмю эшитмейсе,
Атынгы айта, жолгъа чыкъсам.
Жалан къая зангырдауун
Эшитеме сени чакъырсам.

Къызы сан этмегени, ёнюн эшитмегени назмуну баш къатысыды. Палах къыз суйген жашыны ёнюн эшитирге суймегенинде туююлдо, ол, ансдан, эки суйгенни арасында эрке кёлкълалдыды, къызы айыпсыз ёхтемлигиди; палах — ала тенг болмагъанларындады. Жашны умуту — къайыгъы — туюю башына болгъаны аны себеплиди.

Къоншубуз. Ожакъ туююнюг
Дайым кёрюнюп турады.
Алай санга узакъ жолум,—
Чегемден Багъдатхачады.

Атанг бла къарындашынг
Арабызны кенг этдиле.
Мен санга жарсый тургъанлы
Энишге кёп суула кетдиле.

Юююню эшиги манга
Ачылырыкъ болмаз алай,—
Гюняхлылагъа жаннетни
Эшиги ачылмагъанлай.

Иш андады — ожакъ туююнлери бирге къошула тургъанлай жашау тенгсизликни куююнден, жаш, тийишли къалын берип, суйген къызын алалмазлыкъдан эки суйгенни арасында жол «Чегемден Багъдатхача» болуп къалады. Аны себепли жарлы жаш, «танг алада» отуннга бара, суйген къызыны жилигъан тауушун эшитеди; алагъа адамла угъай, «къаяла да жазыкъсынадыла», жалан да ишни къурарыкъла — къызын атасы бла къарындашы — «бир да эримейдиле».

Къазимни назмусу кесини къысхалыгъы, суратлау жуююлюю, теренлиги бла жюрекни титиретеди. Танг алада отуннга баргъан жашны суйген къызыны арбазына амалсыз къарай озгъаны, къыз а жюрегин жалан да жилип чёкдюргени — кёзюбюзге кёрюнюп, эсибизде бек мудах, ажымлы сурат болуп къалады.

Суймеклик къайыгъы туюю башына болмай, жашны жюрек мудахлыгъын таукеллик, самаркъау алышындыргъан кезиуле да туюейдиле:

Атанг келди да гюрбежиге,
Атына кишен ишлетди.
Аны биргесине юююне
Мени жюрегими да элтди.

Сюеме, кишеним жарасын,
Жюрегим да юююнде къалсын.

Атанг эмилик атын тыяр,
Сени уа не хазна тыялсын!

Сегиз тизгиннге сыйынган жашау хал, психология сатырла, тенглешдириуле, лакъырдала алай тапдыла, устайдыла — аны бла бирге, лирика жигитни ауазы аллай бир таукелди, ачыкъды — назму ненча къайтарылып окъулгъанда да, анга сейир кем болмайды. Гюрбежиге атына кишен ишлетирге келген ата бла кишен ишлеген темирчи жаш; атаны тыяргъа деген эмилик аты бла кызы, атаны темир кишени бла жашны сюмеклик кишени, азатлыкъларын бермезге къаст этген ат бла кыз, жашха: «Тиле, тиле, аны ючюн кызымы намысы кем болмаз, берген а мен да эт-мем» деп къарагъан ата бла, «Кюреш, кюреш, амал-такъал да эт. ма бу мен ишлеген кишенни элтп окъуна сал, кызынгы тыялсанг кёрейим» деген жаш — ала бары жашау шартла болуп, бетден бетге сюеледиле. Кязим барына мыйыкъ тюбюнден ышарып къарайды, кеси ташада къалып, жашны ич сырын билдиреди. Жаш да сырын — ол Кязим суратлагъан сейирлик керти дуняны хапарын, кесини бир гитче хорламчыгъыча, жарыкъ жашыртыныча, атасыны бош умутларына ичинден кюлгенин да жашырмай, кызгъа айтады. Назмуда жашау болумла, психология халла, бирге битгенча, байтамал биригип, бир уллу суратлау-эстетика дуняны кзурайдыла. Кязим, жашау магъаналары болгъан, жашны бла кызыны къадарларын белгилеген уллу затланы, ойнагъан этгенча, бош алай айтып къояды. Айтып къояды, алай а хар сёз, хар сыфат, тюбюнден къайнап, ёсюп баргъан гыпылай, окъугъанны эстетика сезими туталгъан къадар бирде ёсюп, кесини къудуретин ачып барады. Къарасанг, кызыны атасы атына кишен ишлетирге бош алай келмегенди; кишен, баям, аллай бир керек да туююлдо. Ол аны «Кызгъа кишен салгъанма, бош кюрешме!» — деп, жашха элбер халда айтхан жууабыды: тау адетде, намысы, адеби болгъан эр киши, не кызы бла, не аны тилеген жаш бла ачыкъ сёлешрик туююлдо, кызыны бермезден, жууукълукъ алмаздан болса да, ол ишни жашны тукъумун жаратмай, суймей, тенгнге тергемей этсе да, бош, башха сылтаула этген болмаса, кертисин, ичин айтырыкъ туююлдо. Тюз да аныча, суйюп, берирге къазауат этип болса да, аны да, чоппахарс этип, ич къууанчын билдирирге суймез. Бу Кязим суратлагъан иште кызыны атасы, жарлы жаш темирчи эсе да — аны киеу этмеслигин, кыз-

ны анасына толу айтып ангылатханды, «кишен салгъанды». Энди аны жашха да билдирирге керекди: кишенни атыма ишлетеме дей эсе да, салгъан анга этерик эсе да, тыйгъан кызын этерикди. Кишенни уллу суратлау магъанасы андады. Темирчи жаш да, кеси кезиуюне, ол затланы барын толу ангылайды. Сабыр кюйде кишенни тынгылы ишлейди. «Сюеме, кишеним жарасын» деген, кыызгъа ыразылыкъ болуп къалмай, темирчини ич дуниясын белгилейди; жарасын деген затын адам, суююп, иги ишлейди, усталыгъын аямайды. Аны себепли кызыны атасы, кишенни кызын суюген жашны кесине ишлетип, жаз тил бла ишни болмазлыгъын ангылатып, аны тюнгюлтген сунса да, жангылгъан этеди: юйюне кишен бла бирге кызын тилеген жашны къол ызын да элтеди; ол «башына ат ургъан», къалай ангыламайды?! Жаш жазгъан темирине хар чөгюч ызы бла, тылпыуу, кымылдауу бла кыызгъа суюмеклигин салгъанды. Аны кезюн, къашын, кыылыгъын махтап жазгъанды. Ала бары темирде къалгъандыла, атасы окъуялмагъанлыкъгъа, кыыз бек тынч, тикирал окъурукъду, окъуп, жүреги жылынып учунуп турлукъду. Сора кишен аны юйюнде къаллай бир турса, жашны сыфаты да кызыны кез туурасында аллай бир турлукъду. Аны себепли:

Аны биргесине юйюне
Мени жүрегими да элти,—

деген закий метафора жалан суюген жашны жүрек сырын, иги муратын билдирип къоймай, жашау кертилик, психология кертилик да болуп къалады.

Намуну ауазындан темирчи жаш кишенни суююп, ыразы болуп ишлегени кёрюнеди. Жумуш тилеп келген кишини кызын суюгенча, атын да, юйюн да сюеди; бир заманда аны атына ишлеген кишенин кеси саллыгъына да шекли туююлдо. Аны себепли темирчи жаш, уяла, кызыны атасына ичинден ышарса да, къарамы бла ачыкъ айтады: ол атын тыяргъа болур, кызын а къачырлыкъды! Жашны ичин жылытхан жарыкъ масхара:

Атанг эмилик атын тыяр,
Сени уа не хазна тыялсын!—

кыыз бла жашны арасында бир бирге ийнаныулукъ, тынгылы келишим болгъанына да шагъатлыкъ этеди.

Кыыз бла жашны кеслерини насып жулдузларына ий-

нанганларын, аллай жашау кѳуараргѳа онлары да болгѳанын кѳргюзтген башха назму усталыкъ бла угѳай, жашау кѳолайлыкѳ бла байламлыды. Мында жаш сѳймеклигине, кесини кѳол хунерине ышана эсе, бирсиндеги жаш «малы, жери, юю» болгѳанына балсыйды. Қязим сѳймекликде аллай онг болгѳанына да кѳууанады, кѳыз бла жаш бир бирни сѳйгендиле, арада чырмау жокѳду, ала насыплы боллукѳдула. Хар заманда, Қязим игиликге ийнанганда болуучусуча, лирика жигитни кѳлю жарыкъды. Кѳызны сѳфаты эсде кѳалады:

Кѳарап турдум баргѳанынга —
Чачынг жете табанынга!

Андан ары жаш кесини дуния ангылауун, оноуун билдиреди:

Атанг ананг энчи туруп,
Башха тюрлю оноу кѳуруп,
Байгѳа, бийге акѳыл буруп,
Мен жазыкъны ююм кѳуруп.

Эки сѳйген бир болайыкъ,
Игилеча, кѳуралайыкъ.
Насып табып, кѳууанайыкъ,
Бирден ожакѳ чыгѳарайыкъ!

Сакѳлагѳынгга ююш кѳайда?
Бу туруудан жокѳду файда.
Малым, жерим, ююм — майна,
Кѳачырайым кѳурман айда!

Бу жаш таукел эсе да, темирчи жаш мындан онглуду: ол насихат этмейди, малы бар эсе да, сагѳынмайды; иш анда тѳююлдю, бек уллу байлыкѳ кѳызны сѳймеклигиди, ол а, ким не чырмау салыргѳа кѳурешсе да, аны аллах берген ырысхысыды. Қязимни бу жигити да, баям, кѳара жашды, малы бар эсе да, бай тѳююлдю, кѳызны атасы, анасы чачы табанына жетген кѳызны андан байыракѳлагѳа берирге боллукѳдула. Аны себепли тынгысызды, кѳызны ашыкъдырады, сѳймекликни эсге салады. Ол эсге салыу, айхай да, темирчи жашныча «Сени не хазна тыялсын» деген таукеллиги тѳююлдю, алай иги умут а ол да этеди.

XIX ёмюрню ахырында, XX ёмюрню башында жюрекке жарыкълыкѳ берген ишле аздыла. Асламысына поэтни кѳолуна кѳаламны бушуу алдырады. Кѳыз бла жашха атасы, анасы тукѳум тенгсизлик чырмау болмагѳанда да, аланы

насыпларың бош адамла кыызгыанадыла; кыарыусузгы хата кёйдю. Кызимни ауазы аны ючюм мудахды, бушуулуду:

Аллах бизге суймеклик жазды,
Адамла сыйыралла аны.
Кёкде аллахдан кючлюмюд
Жердеги адамны айтханы?

Аллах бизге насып буюрду,
Адамла унамайла аны.
Биз алай тилейбиз, табынып,
Нек болмайд аллахны айтханы?

Кызим суймекликни сыйын кёкню измисине дери кё-
тюреди. Ол жерни жети кыатысындан чыкыгъан шауданнга
ушайды, жай чилледе жаугъан жауунлай, кыургъаксыгъан
дуняны кыандырады. Анга хыйла тутхан а бек уллу
фитнады, гюнахды. Дин насихатларында жаннетни бла жа-
ханнимни бир бирге кыажау сюегенча, мында да кёкню (та-
за, сыйлы сезимни!) измисин, тилегин жерде кир шетли,
бузукъ адамланы хыйла, жахил ишлери бла кыаршылай-
ды. Суймеклик алай бир сыйлыды, — аны жалан да аллах
жазаргы боллукъду. Аллах былайда игиликни, уллу хатер-
ни, тазалыкыны белгисиди, анга кёре, кёк бла аллах бир-
диле, суймеклик да аланы ишлери эсе, алагы тенгди. Аны
себспли кёкден келген измиге — суймекликге — эки жаш
адамны ахшы муратларына хыйла тутхан, кыатышхан,
малгы, мюлкге сатхан — зулмуду! Кызим аны адамла ара-
сында жюрюрге тийишли болмагъан ишге санайды.

Кызимни ангылауунда, суймеклик — жашау кюч, магъа-
на берген насыплы саугыады. («Суйгенин тапхан адамны,
Насыплы болур кыадары».) Адамны жюрегине ол кесини
ажайып кыанаты бла тийип, аны жарык да, хатерли да,
эсли да этеди. Аны бла бирге, суйгенилени халлары кёп
тюрлюдю: ала терк тюрленедиле, жанларына терк тиеди,
терк мудах боладыла, базыныусуздула, хар чёпден, хар сёз-
ден, ауанадан элгенедиле, — суймеклик кыаллай бир батыр
эсе, алай бир да кыарыусузду. Батырлыгы — дуння хук-
муларын хорлайды, ёлюмге да элтеди; кыарыусузлугу да
андады — жашау бла ёлюмню арасында сайларгы тыш-
гюнчю, кесин кыоруулай билмейди: суйгенле хар заманда
жангыздыла, алагы кыажау кючле терк биригедиле, ачык
сюеледиле. Кызим дуняны ол терслигине сюд этеди:

Суймеклик бир заманда жашха, кыызгы
Болгъан болур насып юлюш, алтын саугыа.

Энди уа къарайма бу дунягъа,—
Сюйгенле къаладыла сюдге, даугъа.

Энди ол кѣп кыйынлыкъ келтиреди,
Тѣреге, тукъумгъа жау этдиреди.
Сюйгенлени ахыргъа жетдиреди,
Ёлмей, кетмей, аман бла ёлтюреди.

Насып угъай, байлыкъ тежейле энди,
Бай эсе, сокъур къарт жаш кыызгъа тенгди!
Жарлы кыыз, бек ару эсе да, кемди,
Насып юлюш ол насыпсыздан кенгди,

Қазимни сюйгенлери аланы бир бирден айыргъан адам-
лагъа, жашау жорукълагъа дау этмей, къаргъыш этмей,
бетлерин атмай, кеслерини азапларын шош, тѣзюмлю кѣ-
тюредиле. Не кыйын сагъатларында да, жарыкъ умутла-
рын тас этмей турадыла. Жашау тенгсизликни бек уллу
кюйсюзлюгю аланы юслеринде кѣрюнгенчады. Қазим
кызыны ариулугъун, жашны игилигин да аланы ич дуня-
лары, адеплери, кыылыкълары, хунер даражалары бла бай-
ламлы этип, адамны жашауунда бек энчи, бек кючлю се-
зимни кючюне табынады. Анга кѣре, сюймеклик энчи бир
кызыны не энчи бир жашны иши болуп къалмай, халкъны
ишет даражасын, саулугъун кѣргюзтген сынау болады. Қя-
зимни адамны баш эркинлигине къарамларыны жангылы-
гъы, жютюлюгю андады — жашау къурулушу азат мурдор-
да орналмагъан халкъ ол сынауну кѣтюралмайды. Эсе да,
сюйген кызыларына, жашларына юйюр насыбын къуаргъа
жол салалмайды... Жашау къурулушу азат мурдорда ор-
налмагъанда, халкъ унугъууну, социально тенгсизликни
сынамай болмайды, ол а, (жашау тенгсизлик) адамланы
«баш кечиндирирге» юйретеди, сюймеклик насыбындан эсе,
жашау таплыгъын сайлатады. Кыыз тиширыу кеси башын
кеси кечиндирирге амал болмагъан заманда, сюймеклик
кибик, жерде сур жашау бла угъай кѣкде жулдузла бла
бегирек байламлы сезимни эсге кѣп алыргъа тюшмейди.
Гаматаланы жанындан жаш тѣлюге алай къайгъырыу огъур-
суз иш угъай,огъурлу ишди: сюймеклик игиди, алай жа-
шаргъа керекди. Ол формалы жашау жорукъну хыйсабын-
дан атала, анала кызыларын жарлы сюйгенлерине бермей,
байгъа берирден болсала, аны асламында башын кечинди-
рир, тынч, иги жашар деп этгендиле. Ол ачы кертиликиди.
Аны себепли уа, Қазимни кесини бек ачыкъ, бек терен ин-
сан сезимли назмуларында ата-аналаны сабийлерин сюй-
генлеринден тыймазгъа чакъырса да, алагъа бир заманда

аны ючюн налат бермейди. Жашауну, халкъны турмушун иги билген Қязим ата-аналаны жашау амалсызлыгындан этген ишлерин угъай, жашау тенгсизликни мурдорларын сёгеди. Тюзюн айтханда, Қязимни назмуларында суймекликни къоруулау жашау тенгсизликни сёгюудю, аны кетерирге чакъырыуду. Хар ким башы къайгъылыкъда — суймеклик, кеси жарсыуун кеси этерге тюшеди: дагъыда, бар чырмауланы хорлап, ата-аналаны, тукъум даражаны, мюлкню юслери бла атлап, суйгенле бир болсала да, насып талмайдыла — анга мурдор жокъду, жашау къурулуш тюз туююдю. Қязим, аллай дуняда суймеклик — къууанч угъай, жарсыу болгъанын айтып, анга жарсыйды.

Къаламым, салтам — мюлкюм,
Жюрюдюм, кёрдюм, билдим:
Зулмулу дуняда
Азапды суймеклигинг.

Жюрюрсе, итча, улуп,
Бетингде нюрюнг къуруп.
Жууугъунг келмез туруп,
Болурса къуру тулукъ.

Жашлыкъ сезим, суймеклик бу дуняны ариулугъун, маънасын тутта эсе, ол насып а сыйырыла эсе жашау тенгсизликден, къарангылыкъдан — сора не къыймат жашагъандан? Тау төрелеге кёре, жашла, къызла да къаты юйренигендиле, намысха сакъ болгъандыла, не къыйынлыкъгъа тюшгенде да, таматалагъа бетлерин ачып, дау этмегендиле. Аны ючюндю, бетлеринден нюрлери къуруп, не этерге билмегенден «къуру тулукъ» болуп, жашаулары къуругъанда да халларын сурамагъан жууукъларына къайырылмагъанлары, кеслерин къоруулап, муратларына жетерге юрешмегенлери. Қязим жаш адамланы ол формалы асыллыкъларын айтып, алагъа ата-анала жанындап, жамауатдан тюзлюк хукму, жазыкъсыныу излейди. Жаш тёлю насыплы болмагъанда, тамата тёлю зауукълу жашамазы да баямды.

Да Қязим суйгенле жанлы болуп, кёкде аллахдан, жерде жамауатдан тилесе да, жаш тёлюге болушлукъ жокъду. Аны себепли «къызны тарыгъуу» аулакда ажашхан адамны къычырыгъыча эшитиледи. Жашау тенгсизлик жашдан эсе, къызны бек апчытады:

Аллах манга чачны узунун
Берип, насып бермей къойгъанд.

Анам, къара кёзле берип,
Сюймеклигим сыйыргъанд.

Сюйгенимден айырдыла,
Жюрегиме кирди къама.
Адамла къайттырмайдыла,
Къаялагъа тарыгъама...

Мында да — ата-аналаны сангыраулукълары, эки суйгеннге аллах буюргъан насыпны кёзлери кыймагъаны. Кязимни суратлау хазнасында жюрек тарлыкъны, къатылыкъны, хатерсизликни сёкген магъана кёп чыгъады. Бек жарсыулусу — кызыны, жашны къадарларына уллу къллюлюк, къатылыкъ болмаз жерде болсады, дуня малы ючюн этилседи. Анда адамладан жылыу тапмай, суйгенле къаялагъа тарыгъадыла.

Кязим бир кючлю метафораны — къаяланы («Жалан да къая зангырдауун Эштеме, сени чакъырсам», «Адамла угъай, къаяла да Жазыкъсынадыла бизге», «Адамла къайттырмайдыла, Къаялагъа тарыгъама») къайтарып, сезимтеге бегирек жетерге кюрешеди, аланы асылыкъдан сескендирирге умут этеди. Аны сартындан Кязим, тан, аллахха окъуна дау айтады:

Биз алай тилебиз табынып.
Нек болмайды аллахны айтханы?!

Кязимни бек къууаннганы — суйгенле кеслери бир тюрлю тенгсизликни унамайдыла, эсге алмайдыла. Ала бир бирге кертиликлерин, насып къураргъа хазырлыкъларын дуня малындан, махтауундан бийикге саладыла. Кязимни ол муратлары «Тахир бла Зухура» романында, «Бузжигит» поэмасында терен ачыкъланырыкъдыла; таулу поэт, тау тарлада жюрюген тенгсизлик, хатерсизлик башха жерледе, халкълада да кёп суйгенлени кюйдюргенин, туууп, дунягъа кёз ачхан адамны бек сыйлы сезимине хыйла къарау къайда да бирча кюйсюзлюк болгъанын кёргозтюрюкдю. Алай ары дери да, андан сора да, жашауда, динде да тиширыуну къадары, къачы Кязимни бек терен, къайгъылы сагъышлары боладыла. «Ийман-ислам» поэмасында тиширыулагъа насихатындан башлап, «Къыз тууду эсе» деген кёп бушуулу чыгъармасына дери, Кязим тиширыуну къачы — сыйлы, къадары уа кыйын болгъанын жазгъанды:

Хадиследе кёп окъудум,
Барын кёрюп, арсар болдум:

Тиширыугъа жокъду болум,
Жазаргъа тартынад къолум.

Кязимни кесини да къызлары кѣп боллукъдула, алагъа тынгысызлыкъны къыйынлыгъын ол да толу билликди. Алай а бу кезиуледе дунияны бузугъу — тиширыуну сыйы, къачы, хурмети тийишлисича жюрюмегенинде кѣрюнеди деп, ачыкъ салады. Хадисле бошдан сагъынылмайдыла, — тиширыуну алайсыз да къыйын къадарын ислам бютюн да ажымлы этгенди — аны жазаргъа Кязимни къолу да тартынады. Туугъан баланы къууанчы — ол жаш, къыз эсе да, — атагъа, анагъа бирча болгъанын билсе да, къыз тиширыу да дуниягъа кесини юлюшю, жазыуу бла келе эсе да, Кязим тауда жашау кертиликден чыкъмайды — къызлы юйюрюню жарсыуу кѣпдю.

Жашлы юйю ким да таныр,
Келген къонакъ кече къалыр,
Атасы байгъа саналыр,
Жууукълугъун ким да алыр.

Жаш тыякъ алыр, чалгъы чалыр, юй ишлер; заманы жетсе, къызны да сайлап алыр, жаратмаса — къойгъан да этер. Къыз а — не?

Къыйынгга деп тууар жаны,
Тюзелмез аны бир саны.
Кюе кетер жүрек къаны,
Чапракъдан ѳтмез айтханы.

Кязимни акъылында, тиширыугъа аллай учузлукъ жетдиргени ючюн жамауат, къырал, дин хукмула уллу терсликни, къач бузууу айыбын алыргъа тийишлидиле. Жамауат жашауда тиширыугъа жетген учузлукъ ючюн киши кесин терсге санамайды, терслик, айып, юйюр жүюгю дагъыда тиширыуну юсюнде къалады; къыз баланы дуниягъа келтирген ата-ана ол къыйынлыкъны къалай сюйселе алай кѣтюрсюнле. Аны себепли къызлы атаны ичги сѣзю, тарыгъыуу — Кязимни жүрек къыйынлыгъына ушайды:

Антды, баям, халгъа тюшюп,
Къызлы ата, кюйюп, бишип, —
Тиширыуну къыйын ишин, —
Ёмюрледе бу келишин:

— Къыз туугъанга къууанмагъыз,
 Бош акъылгъа жубанмагъыз,—
 Анга чюйре ийман, фарыз,
 Къыйыннга деп келед хар къыз.

1901 жылда тау элдеде къызлы юйюрню бушуулу халын Кязим алай кѣргюзтгенди. Андан эки жыл озуп, 1903 жылда жазылгъан, малкъар жамауатланы ниет жашауларында ынгкылап магъананы тутхан «Тарыгъыу» ол формалы тарлыкъны, къыйынлыкъны сураты да, сюдю да, поэтни аллай жашаудан къутулуу амалны излеген ауазы да болады.

Кѣп тагылы феодал-тукъум халла жангы жашау бла келишмей, эски бла жангыны арасында сермеш къызгъанда, тиширыуну къадары бютюн да къыйынлыды. Эр кишиле тыш (жамауат) жашауларында, арсар-хош болсала да, жангы ызлагъа терк тюшедиле; тиширыу жамауат жашауыгъа къатышмайды — аллай эркинлиги жокъду; ислам феодал-мажюсю ангыламланы кетереди, алгъындан тукъум-жууукъ тѣреле къурагъан адеп-къылыкъ институтланы магъаналарын тюшюреди, юйюр жашауда да тиширыуну даражасын къоймайды. Алай бла ислам тиширыуну ол адырты баш эркинлигин да сыйыргъанды. Эски ангыламланы кетере, тау жамауатлагъа синге да баргъан капиталист илишанла уа исламны бойсундуруу хыйсабы бла аламат келишедиле. Анга кѣре, адамны (тиширыуну) кеси сюйгени, ыразылыгъы, баш эркинлиги жукъгъа тергелмейдиле: ол — тиширыу, къыз — толусунлай ата-анасыны, артда уа баргъан эрини оноуларына бойсунады. «Тиширыуну эр кишиге багъышы къаллай бир уллу эсе, ол дунясы аллай бир жарыкъды»,— деп къызларын сабийликден юйретедиле. Баш кѣтюрген, эр киши (ата, эр) айтханга сыйынмагъан, кесине бир тюрюю оноу этерге кюрешген, жашау тынчлыкъ, эркинлик излеген тиширыу тюзюнлей жаханым отха тюшерикди дегендиле. Эр киши, онгу бар эсе, тиширыуну къыйнамай туталлыкъ эсе, ол аны сатып (къалын берип) алыртыла эркинди, тиширыу а (къыз) анга угъай дерге эркин тюшюлдю. Аныча, къыз баланы табып, ёсдюрюп, къыйын салгъан ата-ана да эркиндиле аны кеслери сюйгенча этерге. Динни кючлю заманында къыз тиширыу гитчеликден аллай болумлада ёсюп, къыйын къадарына бой салып къала эди.

Жашау болумланы алайлыкъларын кѣрюп, Кязим бу заманда исламны эки бетлигин ачады. Алай Кязим тыкъа эки бетлиликни исламны кеси табийгъатында кѣр-

мей, аны жүрютген дин башчылада кѳреді. Дин кѳарын-дашлыкѳны, тюзлюкнѳю, жандауурлукѳну аламат муратларын ала бузгѳан сунады.

«Тарыгѳыу» кесини ниет-суратлау магѳанасында бир жолгѳа жашауну сур кертیلیгин да, анга кѳажау сюелиуню революция сезимин да жыйышдырады. Кязим, сѳзнѳю тиширыуну кесине берип, кеси кѳыйынлыгѳын кесине айтдырып, биринчиден, аны даражасын, сыйлы кѳачын кѳтюреди, экинчиден, анга азап берген дунияны жан титиретирча жаулайды. Малгѳа сатылгѳан кѳыйынлы тиширыуну кѳадарын поэтни уллу тѳзюмсюзлюгѳю, сарыуу бла сугѳарып, суратлау-эстетика бийикликге чыгѳады.

Баш эркинлиги болмай, кѳарт кишиге сатылгѳан, жашауун жияуу бла ѳтдюрген тиширыуну кѳадарында кѳп тиширыула кеслерин кѳргендиле:

Қюн тиймесе, мутхуздула
Кѳарлы таулары башлары.
Таш жүрекке учуздула
Термилгенни кѳз жашлары.

Тюз адамла, не ѳтейим,
Сюймегеніме бердил.
Чал сакѳаллы кѳарт кишини
Манга тийишли кѳрдюле.

Кесини малгѳа сатылгѳанын кѳре, угѳай демеген, «жанына кѳоркѳуп, уялып» жууап ѳтмеген кѳыз — ол тюзюнлей исламны кѳара хыйсапларыны туугѳаны ѳди. Жашау тенгсизлик дин аны алай юйретгендиле, аны баш эркинлигин алай сыйыргѳандыла. Болса да ала тиширыуну адамлыгѳын, насыпха, жарыкѳ жашаугѳа термилиуон, кесини малгѳа тенг ѳтилген жашаууна бойсунмауун кетаралмагѳандыла. Не кѳыйын сагѳатында да ол азатлыкѳ келирине, кѳутулуруна ийнанганлай кѳалады. Тиширыуну ол кѳачы, асыллыгѳы — адамлыкѳгѳа ийнаныуу кетмегени, кѳартлыкѳ жетгинчи умут юзмегени — аны кючюне, тѳзюмюне, таукеллигине сейир ѳтдиредиле, баш урдурадыла:

Секирип ѳрге туруучем
Мен, жыягѳыма ургѳанлай.
Тангым атып кетиучю ѳд,
Босагѳада олтургѳанлай.

Уку кѳычырыкѳгѳа жууап —
Жияягѳаным кечеледе.
Жарсыууму киши ѳсге
Алмад бизни тийреледе.

Назмудан чыккыган бек уллу адеп-кыылык дерс — тиширыуну адамладан себеп излегени, ол себепни тапмагыаны да болады. Қартлык жетгинчи, аны «малга тенг этгенледен» сокбурану, жазыксыныу саклаганды. Кесин алына кесине оноу этмегени — қартны кыюп кетмегени, барын кесин кыаядан атмагыаны, ол уггай эсенг, анга бу азынны берген қарт кишиге бир палах этмегени да — ала бары — тиширыуну таматалагга этген хурметиди, — аны сатханлагга, тукжумгга, атагга, анагга. Кесини кыйынлыктын дып этмей, жалан да «кечеледе жияп», жалан да «уку кычырыгына» айтып кетюргени, тасхасын билдирмегени — аны зулмулу кыара дунядан бийикке кетюреди; ол эски — зулмулу дуня бла адамлыктын, жюрек тазалыгынын тас этмей кыйынлыккга алай тезген тиширыу, — қыарангы бла жарыккча, бир бирден алай айырмаланадыла. Тиширыу ол дуняны кесини тезююу бла хорлайды, айыбы (тарыгыуу бла уггай, айыбы бла — ол шарт назмуда бек уллу суратлау магыананы тутады!) бла аны жерге суггады. Аны себепли Қязим назмугга «Тарыгыу» деп атаса да, ол толусунлай сюд болады. Адам атына жашап, аллай артыклыкк бла келишип жашаргга амал жоккду.

Назмуну ниет магыанасы да, аны ол формалы суратлау кыюнден чыггады. Энди, жашау не алапат болса да, тиширыуну «бири сатып, бири алып», «малга тенг этиу» тере квалса да, анга башха туююлду: ол жашарын жашаганды, керюр кыйынлыктын кергенди; айта эсе, жалан да энди келликлеге айтады, энди келликлени саггайтады:

Мен сынагган зор жашауну
 Шо бир тенгим да кермесин.
 Сюйген тенг кызларым, сизге
 Шо быллай кюле келмесин.

Иш андады, тиширыуну зулмугга «кыурман» этилген жашлыкты, иги муратлары эндигилеге дерс болургга керекдиле, быллай кыйынлыкк бергенде да уялсынла, кыорккысунла, ала уялмасала, кыорккымасала да, кыызла, атам, аням этди деп, суймегенлей эрге бармасынла. Қязим суймекликни жаккылаудан — адамны кыадарына жууаплы болууну сезимин жаккылаугга етеди. Тиширыуну аузу бла атагга, анагга, тукжумгга бойсунмауну, кесин суйгеннен квалмауну, малга сатылыуну, адепке, намысха кыарауну — барын адамны энчи насыбы, жюрек суйгени, излегени бла келишдириуну алыкка айтылмагган муратлары ай-

тып, малкъар эллени жашауларында биринчи кере кызы тиширыу кесини насыбы ючюн кюреширге боллугъуну, ол угъай эсенг, кюреширге керегини юсюнден ачыкъ айтханды. Назмуну азат ауазы не дин излемле, не тукъум адетле бла келишмей эди. Ол замандагъы сезимле бла къарагъанда, Кязим бузукълукъ жая эди:

Жюрек суйюл сиз кѳрегиз,
Сюлгенинден сиз тыймагъыз.
Эркин учхан къанатлыны
Сиз тар чалдиште жыймагъыз.

Жашауу жиляй кетген къыйынлы тиширыуну осуяты эшитилмей, жюреклени титиретмей къаллыкъ туйюл эди; тиширыуну эркин учхан къанатлы бла тенгleshдириу — аны сезимин ссдюрюп, жюрегинде азат, ёхтем муратла туудурады; кызы эркин учхан къанатлы эсе, аны тар чалдиште сугъуу — адамсызлыкъды, иги кызы, иги эгеч, иги къатын болууну дин юйретген, адетле тутхан тѳрелери учхан къанатлыны ёхтемлиги бла аз да келишмейдиле. Алай эсе уа иги кызы, иги эгеч, иги келин болууну дерслери стюрюкдюле, учхан къанатлыгъа ушауну алапат сезимин ёчюлтдиле. Тиширыуну насыбын, баш эркинлигин, адамлыкъ даражасын къоруулау сезимле алай тууадыла, алай ёседиле. XX ёмюрню аллында Кязимни «Атам, анам этдиле деп, суймейин эрге бармагъыз», — дегени — кесигизни насыбыгъыз ючюн, жюрек суйгенигиз ючюн, къолгъа сауут алыргъа тюшсе да, артха турмагъыз дегенге тенг эди. Къайсы поэтни да уллулугъу — ол кеси заманыны адамлыкъ бла келишеген осал жорукъларына къажау къаллай жигитлик таукеллик бла кюрешгенине кѳре белгилене эсе, Кязимни азат сезимлеге чакъыргъан къонгуроуу таулада алай зынгырдагъанды.

III

Халкъны къыйын тарыхыны бу кезнунде Тахир бла Зухураны юслеринден эрттегили таурухну алып, роман жаргъа кѳлленгени да Кязимни азатлыкъ ниетлери бла байламлыды. «Тахир бла Зухураны» сюжети — бир бирсиз жашауну магъанасын кѳрмеген эки жаш адамны бушуулу къадарларыны юсю бла залимликни куйсюз бетин ачаргъа, суйгенлеге заран болууну адамсызлыкъын кѳргюзтюрге, аны бла бирге уа зулму къайда да, не заманда да бирча

болгъанын ачыкъларгъа алаMAT онгла къурай эди.

Поэт ол онгланы къалай хайырланганды? Эски сюжетге Қязим не жангылыкъ къошханды? Қязим жазгъанны анга дери жюриген дастанлагъа ушашлыгъы недеди? Энцилиги, чыгъармачылыкъ хаты уа бармыды?

Шаркълы шайырланы арасында бир темагъа жазууну төрелери жангы тьююдюле. Аны бла бирге, ол не бу халкъны шайыры, назмучусу кеси халкъыны жашаууна къатыша турмай, буруннудан жазуу бек эрттегили заманладан төре болуп кълалгъан ишди. Билебиз, Низами — XII ёмюрде жашагъан азербайджан шайыры, — кесини беш поэмасын да араб-иран-грек халкъланы жашауларындан алып жазгъанды. Шота Руставели «Къаплан тери кийген батыр» поэмасын араб, индия халкъланы жашауларындан алгъанды. Аны бла бирге. III. Руставелини аллында поэманы перс ёзеге, гюржю халкъны таурухлары — «Тариелиани», «Висрамини», ала бла да кълалмай, «Тариелианини» Руставелиге дери кесича жазгъан Шовтелини чыгъармасы бар эдиле. Эмир Хосров Дехлеви, Навои, Джами да Низамини назирасы бла жазгъандыла. Айхай да, хар шайыр белгили сюжетни къайтарып къоймай, кесини усталыгъына, жашау къарамларына кёре, чыгъармагъа жангы жашау магъана бергенди. Бирде ала эски китапны хатери бла жангы, алчы оюмну айтыргъа онг тапхандыла. Адамла бурун жюриген хапарны окъусала да, аны тизгинлеринде, жигитлерини къадарларында кеси заманларыны къайгъыларын кёргендиле. Башха кезиуледе шайыр кесини биринчи борчун — таурухну ёз халкъына ангылашыныулу этиуню санайды:

Битдирдим мен Акъылбек мунунг ёзин,—
Тахир мен Зухуранынг ёлген кезин.
Ахмет деген бир ногъай баскъан екен,
Гусмания таурихтап Тахир сёзин.

Мухаммед Зариф огълы Ахмет ногъай
Окъуды къуар едим халим жокъ-ай.
Ногъай тилден аударып ёленг кълдым,
Окыгъан къазахтаргъа болсын онгай!⁵

Кюнчыгъыш назмучулукъну төрелеринде шайырланы поэтика «эришиулери» аланы сёзге усталыкъларын закийшклерин кёргюзтюрге, ким кимни озгъанын билирге болушхандыла; поэт аллай эришиуледе танылгъанды, атын айт-

⁵ Гашык-Наме. Алматы, 1976, 248-чи бет.

дыргъанды. Абай Құнанбаевни «Искандер» поэмасыны юсюнден оюмларын айта, ол шартны Мухтар Ауэзов бек тюз ангылатады:

«Была (Шарқъны шайырлары — А. Т.) биреу жазгъаны алып, аны жангыдан жазыуну кеслерине жорукъ этип къоядыла. Аны бла бирге, бурунгу поэтлени жазгъанларына къарамай, ол не бу теманы халкъда жюригенича алгъанларында да, аны кеслери суйгенча тюрлендирип, ёз оюмларын, къарамларын салып, жангыдан жарашдырадыла. Адабият чыгъармачылыкъны бу формалы ёсююне бир тилден бирси тилге кёчюрююдю деп къараргъа ахыр да жарамайды. Халкъда не да адабиятда жюриген темаланы, сюжетлени хар шайыр кесини хунерине, миллет сезимине, тил энчилигине кёре жангыдан туудурады, жангы магъана береди. Ол шартла Кюнчыгыш адабиятлада жюриген поэтика эришнулени төрелери бла байламдыдыла».⁶

Алай бла хазыр адабият сюжетни алып жазыу поэтни чыгъармачылыкъны магъанасын аз да тюшюрмейди. Ол угъай эсенг, аны кёп окъугъанын, билгенни, кеси кибик шайырла бла эриширге, кюч сынашыргъа къолундан келгенин, терен ангылауу, усталыгъы да болгъанын кёргюзтеди. Алай бла башха халкъда жюриген адабият чыгъарма, таурух жангы чыгъармачылыкъ къарамны кючю бла башха халкъны тилине кирип, аны ниет байлыгъын ёсдюреди. Кязим «Тахир бла Зухураны» жангыдан жазып, биринчиден, аны ёз халкъыны жашауна жууугъуракъ, ангылашынулу этгенди, экинчиден а таулулагъа кесини азат сёзюн эшитдирирге онг тапханды.

«Тахир бла Зухураны» нек жазгъанын Кязим кеси да айтады. «Зорлукъ жетип», «Тахир кибик таралгъан», «Зухурача, жау чыракълай, эриген» жашла, къызла тау элде да кёпдюле. Суймекликге тузакъ салгъан «сокъурла» бардыла. Аны себепли ол, китапны Тахир бла Зухураны юсюнден жаза эсе да, айтхан заманны, халкъны юсюнден этеди. Кязим таулу тахирлени, зухураланы жакълайды, къоруулайды, алагъа азап берген «сокъурлагъа» сюд этеди.

Тюзю, суймекликни сыйлылыкъын, ариулугъун, адамгъа бек насыплы, жарыкъ дуния келтирген жалан да ол сезим болгъанын ачыкълау поэмада Кязимни баш муратыды, ол ахырат тынчлыкъдан эсе, жер юсюнде къууанчылыкъны

⁶ М. Ауэзов. Абай Кунанбаев. Макалалар мен зерттеулер. Алматы, 1967. 181—182-чи бетле.

бийикге кётюреди. Алай бла инсанны инсаннга суймеклиги аллахха суймекликден сыйлы болады. Ол шарт таулу халкъны арасында огъурлулукъ ючюн кюрешни жангы кезиую башланнганын кёргюзтеди. Кязим зулмулукъну бети хар къайда да бирча болгъанын ачыкълай, анга къажар хар адам да кюреширге тийишли болгъанын айтады. Анга кёре, Кязимни жигитлери ёз муратларына кёкден тюшген не да файгъамбарла этген себеплик бла угъай, уажип кючлени болушлугъу бла угъай, жалан да кеслерини кючлери, жалан да адамланы болушлукълары бла жетишедиле. Дуня халына алай къарауну магъанасы — «Тахир бла Зухураны» кёп жаны бла реалист чыгъарма этеди. Кязимге дери жюрюген таурухлада Тахирни палахладан бирде Хызыр файгъамбар, бирде аллахны буйругъу, бирде белгисиз кючле къутхара эселе, Кязимде аллай ажайыпла жокъдула. Тахирни Мардин тюремесинден, аны кеси кибик, суймеклик азабындан безиген жырчы жаш — Келулан къутхарады. Гул патчахны жеринден къачып келе, Тахир, эси ауун, жыгъылгъанда, анга суу ичирип, ашатып, эс жыйдыргъанла да жолоучула боладыла — ала Тахирни, атха миндирип, туугъан жерине ашырадыла. Ол затла «Тахир бла Зухура» дастанына Кязим кийирген жангылыкъладыла, Кязим зулмучула бла къулланы араларына туура чек салады, аланы араларында бир заманда келишим болмаздыгъын ачыкъ айтады. Алай бла, эндиге дери Тахир бла Зухура муратларына ханны кюйсюзлюгюнден, ханышаны сер жагъынларындан жетишмей эселе, Кязим бар палах да — Тахир жарлы, Зухура уа байды да аны ючюндю деп ангылатады. Къарангылыкъ бла жарыктылыкъ бирикмезликча, бир бирге тенг болмагъан суйгенле да биригаллыкъ пюйюлдюле. Кязим ол затны хан бла аны ёзюрюню арасында чырмаула, дертле туугъунчу окъуна ачыкълайды: къууанч сагъатында, сагъыш этмей, сёз берген хан антына кертичи болуруна Кязим шеклиди:

Бахир айтды: «Бизни сыйлы ханыбыз,
Тенг туююлдю даражабыз, халыбыз.

Сен жюйюсхан, мен а сени къулунгма,
Ханны къызын тилеялмам улума.

Сёзюнге къул, къор-садагъа ёзюрюнг,
Алай таза, халал эсе нюзюрюнг,—

Хан башынга мени тийишли кёрсенг,—
Адам угъай, файгъамбарса жерде сен!»

Кязимни ангылаунда, фыйгъамбар бар асыллыкъны, тюзлюкню бирикдиреди. Зухураны атасы, сыйлы хан, тукъум бузарма деп кьоркъмай, кызын ёзюрюню жашына берирден болса, ол керти да фыйгъамбарды. Алай а, аны кертиликгине бир Зухурадан сора киши да ийнанмайды. Тахир ал башында окъуна айтады:

Сен ханны жангыз кызы,
Кёкде жарыкъ жулдузу.
Атанг тенг кёрмей мени,
Бузар умутубузну.

Тенгсизлик поэманы башында окъуна ачыкъ салынып, андан ары Тахир бла Зухура сынагъан кыйынлыкъла ол тенгсизликни уундан болгъанлары туура кёрюнеди. Жарсыу ауаз Тахирни, Зухураны да кюйлеринде, Тахирни анасыны, Зухураны эмчек анасыны да ажымлы сагъышларында кёп кере къайтарылады. «Зулму дунияда сойгенледен насыпсыз жерде жанууар да болмаз»,— деген Кязимни кесини кёлю да такъырды. «Зарлыкъны, менсинмекликни оюнчагъы болдунг»,— деп, Зухураны эмчек анасы хан менсиниюну ачылыгъына ириат этеди.

Кязим жаш эсе да, келир заманда чыгъарыкъ философия бийикликгине алыкъа жол узакъ эсе да, бу биринчи уллу чыгъармасында окъуна зулмулукъ — аны этгенлеге аны кёргенледен кем азап болмагъанын сезерге жетишеди. Зулмучуну бушуулу сыфатын къалай уста кёргюзтеди:

Бир ханны кертилиги — кемсиз болмаз,
Бир тутса, терсни, тюзню сюзе турмаз.
Къарыусузгъа тюз болуп, төре кърмаз,
Зорлукъ таба, игиликге баш урмаз.

Кертиди ханны сёзю жалгъан деген,
Жан билмез зулмучуну кёлондегин,
Айтханы, къайтханы да женгил болур,
Ичинде ибилис бар, кёрюнмеген.

Ичинде ибилис бар, кёрюнмеген,
Игиликге жол бермей, ёлюм деген!
Тахыны алтынында, кылычында,
Анга да узакъ ёмюр келир деген.

Хар бир хан накъут-налмас къаласында,
Сунады кеси олтургъан, кеси сюзген...
Жюрююдю ибилисни къалкъасында,
Аныды кьолундагъы къара жүген!

Зулмуну къара жюгени ибилисни — артыкълыкны — кълунда болгъаны къадар жер юсюнде насыпха жол кесилипди, халкыгъа тынчлыкъ келир деп ийнаныргъа да кыйынды. Зулмучу кеси уа? Ол да тузакъдады. Ол да кюйсюз адетлени кълуду; кызы насыпсыз бола тургъанын кърюп, аны азат этерге сюйгенликге хан бир затха да жетишмейди: ол тутхан тёреле аны кесинден кючлюдуле. Аны себепли ол Тахирге «хыйны ичип» «бузула эсе да, къара Арапны тилине къарай эсе да,— барыны да ачхычы бирди: хансарайда эрттеден тамырланган «хан — ханнга, кълуд да — кълугъа» деген тёре. Насып бла зулму келишмеген ишледиле, зулмусуз а хан — хан болалмайды.

Кязим ол фикирни тилчи мыртазакъны сыфаты бла ачыкълайды. Хан тилчи кълун — къара Арапны кърюп болмайды, амал болса, бек алгъа аны асдырлыкъ эди. Алай а... асдыралмагъанды. Нек? «Билсегиз — асдырлыкъ да тюрюл эди,— деп кесамат этеди Кязим.— Арап кибикле ханлагъа, ханланы тегереклерине жортхан мыртазакълугъа керекдиле. Аласыз, ала билдирген тасхасыз хапла кимлени асдырлыкъдыла асмакълугъа? Кимлени атарыкъдыла терен, къарангы зинданлагъа? Алайсыз а — хан — хан болмайды. Хар ханны да, патчахны да тёрт кълу болады: онг кълу, сол кълу, асмагы, зинданы. Терк къратыргъа сюйгенин — онг кълу бла асмакыгъа асдырады, бойсундурргъа, кър этерге, къл кенгдиррге сюйгенин а — сол кълу бла зинданнга атдырады. Аны билп, Арап кибикле ханны тёрт кълу да бирча болургъа сюедице, ишлерин бити, кеслерин уста жюрютедиле. Аллайла дуня жаратылгъаны да болгъандыла, мындан ары да кълурумазла».

Аны ючюн, эсе да хан кеси да жашау чюреликлени кълуду да,— Кязим аны сартындан кеп кере жарсып селешеди. Хансарайда ёчюлмеген ёртен ханны къанатларын да кюйдюреди, аны себепли андан кълутулургъа ол аз амал ишлейди. Тахирни Мардин шахаргъа ашыргъаны да, кюбюрге сугълуп, Шат сууна атханы да, ахырында, Тахирни башын тайдырыргъа жетгенде. «Суугъа тюршен таш кърмар»,— деп, ахыр амалын излеп, «Зухураны атын кълшмай, бир кюй айта эсе, азат этеме»,— дегени да, сёзсюз, аны амалсызлыгъын кёргюзтеди: ханды, бийлиги, кылычы барды, жап тынчлыгы, насыбы уа жокъду.

Тилек жетсе, буз юсюнде суу кълнар,
Баласы жокъ, бизни кибик, таш чайнар,—

деп, суйген ёзюрю Бахирни балагъа термилгени да эсиндеди, ёз баласындан айырыла тургъанын да ангылайды. Тахирни анасы, ханны аллына тюз да ол кезиуде келгени бошдан туююлдо. Алыкъа туурагъа бир кере да чыкъмагъан Хубан ханны бар жашауун, 'ишин аны кёз аллы бла ётдюргенде, ол хансарайда тюзлюк болуучу заманланы алай эскергенде, къартайгъан ханны кёзлери жибийдиле. Хубанны сабырлыгъы, тюз кесаматы, сезгичлиги — халкъны акъылманлыгъын, тёзюмлюгюн, усталыгъын алгъандыла; Хубанны хорланмаз тиширыу къачы ханны борбайлары кыяды. Да, не медет, ханны ичинде иблисни хорлар кюч жокъду. Къазим жашау чюйреликлени туюмчегин тешеди.

Баргъан суугъа ышанмасын бир адам,
Мюйюзлери къайырылгъан малгъа да.
Учхан къушну тырнакълары бар эсе,
Жууукъ учуп жюрюй эсе,— анга да.

Адамгъа да ышаныу жокъ къолуна —
Къылыч эсе, шок эсе алгъаны.
Къарыулугъа ышанмасын къарысуз,
Хакъсыз суйген дослары жокъ ханланы.

Хубан бек къыйын, тынгысыз жашап, кёп затланы юсюнден терен фикир этеди. «Тахир бла Зухура» деп, бизге белгили неича дастан бар эсе да, биринде да тиширыу кесини къарамы, акъылы, дуния ангылауу бла аллай бийикликке кётюрюлмейди. Къазимни поэмасында тиширыу хан бла халкъны, ана бла баланы, артыкълыкъ бла тюзлюкню юсюнден кесини жюрек жарсыуун, сюдюн, айыбын, тилегин бирикдирип, баласыны жияуун этмей, дуния кесаматын этеди:

Къылыч угъай, тюзлюк хукму кётюрген,
Ата болуп, ёксюзлени ёсдюрген,—

хан, энди «бала къуш тутханды», аны къанатларын «кесергеди умуту». Ханнга тилегин айта туруп, Хубан кесини дебери бир эл да тюшюрмей, зулмучуну аллында тобукъланып угъай, тиширыу къачын бийик тутуп сёлешеди. Къарыулу да, жаш да заманында насып юлешиучю хан энди «къуш баланы» къанатларын нек кесерге къалды? Суюмекликден ажашхан къуш балагъа асмакъ къургъан къыралда тюзлюк болмаз. Къалай жютюдо, эрнулюдо Хубанны сёзю:

Учхан кѳушну кѳанатларын кѳайырма,
Азап берип, нѳгеринден айырма...

Хубанны тилеги жалдат балтаны юлюшю бола тургѳан Тахир ючюн угѳай, бегирек Зухура ючюндю. «Кѳуш бала» Тахир тѳуйюл, Зухура эсе да алайды. Кѳпню кѳрген тиши-рыуду, биледи: Тахирни ѳлтюрюп, хан кѳызы бла кѳаллыкѳ тѳуйюлдю. Хубан озгѳан жылланы да ханны жазыкѳсында-рыр ючюн эсге тѳюшюреди, анга, анча жылны термилген баласына энди «зулму тѳре кѳурагѳанына» сейир этеди. Алай а Хубан кѳреди — зулму Тахирни юсюнде башлан-магѳанды: хансарайдан жалан да зулму бораны урады. Аны себепли Хубанны жарсыуу — кѳыралны жарсыууча да эшитиледи.

Кѳуллукѳ этдим мен сарайда, жаш эдим,
Сен тѳюзюкге, игиликге баш эдинг.

Эрлеге, жигитлеге сакѳ жюрюдюнг,
Ала санга керегин уста билдинг.

Зарлагѳа, малгѳунлагѳа ал бермединг.
Зулмуну, артыкѳлыкѳны излемединг.

Энди кѳайда хан излеучю игилик?
Огѳесе, айт, Арапмы этеди бийлик?!

Иш ма анда — Хубанны ахыр сорууунда. Арап — хый-ланы, тилни огѳурсузлукѳну биригиуюдю. Хан кѳарт, кѳа-рыусуз болгѳан эсе, ханышасыны хыйнысына, Арапны ти-лине бойсунган эсе, кѳыралда тѳюзюк излеген бошду: Та-хир жоюлурдан алгѳа тѳюзюк жоюлгѳанды.

Хубанны монологу романда бек магѳаналы жерни ту-тады, ол Кязимни кесини оюмларын, фикирлерин да бирик-диреди. Хубан зулмугѳа багѳа бичеди, залимликни тамы-рын, бетин ачады; аны себепли ханны кѳарауашы айтхан сѳз зулмугѳа халкѳны кѳарамын белгилейди:

Айтма сен да, бу дуня мени деп,
Накѳут-налмас керуанла келир деп.

Алтын тахым ѳмюрлюкдю демегин,
Ёз балангы жарлы болуп кѳрмегин.

Насып, бийлик, тах да кѳысха берилир,
Жалгѳан дуня ѳмюрлюкча кѳрюнюр.

Бузулмайын кѳалмагѳанды жангыз тах,
Кѳара жерге киредиле кѳул, патчах.

Сора:

Базыммагъын жалдат тутхан балтагъа,
Балта болду кѣп патчахны алдагъан!

Бек сейири — ханны кѣлю толуп, бир такъыйкъагъа зулмучу болмазгъа термилгениди. Алай а, иги мурат кѣзлерин жарытып, хан кѣюн кѣтюргенде, Тахирни къолундагъы, аягъындагъы бугъоуладан эсе, кѣп да эрттегили бугъоуланы кѣреди.— «Ханышаны бойнунда сынжырлары, жаухар, кюмюш тагъыулары, къулакъларында къалакъ сыргълары зынгырдадыла, чайкъалдыла, аны къутсуз бети агъарды... Хан эгетле бла ханышаны арасында, тѣрт гуппур болуп, жортуп айланган Арапны да кѣрдю». Хан ангылайды: анга, «азат этигиз» дегенден эсе, «баш элыгъыз!» деп буйрукъ берген кѣп да тынчды. Хансарайны бу халын Зухура Гул патчахны къызларына жазгъан къагъыт бютюн да ачыкъ этеди:

Терс тутду суйгениме атам кесин,—
Малгъунла алгъандыла махкемесин*.
Алыкъа жан кѣрмеген азап берди,
Унутуп этген антын, берген сѣзюн.

Бар азапладан къутулуп, суйгенини тоюна келген Тахирни кююю алай бушуулу аны себепли эшитиледи:

Хан сарайда аманат
Хыянатха ушайды.
Хан кѣтюрген уллу той
Къыяматха ушайды.

Зухураны кѣз жашы
Къызыл къаннга ушайды.
Бизге азап тейриси
Къычыргъаннга ушайды.

«Дунияда шуѣхну — шуѣху, жауну да жауу болады,— деп, Қязим жашау халгъа, къадаргъа, дуниялыкъ бла хыйсап этерге чакъырады.— Бир зат бирси затны бузады, тюрленмеген зат жокъду. Жылны кезиулери бир бирлерин алышындырып тургъанча, кечени ызындан кюн келгенча, къууанч бла бушуу алышынадыла, огъурлулукъ бла огъурсузлукъ тутушадыла, къарангы бла жарыкъ бир бирлерин хорларгъа кюрешедиле. Муну кибики, Тахирни шуѣхлары болгъан эселе да, жаулары, душманлары андан да кѣп болгъандыла. Атасы ёлмей, ханны ёзюрю болгъанлай тур-

са, аны да душманларындан эсе, шуёхлары кёп болур эдиле,— жарлыны жууугъу жокъду... Ёзге, къарыулу хар заманда тюздю, къарыусуз хар заманда тереди. Къайда да къыйынлыкъ чекгенлени жарсылары бирча болгъаны аны ючюндю».

Аллах ариулукъ берип,
Насып юлюш бермеди.
Жанланы тенг жаратып,
Инсанны тенг кёрмеди,—

деген шаркълы Зухураны тарыгъыуу да,

Аллах манга чачны узунун
Берип, насыпны бермей къойгъанд.
Анам, къара кёзле берип,
Сюймеклигими сыйыргъанд,—

деген таулу кызыны уллу мудахлыгъы да бирча эшитиледи. Не уа:

Къая бузар кючюм жокъ,
Къала болур кичим жокъ,
Кюйсюз ханнга баз болуп,
Тилеп алыр кишим жокъ,—

деп, инжилген Тахирни жан болушмаз къыйынлыгъы бла

Юйюнгю эшиги манга
Ачылырыкъ болмаз алай,—
Гюняхлылагъа жаннетни
Эшиги ачылмагъаппай,—

деп, «ожакъ тютюнлери» бирге кёошула, кёншуда жашагъан суйген кызына термилген чегемли жашны уллу жарсыуу да бирчадыла. Экисин да тенгсизлик ачытады, ханмыды зулму этген, чегемли баймыды,— суйгенлеге башха туююдю,— артыкълыкны бети бир кибикди. Ханны зулмусундан да, кызын суйгенине бермеген чегемлини къатылыгъындан да жаш жүрекле бир кибик эрийдиле, кюедиле.

«Тахир бла Зухураны» жаза, Кязим зулмугъа къаллай бир налат бере эсе, суймекликни ариулугъун, огъурлулугъун аллай бир кётюреди. Суймекликни юсю бла Кязим адам эсин къарангылыкъдан, мажюсюлюкден кутхарыуну амалын излейди, ол дуняны угъай, бу дуняны насыбын, жарыкълыгъын махтайды. Шота Руставелини «Къап-

лан тери кийген батырында» сүймеклик кёк бла жерни арасында от кёпюр болуп кыалай тохтай эсе, Қязимни поэмасында да кёк бла жерни арасында адамны насыплы этерик — сүймеклик сезимиди, тюзю, ол «от кёпюрден» ётмеген дуния ариулугъун да билаллыкъ туююлду:

Кёкден келир эки жаннга сүймеклик,
Гюнях болур, анга угъай демеклик.

Къыз да, жаш да аман бла ёлюрле,
Къыяма кюн даучу болуп, келирле.

Сүймекликге хыянат — диннге хыянат бла тенг этиледи; кёкден келген сезимге, жүрегинде аллах болуп, бир киши къажау турмаз. Аны келиши да танг атханы, кёк кюкюрегени, кырдык чакъгъаны кибик, жан жарытхан жангылыкъ сынатады, ырахатлыкъ береди.

Бу дуниягъа алай келед сүймеклик,—
Ташны жарып, жашил кырдык чакъгъанлай;
Жесирлеге жан азатлыкъ берирге
Тау жоллада женгил атлы чапхаплай!

Сүймеклик таза, ачыкъ, хыйласыз болгъаны себепли анга палахдан сакъланыргъа кыйынды: сүймеклик бла хыйла, жарыкъ бла къарангыча, бирге келишмезлик затладыла, сүйген жанла сүймекликни жарыгъындан «къарангыны» кёрмейдиле, жүреклери игиликден толуп, бизге, таматалагъа, «умутлу къарайдыла», кыйын жолларына «бизден мадар сакълайдыла».

Алай биз а зулму тузакъ салабыз,
Болмаз ишге кыйналабыз, талабыз.
Заран болуп, эки сүйген жүрекке
Башыбызгъа кёп гюняхла алабыз.

Қязим, жаш адамланы насыпсыз этгенлеге чамланыунда «Тахир бла Зухураны» таурух болгъанын унутханнга ушайды:

Сүйгенлеге къара сабан сюрербиз,
Ызларындан итле кибик юребиз,
Болалмасакъ, саныбызны тиебиз,
Ачыу этип, ичибизден киебиз.

Аман ишге арба жегиуню сёге, Қязим, битеу да чы-

гвармачылыгыны къасты болуп къаллыкъ ниет програм-
масын белгилейди:

Фитначыны къул жасагъын бер, Қязим,
Хыйлачыны хауле итлей кёр, Қязим,
Бу дуняда суйген жолун кесгенге
Налат бере, ийман бла ёл, Қязим.

Шериатны кесинде суйгенлеге жол табылмагъаны, ол сыйлы иш аллах жаны бла къорууланмагъаны Қязимни бютюн да жарсытады. Поэмада Тахир бла Зухураны кёп кюйлерин, поэтни тынгысыз соруулары тюзюнлей аллахха багъышлангандыла. Қязим былай ангылатады: «Ол ёмюр-леде уллу суймеклик шашхынлыкъгъа санала эди. Суйгенлени бир бирге бермеклик уллу айыпха, терс ишге саналгъанды. Нек дегенде уа, жюрегине уллу суймеклик тюшген адамны телиге санагъандыла. Шериатда уа телиге къатын алмазгъа, тели тишируну эрге бермезге деп жазылыпды. Ма бу себепден шериат жолу бла эки суйгенни бир этмеклик «харамды», деп алап къаралгъанды. Тахир бла Зухураны уа жюреклерин суймеклик алгъандан, бу тюрлю затладан хапарлары болмагъанды. Зулму, къарангы дуня ала кибик кёп таза сабийлени насыпларын кесгенди». Қязим дин къарангылыкъны сёгеди.

Тахир бла Зухура кёп жилайдыла, кёп кючсунедиле, тарыгъуу кюй этедиле. Болса да, кёз жаш аланы тёзюм-сюзлюклерин, къаруусуздукъларын угъай, жюрек ачыкълыкъларын, халаллыкъларын кёргюзтели: кёз жашла Зухураны жангыз нёгеридиле, бар къайгъысын, мудахлыгъын ала бла чачады. Суймекликни кёз жашларын биз «Илиадада» «Шах-намеде», «Къаплан терин кийген батырда», «Тристан бла Изольда» деген кюнбатыш поэмада да кёребиз⁷. Қязимни жигитлери да кёп жилай эселе да, автор алагъа жазыкъсынуу сезимин угъай, сукъланыуу таза сезимин ёсдюреди:

Суйгенлеге жапсаруу сёз керек туююл,
Жапсарууу магъанасы терен туююл.
Суйген жанла бир бирлерин кёрмеселе,
Сёз къураны суйген жаннга себеп туююл.

⁷ Аны юсюнден С. Чикованини «Песнь любви, дружбы и доблести» деген статьясына къарагъыз. «Мысли. Впечатления. Воспоминания» деген китабында. М., 1968, 17-чи бет.

Сюйгенлеге кереги — азатлыкъды, аланы къолларын-дан келмеген олду, жиляй, инжиле эселе, къарыусуздан угъай, тенгсизликден, жер юсюнде игилик аздан, огъурсуз-лукъ уллудан жиляйдыла, инжиледиле.

Поэмада К. Мечиевни бек уллу жангылыкъларындан бири — баш жигитлерини сыфатларыды. Узакъ дунялада жашагъан, жомакълада айтылгъан халланы жазма адабиятха кийирип, халкъ да, кѣп закий шайырла да этген кюйлени, ийнарланы, жашау болумланы алып, Кязим жомакъ, таурух жолу бла угъай, реализмни, жашау кертиликни жолу бла баргъанды. Анга кѣре, жигитлени ич сырларын, кылыкъларын ачыкълагъанды. Жашау чюйреликлени тагыларын кѣргюзтгенди. Халкъ чыгъармачылыкъгъа тийишли суратлау амалла — жашау халла, керти суратла, болумла бла алышындырылгъандыла. Кязим табийгъат бла адамны бирлигин, туугъан жерни сыйлылыгъын да кѣргюзтеди. Тахир, сѣз ючюн, кыйын сафарындан къайтып келгенде, жерге бауурланып, туугъан топурагъын тансыкълайды, анга азгъан жыягъын салып, эс табады. Жигитни алай кѣргюзтюу — аны кѣкден жерге жууукъ этеди, адам жашауна, сезимине тийишли шартла бла байкъдырады. Жаш жүрекlege биринчи сезим келгенде, Тахир Зухурагъа шаудандан уучу бла суу алып ичиргени эсибизде къалады. Суу аланы суймекликлерича, ачыкъды, тазады да, уллу суратлау жюкню элтеди, ала жомакъда угъай, керти жашауда болгъанча кѣрюнедиле. Экинчиден, суймеклик антларына ичген суулары да къошулады. Тюзю Тахир Зухурагъа суу угъай сезимин ичиреди:

Зухура, жаным, бурагъым,
Сууда жюзген дуудагъым,
Сенсиз къалсам дуняда,
Къуу болур мени жаным.

Тахир бла Зухура кѣрген, сезген затла бары да жашау бла къаты байламдыдыла. Шайырланы чыгъармаларында жүрюген белгили жыр, керти сезим алады, жангы магъана, кесамат бла кючленеди:

Кел, ийнагъым, булбулум,
Жарыкъ жаннган жаухарым,
Сакълайды Тахир къулунг,
Кѣре къанлы жауларын.

Кѣре къанлы жауларын,
Санга тартады жаным.

Кел, бийикде маралым,
Жарыкъ бериучю тангым.

Къанлы жауланы юслеринден ачыкъ айтыуну, бар па-
лахланы аладан кёрюуню ауазы Тахир бла Зухураны юсюн-
ден дастанда биринчи кере эшитиледи. Кязим эски тюрк
таурухну жаза эсе да, аны таза жигитлери къаллай къур-
шоуда жашагъанларын бир такыйкъагъа да унутмайды.
Не медет, ол къуршоу дуниядан кетмегенди, кёп жылладан
сора башха шаркъ поэмасы «Бузжигитде» айтханыча, энт-
да «Азаплыкъ да, зорлукъ да аз туююлдюле жерде». Аны
себебли жашлыкъ кюйлеринде Зухураны санлары «сууну
субай къамишине», эринлери «эртте бишген жилекге», кеси
«гюл бахчагъа», «онтёрткюнлюк айгъа» ушатыла эселе,
энди эртте кыйынлыкъ жетген сынаулу адамны тарыгъу-
лары айтыладыла:

Бугъоу кесген жарала
Сау болур кюн жетерми?
Аллах зулмучулагъа
Жау болур кюн жетерми?

Жети жыл жесир болдум,
Къалмады кючюм, онгум.
Бийик буруу, къая таш,—
Къарасам — онгум, солум.

Суймеклик азабындан ёзге кыйынлыкъ чекмеген Зу-
хура алыкъа насыпдан тюнгулмегенди. Аны ауазы андан
жарыкъды, кюйлеринде жарсыудан эсе, ийнаныу андан
кёпдю:

Жюзюгюмю жези бар
Бийик тауну кези бар.
Мени санга берирге
Ёз атамы сёзю бар.

Да, не медет, зинданда жети жыл туруп келген Тахирни
анга ийнаныр кючю жокъду. Ишни болушун айтады:

Саз бауларым жибекден,
Айтхан сёзюм жүрекден:
Хан сёзюне ким базар,—
Къайтмаз зулму халекден!

Кязимни Тахири шаркъ поэзияда бирси гъашиклеча,
буйругъуна бойсунуп къалмай, кеси аллына къутулур амал

излейди. Энди ол хандан игилик сакъламайды, суйгенле кеслери мадар этерге керекдиле:

Кел, къаланы ачайыкъ,
Бирге болуп, къачайыкъ.
Душман табалмаз бизни,
Къайгыыланы чачайыкъ.

Къачып къайры бугъаргъа боллугъун Тахир билмейди, Зухура къаланы ачып чыкъса да, аланы барыр жерлери жокъду. Да былай турургъа да энди жан тѣзмейди. «Эркинлик кесинде болмагъанын» ангылагъан Зухура хайранды, къаланы ачып чыгъар къарыуу жокъду; Тахирге себеплик жалан да ол кеси кесин ѳлтюрсе боллугъун сезип турады.

Кязимни суратлаунда — Тахир халалды, огъурлуду, къылычын да жангыз бир кере — тѣгерегин эгет аскер алгъанда — кѣтюреди. Кязим, — уллу гуманист, — къан тѣгуюню унамайды. Тахир тюзлюкге, игиликге ийнаныуун сакълагъанды. Энди бу тюшюнде кѣрюннген къара итлени къуршоуунда, хан антсыз угъай, къанлы да болгъанын ангылатып, къазауатха киреди. Кязимни ангылаунда, Тахир халкъны баласыды, анга кѣре уа, Тахирде халкъны кючю биригипди. Хан эгет аскерни не кѣп ийсе да, халкъны кючюн хорлаяллыкъ туююлду. Тахирни къара кюч хорламагъаны — халкъны кючю хорланмагъаныды. Хан халкъны жалан ѳтюрюк бла, кѣзбау бла, хыйла бла хорлагъанды. Тахирни да къолгъа алай бла этеди. Кязим игиликге ийнана эди да, аны суйгенлери да суймекликге ийнанганлай къаладыла.

Сау адамгъа кюн чыгъар,
Суйген эрни ким жыгъар.
Айтханымы эт, Тахир, —
Къылычдан да жютю бар.

Къылычдан жютю — адам жюрегини жандауурлугъуду. Зухура атасындан аллай жандауурлукъну сакълайды:

Кѣп къайгыыны, азапны,
Кѣп турса да, арты бар.
Къошулурбуз бир кюнде
Уллу ханны анты бар!

Кязим игиликге ийнана эсе да, жашауну иги билгенди — Тахирге эки къатын алдырып, ашатып-жашатып къалдыргъан Молла-непесни не да аны, патчах этип халкъны жашауун игиге бургъан азербайджан таурухну къатламай,

тюрк таурухну ачы кертилигин сайлагъанды: Тахир бла Зухура зулму къолундан жоюладыла.

Тахир бла Зухураны кюй айтып эришулеринде Кязим жаз тилни, тенгleshдириуню, метафора амалланы байлыгъын ачады, сейир этерча назму усталыкъгъа жетишеди. Хип Зухураны эрге береме деп къурагъан тойгъа Тахир тинирыуча кийинип келип, анда Тахир бла Зухура бир бирге антхан кюйле — халкъны тил байлыгъыны чексизлигин, суратлау онгларыны уллулугъун кёргюзтедиле:

Т а х и р

Учмазлыкъ къуш къанатын
Жайып, кёкге къарамаз.
Сюйгени бар узакъда
Башха тойну унамаз.

З у х у р а

Тузакъдагъы къуш бала,
Къанатларын жаялса,
Той аныкъы болмазед,
Башын отдан алалса.

Т а х и р

Къыз сюйгенин кёралса,
Саз юсюнде жамал * бар,
Къуш бала той этмесе,
Къутулургъа амал бар.

Бирде аланы кюйлери нарт сёз, философия оюм болургъа жетишедиле:

Т а х и р

Айтылгъан жыр эшитилер,
Макъамгъа женгил келир,
Тойгъа сюйюннген къызны
Кёлюндегин ким билер...

З у х у р а

Къайнар къазан тёгюлюр,
Жууукъдагъы кёрюнюр,
Эки сюйген бир болса,
Эки насып берилер.

Кязим «Тахир бла Зухурада» араб, тюрк, фарс назму-чулукъда жюрюген бейт, газель, къасыда, месневи назму-

ланы формаларын малкъар назмучулукъгъа кийиргенди, кѣп тюрлю рифмаланы биринчи кере хайырланганды.

IV

Баям, 1900 не да 1901 жылда (жазылып сакъланган документле жокъдула; архивде сакъланган, ол заманда хажиликге баргъанлагъа берилиучю жол къагъытланы (визаланы) арасында Кязимни жол къагъытлары табылмайдыла) 40—41-жыллыкъ Кязим Меккагъа хаж къылыргъа атланганды. Ол узакъ сафаргъа жюрегинде ангылашыныусуз сагъышлары бла, акъылында хар затны кеси кѣрюрге, кѣп сорууларына жууан табаргъа деген умуту бла чыкыгъанды. Ислам айтхан, жерлешлери да тутхан кѣп кесаматланы билирге, тюшюнюрге керек эди.

Болса да, Кязим Меккадан, жерлешлери айтханча, хаж болуп, жанын-къанын ислам бла бир этип угъай, жол артмакъларын араб, перс китапладан толтуруп къайтханды. Аны къарамы ауур, тынгысыз эди; Шимал Кавказ да кѣп тюрлю чюйреликлени — дин, жамауат, политика халабалыкъны къаугъасындады. Кавказ урушдан сора, элли реформадан сора, аны халкълары къыйын жылланы азабын чегедиле. Бир жанындан, азатлыкъларын тас этерге къоркъуп, жетген жашларын патчах солдатлыкъгъа бермез ючюн, аны бла да къалмай, буслиман башчыланы айтханларын этип, патчахны мында оноу этген мыртазакъларыны да изми бериулеринде, таулула туугъан жерлерин къоюп, «муслиман топуракъгъа» деген алдау, юскюрюу туманларында Тюркге, башха араб къыраллагъа кетедиле. Бирси жанындан а, таулула, орус империяны башха жерлериндеча, Кавказда да миллет-азатлау къымылдаула къоч алгъанларын кѣредиле. Алчы адамла — билимли, ангылаулу таулула баш эркинлик ючюн, жарыкъландырыу, окъуу, тенглик дегенча, жашау магъаналары болгъан жамауат ишле ючюн къорешедиле, китапла, журналла басмалайдыла; халкъларыны ниет байлыкъларын ачаргъа жол, къагъыт излейдиле.

Жалан тау жамауатлада угъай, битеу да орус империяда уянып, къызыуланып баргъан жамауат оюмла, азат сезимле жашау тенгсизликни тамал ташына тийген бла къалмай, дин хорлукъну тузакъларына да тиедиле. Жашау къурулушха ыразы болмаулукъ — дин тѣрелеге, аланы адамны кеси эркинлигин сыйыргъан жахил излемлерине къажау

турган кючге айланады. Башха жерледеча, Холам-Бызыны эллеринде да мажал жерле, жазлыкъла, кышлыкъла тау бийлеге, ёзге къолларындан келген юйюрлеге ётюп, жер тарлыкъ таулу тукъумланы арасында бирликни кетергенди. Аны бла байламлы, арада жаулукъ, айыутослукъ босди, тукъумла (классла) бир бирлерин жаныдыла, бир бирге чапхан да этедиле. Межгит (дин угъай, межгит) ол затланы барына къайгъырыусуз къалгъанлай турады. Тау жамауатлада тышындан къарагъанда тюз, айыпсыз керюннген, алай а кёп сатырлы кёзбау халланы, адеп-къылыкъ институтланы да алай седиреп, чачылып баргъанлары Кязимни тынгысыз этедиле. Ол бурунгу төрелени жакълауунда:

Мен — Беккини жашы Кязим,
Жаулайма жашауну кесин!
Къысалла, салалла тазир,—
Ёлебиз, оллахий-лязим!

Эсгердим мен, азап чеге,
Бюгюн да кёп зулму кере,—
Жарлы атамы эки кере
Бергенлерин къан төлеуге!

Жарлыны къыл жипге тагъып,
Акъ атха тартыугъа салып,
Кетдиле ауушдан аууп,
Таш межямы мадул къалды.

Бюгюн да дауургъа келдим,
Ат ёшюн урушун кёрдюм.
Амалым жокъ, саудан ёлдюм,
Бу халкъ не къыйынлыд дедим,—

деп жазгъанын да унутады. Къарыулу бла къарыусузну жашау тыянчакълары башха болгъан къадарда, тенглик болмазлыгъы анга ачыкъ туююлду. Тюзю, Кязим хаж къылыргъа барып келгенден сора ары дери чыкыгъан суратлау бийиклигин тас этгенге ушайды. Огъесе терен сагъышланы, арсар-армау къарамланы заманымы келгенди? Жашау кертиликни дин къарангылыкъ хорлапмы къойгъанды?

Къалай-алай болса да, жашауну кюйсюзлениую адамлыкъны да учузландырады. Тукъумла (классла) ачыкъдан «ким — кимди» деп сюеледиле. Ол затланы барын да жашау тюрлениуле, тарых болумла туудургъанларын ангылаялмай, Кязим «адамла бузулгъандыла да, дин да къа-

рысуз болун, буслиманла андан чыкыгъандыла, бошлангандыла»,— деген жангылыч акъылгъа келгенди.

Алай Қязим бу кезинде класс бет алгъан, адамны унукъ-дурууну кюйсюз, къарангы ызын тутхан, зулмугъа да базынган исламны обур-олуя жорукъларын угъай, кесини динин тутады. Қязимни дини, аллахы — аны бетиди, игиликге ийнаныууду; исламны — ол ийнанган динни — тазалай, аллах буюргъанлай алып къарагъанда, аны тутхан адам башха тюрлю болургъа амалы жокъду. Хар адамны жүрегинде аллай аллахы болургъа тийишлиди. Бютюн да тау жамаутла, бир бирге эришип, «ахырзаман дуня» ючюн къан төгерге угъай демегенде, халкъны къанлы ишледен, артыкълыкъдан тыярыкъ жалан да аллай ийнаныуду. Аллай бир тюрлю ийнаныу къалмаса, адамлыкъ чекле ахыр да кетип къаллыкъдыла деп къоркъа, Қязим дин жарыкъландырууну юсю бла, эсе да, адамланы эслерин исламны ниет, чарх, акъыл тазалыкъны, сабырлыкъны, аман ишледен керн болууну жакълагъан төрелерине буруп, хыйладан, жутлукъдан, фитна малла жыяргъа талашыудан азат этерге кюрешеди. Қязим ариу кылыкълы болургъа, халаллыкъгъа юйретеди. Алай бла тау жамаутланы жашауларына бирликни, тюзлюкню къайтарыргъа, зулмучуланы тюзетирге» умут этеди, турмуш халлагъа ыразы болмагъан къарангы адамланы уа тюзюмлююкге чакъырады:

Зулму этген ахыратда төлер аны,
Тынчлыкъ кёрмез хаух дуняда аны жаны.
Динсиз малгъун бузар тауда тукъумланы,
Қъуран тутхан — бир аллахны тюз къонагъы.

Бир ауукъ заманнга, болушун айтханда уа ХХ ёмюрню биринчи онжыллыгъында (Шаркъ кыраллагъа экинчи жолучулугъуна дери), Қязимге иги адамны сыфаты толусунлай дин бла байламлыды. Жашауда тюзлюк, игилик болурун суюген, хар инсан да — бай, жарлы эсе да, бий, къул эсе да, — огъурлу, хатерли, саулукълу, тюз ниетли да болурун излеген бек алгъа кеси аллай болургъа тийишлиди. Таза бол, намаз эт; керти, тюзлюк жашауну асыулугъун биле, кишиге терс ниет тутма, къара сабан сюрме, урлама, ёлтюрме, — сора сен насыплыса, ол дунягъа да бет жарыкълы барлыкъса. Ийманын унутхан а мытыр, кирли да болур («Кюн тийгенде къобар, киер кёлегин, Қъууандырыр кяфыр шайтан халегин»), иши къалса да, ашы къалмаз, бир

жарагъаны — ныгъышлада олтургъан болур, анда да керти сёзю айтмаз, «ныгъышланы фитна бла толтурур».

Дин тутаргъа чакъыргъан назмула, болургъа тийишли-сича, поэтни окъугъан китапларына, эшитген таурухларына кёре къураладыла — бурунгу мифле, буслиман хадисле, шыйыхланы файгъамбарланы жашаулары. Буслиман ниет-леге тыянып, Кязим адамны адеп-къылыкъ саулугъун, тазалыгъын, жашауну тюзлюгюн излеген назмула жазады; таурухлада айтылып келген, артда уа дин китаплагъа кирген халарлагъа къарап, аланы кеси жашап тургъан заманны баш илишанлары, жарсыулары, жамауат ишлери бла келишидирирге кюрешеди. Аны себепли ол дуня бла бу дуняны бир бирге чюйре этмейди; жаннет игиди, бу дуня бошду демейди:

Дуня деп, ахыратны унутма,
Ахырат, деп жашаунгу къурутма.
Экиси да жарытырла бир кибик,
Тюз жашасанг, къабагъынга кюн тийип.

Дин башчыланы къарамларына кёре ол — динни (межгитни) баъш излемлеринден таймакълыкъды, ахыратны бу дунягъа тенг этмеклик — аллахха ассы болмакълыкъды. Кязим, ёлюм хакъ болгъанын да унутмай, жүреги бла жашау жанлы болады. Дагъыда, исламны ол ангылагъаннга кёре, анда жашау тиричиликке къажау суал жокъду. Айхан да, бек терен дин окъуу болгъан, Шаркъны тарыхын иги билген Кязим ангылайды — хадиследе бегирек да суфий поэзияда назму чыгъармачылыкъны багъышы башхады: адам бу дуняда жалан да ахыратха — ёмюрлюк, керти дунягъа — хазырланады; мында аллах бла биригиуню излегенден башха насып жокъду. Ол шарт а шериятны, суфий поэзияны да баш излемлериди. Кязимни арсарлыгъы — къуранны къарасы бла шериятны эфендиле жүрютген назамларыны арасындады: аны акъылына кёре, ол арада бузукълукъ барды, адамланы бузулуулары да аны бла байламды, аланы (буслиманланы) динни тазалыгъына къайтарыр адыргысы андан чыгъады.

Кязим да кеси бла бир кезиуде жазгъан назмучула — къазахлы Абай Кунанбаев, татарлы Габдулла Тукай, азербайджанлы Сабир, даргинли Батырай — кибик, дин къарангылыкъны тузакъларындан кериди, аллахха ийнаныуну ол да, алача, тюзлюкге, игиликге ийнаныуда кёреди. Аллай назмула бла адеп-къылыкъ тюзелиуню, игилениуню амал-

ларып излейди, терсликге налат береди. Қъуран не миф темалагъа жазгъаны, бирси шаркъ шайырланы къайтаргъаны — ала бары да адамланы гюнях этмезге, хыйла тутмазгъа, адам ёлтюрмезге, киши къыйынын ашамазгъа чакъырыуду. Суратлау жаны бла къарагъанда уа, араб, фарс, тюрк жолла бла келген маданият ызлагъа тыяна, шаркълы шайырла бурунгу араб мифологияны къалай хайырланганларын кёре, Қязим жазуу усталыгъын иги да ёсдюргенди. Тап, толусунлай дин магъанада тургъан «Ийман-ислам» поэмасы окъуна анга эки жаны бла къыйматлы эди: биринчиден, Қязим кеси шаркъ назмучулукъну тёрелерине тюшонгенди,— бейт малкъар тилни суратлау сынауунда жангы эди; Қязим бейт бла жазып кёрюп, аны ана тилни жорукъларына келиширигин ангылагъанды. Экинчиден, бурунгу араб, чойют мифологияда, ызы бла къуранда айтылгъан затланы хар таулу, хар сохта тынч ангыларча, ала жюрекге къоркъуу салгъан тасха-таша табынуула болуп къалмай, адамланы сезимлерин уятхан, сейир этдирген, тиллерин тюз айландыргъан, ариу сёлеширге, жашаргъа юйретген маданият дерсле да болурча этгенди. Алай бла ийман-ислам салгъан излемле таулула ангыламагъан, аланы жашауларындан, сезимлеринден узакъ тургъан араб схоластикадан чыгып, кеси тиллериндеги таурухлада айтылычу кёп сейирлик затлагъа ушап, жарашып къалгъандыла. Шериатны баш жорукълары бла халкъны шагъырей эте, Қязим аллахха ийнаныуну жерде адамны жашауу бла келишдиргенди:

Рахму этер аллах адам улуна —
Терек салгъан, жер да сюрген къулуна.
Ишлегенге жаннет эшик ачылыр,
Ишлемеген жахапимге атылыр.

«Мында» жашау бла «анда» жашау деген эки уллу ангылам, эки дуня, Қязимни бу кезиуде чыгъармачылыгъында баш магъананы тутадыла. Анга кёре, дин къарындашыкъ, кертилик Қязимни дин жарыкъландырыуну юсю бла халкъгъа тынчлыкъ излеуюню мурдору боладыла. Адам бу дуняда неди? Ол «мында» къалай жашаргъа керекди? «Анда» уа? Керти да жаннет бар эсе, ол деген адамны бу дуняда жашауу бла къаллай бир байламлыды? Жаннетни дунягъа, адамгъа тиежеги, хайыры недеди?

Ол соруулагъа жууап излеген чыгъармалары «Ийман-ислам», «Игилик бла аманлыкъ», «Сарнаучу къатынла», «Тиширыу», «Тазалыкъ», «Ахыр кюн» — Қязимни бек

кыйын соруула, излемле, саггышла бла жашагъанын кёр-
юзтедиле. Кязим алыкъа, айхай да, исламны адеп-кы-
лыкъ, ниет төрелеринде къалады; алай а акъылы бла «ан-
да» жашауну кертилигине табынса да, жаны-къаны бла уа
адамны «мында» насыбына кыйгъырады.

Кязимни жүрегинде жашауну ауазы ахыратны ауазын
хар заманда да хорлайды. Ол Шимал Кавказны шайырла-
рыны арасында биринчи болуп, дин излемлени жашау из-
лемле бла бетден бетге тюбетип, аланы арасында келиш-
меюлюкню — дин айтхан фатыуала бла жашау кертилик,
адамны къадары бир бирни тутмагъанларын ачыкълайды.
Поэтни аллай деменгили революция къарамларыны юсюн-
ден сёз артдаракъда — аны 10-чу жыллада чыгъармачы-
лыгъы бла байламлы барлыкъды. Былайда уа жалан да
аны дин назмуларында окъуна жашауну ауазы къалай кюч-
лю эшитилгенини юсюнден айтабыз. Кязим жерде жашау-
ну асыулугъун, ол бир адамгъа эки кыйтарылмагъанын
кёрюзтеди:

Сыгын отну жылыууна жылынган,
Отха, суугъа, терекге да табынган,
Бу дуния — бузугъу кёп табындан,—
Болмаз анда тынчлыкъ бла табылган!

«Файгъамбарла» деген назмуда бурунгу таурухлада,
шаркъ, фарс поэзияда да кёп айтылган, артда буслиман
файгъамбарладан бири болуп къалган Якуб таулу са-
банчыгъа, уучугъа ушайды. Файгъамбарланы барындан да
Кязим аны сыйлы кёреди, аны бурунгу жарсыуу Кязим-
ни да жарсытады:

Якубну да сыйлылыкъын билейик,
Аны кирик болайыкъ деп тилейик.
Баласына жиляй, тохтады кёзден,
Болду, мискин, кёп кыйынлыкъгъа тёзген.

Кязим динге алай къарагъаны себепли, ол да адам
ючюн болгъанына ийнаннганы себепли аны назмуларында
исламны сур хукмуларына жерде кыйын жашагъан инсан-
ны кёз къарамы бла кесамат этиледи. Анга кёре, файгъам-
барла да кёкден адам ючюн тюшюп келедиле, жерни суу-
ну, татлылыкъын береди, хар кыйда да игиликни, ха-
лаллыкъны айтадыла.

Аны ючюн а мында жашау иги болмайды, ниетле тю-
зелмейдиле. «Беш уахты намаз кыйлган» адам — зул-

мудан, керехат сёзден, ишден да артха турмайды. Ол Кязимни бек жарсытады, сагъыш этдиреди.

Китапны къарасын таныгъан,
Хаж кылыргъа Каабагъа баргъан,
Беш ууахты намаз да кыылгъан,—
Элгенмейди аман акъылдан!

Бу дунияны хаухлугъун билген,
Хакъ жолуна айланып келген,
Гюнях кечилмезлигин кёрген,—
Къайтышмайды зулмудан, тилден.

Хаж кылдым мен, Меккагъа барып,
Айтама барына ийнанып,—
Къоюгъуз талашны, уялып,
Ахыр кюн керекди бет жарыкъ.

Некди жашау къурулуш алай? Адам жашай барып нек бузулады? Жаратылгъаны алаймыды? Жокъмуду аны бир къайтышдырыр амал? Исламны мурдорунна тюзлюк салынган эсе, сора жашауда тюзлюк нек жокъду? Ол дуния керти эсе, анга ийнана эселе бий, жарлы да, сора нек кечиледи бу дунияны зулмусу, терслиги? Ол формалы кыйын сооруулагъа жууап излей, Кязим алыкъа диннге ийнаныуну файдасыз жолу бла барады, жашау чюйреликлени юслеринден сагъышлары бютюн тынгысыз боладыла. Поэт чакъырыу-тилек назмуланы къоюп, уллу суратлау чыгъармала да жазады, энди зикир бла, тилек бла угъай эсенг, халкъны чынтты буслиманланы юлгюлеринде юйретирге алланады.

Кязимни «Ахыр кюн», «Акъ къочхар», «Кёкге учхан», «Жаннет» деген таурухлары мифологияда жюрюген сюжетлеге кёре жазылгъандыла. Халкъгъа бек белгили, уллу суратлау, тил усталыкъ бла жазылгъан бу чыгъармала ол заманда таулу эллилени эстетика сезимлерин ёсдюрюрге, аланы сюжетли айбат чыгъарма бла шагъырей этерге болушхандыла. Кязим динни кючюне, чынтты буслиманланы хатерлерине ийнанганлай къала, турмуш тюрлениулени хатасындан бузулгъан ниетлени тюзетиуге фыйгъамбарланы, шыйыхланы, ол дунияны юсюнден таурухланы магъаналары алапат жарарыкъ сунады. Анга кёре, Кязим аланы (фыйгъамбарланы) халкъгъа тюшген кыйынлыкъны кеслерине алыргъа, къурутургъа кюрешген, антларына, сёзлерине кертичи, халал адамланыча суратлайды. Таулула да алагъа ушаргъа итинселе — бурунгу тукъум адетлени бу-

зулуп барыулары, ниет чөйреликле, дуня малгъа талашыу, бир бирни сатыу, унукъдуруу тохтар да, игиликге, адамгъа тийишли жашаугъа жол ачылыр деп умут этеди.

Кязим энди жаш къартха къайырылгъаннга сейир этмейди, «Бирликни атасы угъай, динни атасы да ёле тургъаннга ушайды. Қиши къыйынын ашау, адам ёлтюрюу, тонау, унукъдуруу тау жамауатлада кесине жол таба, кишини да сескендирмеген иш болуп къалгъанды. Кязим ХХ ёмюрню башында динден сора аны тыяр, тохтатыр кюч кёрмейди. Да дин да тыялырмы? Аны жүрегин ма ол арсарлыкъ къыйнайды. Кязимни акъылы алай юлешинген кезинде, ол жолсуз къалып, къайры, къайсы жаныша атларын билмей тургъанда, аны суратлау сезими жашау тиричиликден ажашмагъаны — поэтни закийлигин, суратлау фахмуну ажайып къудуретин кёргюзтеди.

Тюнгюлюп, олтуруп, ёлюмню сакълап туруу — Кязимни жашау излемлери бла аз да келишмейдиде. Керти, ёмюрлюк жашау «анда» эсе да, «мында» хар зат ёчюлюп, кюл болуп къаллыгъына Кязим ийнанмайды. Ким не десе да, адамны насыбы «мындады», аны ючюн а адам кесин кёлсюзлюкге бошламай, тюнгюлмей, ишлерге керекди. Дин бла иш — ма аладыла адамлыкъны, жашауну магъанасын да сакъларыкъла! Адамгъа бу дуняда намыс, ол дуняда жаннет берликле!

Кязимни ол къасты «Жаннет» поэмасында ачыкъ кёрюнеди. Жаннет — адамны тюз, иги жашаугъа алландыргъан бек сыйлы, жарыкъ муратыды. Махтау, ыспас сакъламай, хыянатсыз, тюз ниетли, халал урунуу, игиликге ийнаныу — адамны жаннетге элтирик, анда кевсер сууну жагъаларында ёлюмсюз этерик да аладыла. Иги жашаугъа термилген адам улу, жаннет бу жерни юсюнде болмазлыгъын кёрюп, аны ары, «ол дунягъа» кёчюргенин биле, эндиге дери да шайырла, философла кеслерини адеп-къылыкъ излемлерин жаннет бла байламлы этгенлерин эсге ала, Кязим жаннетге жолну тюзюнлей бу дунядан ишлеп башлайды; къолларын кёкге жайып, тилек этип турууда угъай, жерде урунуп, жарашыулукъгъа итинип, аллахны да унутмай жашагъанда кёредиде. Ёлмезлик болмагъаны себепли, адамны къысха жашауу «мында», узакъ жашауу уа «анда» болгъаны себепли жаннет асылулугъу бийлик этген къауумланы да сагъыш этдирмей амалы жокъ эди. Сагъыш этген а амалыкъдан, зулмудан кери турмай къалмаз.

Бу дуняда адамгъа тийишлисича жашап, ёлгенден со-

ра жаннетге бармакълыкъ — Кязимни жарыкъ мураты, термилиую болгъанлай къалады:

Жийиргенип, ассылыкъдан къачайыкъ,
 Жюреклене игиликке ачайыкъ,
 Кёзюбюзден къан жилимукъ чачайыкъ,—
 Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа.

Айбат ишге арытайыкъ санланы,
 Ийман бла кетерейик жанланы,
 Кёп жыймайыкъ къолгъа фитна малланы,—
 Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа.

Кязимни ангылауунда, дуниялыкъ — адамны жашаууну бек къысха заманы,— жалан да игиликке, насыпха бериледи; тюзюн айтханда, жаннетде жалан да бу дунияда болгъан затла бардыла: терекле, таза суула, ариулукъ, халаллыкъ, огъурлулукъ — ол бу дунияны зулмудан, артыкълыкъдан, кир, керахат ишледен тазаланган сыфатыды. Адам кесини ниетин игилендирип, ол затха бу днияда жетишсе эди, бек уллу насып ол эди да, не медет, ол иш боллукъча кёрюнмейди. Жаннет — термилтгени селеймеген умутлай къалады.

Адамны игиликке чакъыргъан сёзлери алай кертидиле,— ала жюрекке, сезимге жетмей къалмайдыла. Ассылыкъ — бу дунияны жаханнимиди; кесин ниети бузулгъан адам бошлайды; «ассылыкъ» деген сёзде Кязим адам этерге боллукъ аман ишлени барын жыйышдырады, жаханнимден къачханча, андан да къачаргъа керекди. «Ахырзаман дуния» бу жердеги жашауну кеси туююлду. Ол адамны алдагъан, этмез ишлерин этдирген, алай бла аны огъурлу, ариу табийгъатын жойдургъан кёзбаулукъну, бузукълукъну сыфатыды, алтыны, кюмюшю, саякъ ишлери, фитналары бла бир бирге баш болургъа кюрешиуню жийиргенчли сыфаты. «Кюрешмейик жыйып фитна малланы»,— деп, адамны дуния алдаулукъларындан азат болгъанлай къалыргъа чакъырады. Ол оюмларына Кязим кесини чыгъармачылыкъ жашауунда кёп кере къайтханды:

Бу хаух, жалгъан дуния
 Бизге хакъгъа берилмез.
 Жашасакъ да мишг жылны,
 Кёзюбюзге кёрюнмез.

Халал къыйын насыплы этеди, фитна мал адамны адам жапысын кетереди.

Аны бла бирге, Қязим бу дуниядан кетиуно мудахлыгын — адам сынагъан затланы арасында бек уллу бушуу ёллом болгъанын унутмайды:

Кёпле кетген дуниядан кетербиз,
Сакъ жауунлай, юрген атлай, ётербиз.
Дуния малын, хазналарын нетербиз,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Қязим жашауну зауукълугъун кёрюрге юйретеди. Ол шарт дин темалагъа жазыуунда бек уллу жетишимиди, энчилигиди. Къуранда бу дунияда зауукъ этиу, иги жашаргъа талпынуу, жашау жарыгъы къайтмазлыгын эсде тууу гюняхха саналгъанды, мангылайын намазлыкъгъа туююп, аллахха жалбарып туруу махталгъанда, Қязим — кеси диннге табынган хажы, аллай философия бла ахыр да келишмейди. Ол угъай эсенг, динни къарангы ниетлерине къажау сюеледи:

Хаж къылыргъа атласанг да, мал жыйып,
Къайтып келип, болгъан болсанг да шыйых,
Намазлыкъгъа туююп мангылайынгы,
Аллах бла бир этсенг да жапынгы,—

Бу жашауну тирменлерин къурмасанг,
Адамлагъа къардаш болуп турмасанг,
Бары да бош, къыйынынга сууап аз,
Тефтеринге ыразылыкъ жазылмаз.

Ал кезиуде Қязим кеси ол затны терен сезген, сезмеген эсе да,— динни магъанасын, тап керегин да — адамны иги юйретнуде, жашауну тирменлерин къуратыуда керекди. Ол акъыл аны бу кезиудеги назмуларында кёп къайтарылып айтылады; ислам кесини бар институтлары бла инсанны аллахха къул этерге угъай, жашаугъа ие этерге багъышланып къалады, Қязимге «жашауну тирменин къуруу» «керти дунияны» бла «хаух дунияны» бирикдиреди. Ёллюк жанны — адамны «хаух дунияда» жашаргъа берилген къысха болжалын ёлюмсюзлюкге «керти дунияда» болжалсыз жашаугъа ётдюрюудю. Динни хукмуларына ол кёзден къарау, айхай да, кеси аллына туумагъанды, ол Қязимни чынтты дин ахлусу болуп сюелгенлиги не да динден чыкъланлыгъы туююдю: поэтни жүрегинде, эки къая бир бирге тийгенча, ол эки дуния да къаты сермешедиле, Қязимни сезими юлешинеди; алай аны баш мураты — адамны азатлыгъы, насыбы болгъаны себепли уа, ол бирикмез эки ду-

нияны бирикдирирге кюрешеди. Кёп окъугъан, кёп сагъыш этген, тереп акъыллы поэт, динни кесип айтхандан чыкъмагъан, башха торлю оюм этнуо унамагъан хукмусуна шекли болгъанды. Бурунгу китапланы окъуй келгенинде уа динни хукмуларына бирча къарау, къуранны, хадислени да бирча ангылау бир заманда да болмагъанын кёргенди. Кёп философла адамны, дуння къурулушну да табийгъатларын жалан аллахны аты бла байламлы этип къоймагъандыла. Адамны ёз эсине азат къарамла бла къарагъанла бурунгу тафсирчилени араларында да аз туююл эдиле. Буслиман маданиятда окъуна дин бла адам, аллах бла жашау кертилик кёп даулашланы, илму китапланы магъаналары болгъандыла. Алимликлери, шайырлыкълары да айтылгъан Омар Хайям, Хагани, Низами, Шота Руставели, суфий назмучу Джелаладдин Руми, Шимал Кавказны кесип алгъанда, къумукълу Ирчи Къзакъ, даргинли Батырай, аварлы Махмуд, дюгерли Коста Хетагуров, къабартылы Бекмурза Пачев, — бары да адамны насыбын бу дунняда излегендиле. Кязим да жашау тирчиликни, адамны табийгъатыны юсюнден кёп сагъыш этеди. Хаж къылып, шыйых да болууну, мангылайын намазлыкъдан айырмай, жанын аллах бла бир этнуо — жерде жашауну тирмешлерин буруудан эниш кёргени — Кязимни битеу да дин даулашлагъа берген жууабыды. Динни угъай, адамны жакълагъаны аны халкъгъа жууукъ этеди; ангылашыныулу суратлау шатык тил бла Кязим динни алжаусуз кёрюннген борчларына арсарлыкъ келтиреди. Былайда художникни сезими дин неси акъылманны сезимин хорлайды, поэтни жюреги жерде жашаугъа жууукъду, кертичиди.

Алай бла Кязим исламда «ийман» деген ангыламгъа жашау магъана береди:

Ийман олду — тазалыгъы жанынгы,
Харам ишге къыйнамасанг санынгы,
Уру, хыйны бийлемесе къанынгы, —
Адатмагъыз ахырзаман дуннягъа!

Адеп, ариу къылыкъ, сезим тазалыкъ — айманды. Адам ийманлы эсе, халкъны ёкюлюдю, тыянчагъыды; къайда да атын, тукъумун, халкъын иги бла айтдырады. Анга кёре, намаз «ариу хал, иги къылыкъды», игиликге табыныуду.

Къайсы маданиятлада да башха окъуу, жарыкъландырыу болмагъан заманда дин муратла юйретнуо баш амаллары болуп къаладыла. Суратлау жаны бла алып къа-

рагъанда, дин айтыула маданият, жарыкъландырыу ишни бардырыгъа болушадыла. «Дин Абай Қыуанбаевха адамны ниетин кѣргюзтюуню, аны адамлыкъ чеклерин ёсдюрюуню амалы эди,— деп жазады Мухтар Ауэзов «Қыза халкъны закий поэти» деген статьясында.— Адамны кылыгъын, халын игилендириуню хакъына кесини муратларын айтыуну формасы эди»⁸. Дин сюжетле Қязимге да тюз аллай къуллукъ этгендиле. Малкъар кирик, бурундан жазуу, басмасы болмагъан, болгъан эсе да, ызы къалмагъан халкъгъа адам улуну ниет байлыгъын келтиргендиле. Бек бурун заманладан бери да шыйыхланы, фыйгъамбарланы (артда акъылманланы, нарт батырланы, жортууул жигитлени), адамгъа игилик излеп, азап чекгенлени айбат, ариу тил бла жазылгъан жашаулары къайсы халкъны да ниет жашауунда, маданиятында аны кѣлден чыгъармачылыгъы бла тенг жюригендиле. Халкъ къарангы болуп, жангыз окъууу дин окъуу болгъан заманда, бурунгу таурухланы жазудан, адеп-къылыкъ ишленмекликни дин ниетле бла байламлы этиуден бир назмучу да къутулмагъанды. Кесини суратлау, эстетика къралыуунда Қязим да ол ызы тутханды; аны дин излемлери муратха жетмеген эселе да, поэтни кѣзюн кѣп затха ачхандыла, халкъгъа уа дин деген жалан табынуу болуп къалмай, уллу культура да болгъанын кѣргюзтгендиле.

ХХ ёмюрню ал жылларында Қязимни дуниялыкъгъа къарамлары тюрлени башлайдыла. 1904 жылдагъы орус-япон уруш бла байламлымы, огъесе 1905 жылда болгъан биринчи орус революцияны кючюнден патчах империяны кыйыр-бухчакъ халкъларына да синге башлагъан ынгкылап сезимле жетипми — тююн айтыргъа кыйынды. Ачыгъы — жарлы халкъны керти адамы, ёкюлю Қязим дин жарыкъландырыуну ызында кѣп бармазлыгъыды: жашауда бола тургъан ишле асыры къайгъылыдыла, кыстаудула; ала Қязим этген умутладан узакъдыла, сора халкъны къадарыны сагъышларын этген поэт кесин мамыр умутла бла жубатып тураллыкъ туююл эди. Энди дин хазна кишини къулагъына да кирмейди; ол тюзлюкден узакъды. Байла байыгъыргъа, кючлюле бююн да кючлю болургъа талашадыла. Патчах да кесини иелеу, унукъдуруу кесаматын уста бардырады. Арада къара халкъ кюеди, анга кюн чыгъарыкъ-

⁸ М. Ауэзов. Великий поэт казахского народа. «Абай Қуанбаев. Избранное» деген китапха ал сѣз. Алма-Ата, 1958, 20-чы бет.

ча кёрюнмейди. Дин башчыла, эфендиле жашауну бу жоругъун жакълап сёлешген болмаса, зулмугъа къажаяу, эсе да патчахха, бийлеге къажаяу сёз да айтмайдыла. Ол угъай эсенг, ала жанлы болуп, жарлы халкъны бойсундуругъа, «жазыу алайды, бий, патчах да аллахны буйругъу бла боладыла» дегенча, эки бетли насихат этедиле.

Ол затланы кёре, Кязимни этген фикери кесини тюзлюгю, теренлиги бла, жүрек къыйынлыгъы бла бийик суратлау даражагъа жетишеди:

Аллах бла сёлешип турдум,
Халкъ да ызымдан келлик сундум.
Энди билемс, бош учундум,—
Тюрлендирмез зулмучу сырын.

Бузулгъанны дин тыяр дедим,
Хакъ измиге ийнанып келдим.
Бары да алдау, бош терилдим,—
Бир динден себеп жогъун кёрдюм!

Бир чакъда кесини кёпжыллыкъ ийнаныуу тюкге тиймегенин, ол тюздю деген уллу жол, бир жары да элтмей, къарангы къулдени тегерегинде айландырып тургъанын кёргенде, адам къаллай ёнгелеую, жүрек азапны сынар-гъа боллукъду! Дагъыда: уллу ёнгелеую, жангылычларын ангылауу бла да жангы жолну, кертиликни табаргъа онг болмагъанына тюшюннгенди? Алай бла, ёмюрню биринчи онжыллыгъыны ахырына, Кязим жолсузлукъну бек ачы сагъатын сынайды. Поэтни жүрегинде къайнагъан ачы сагъышла ма быллай закий тизгинлеге тюшедиле:

Аллахха тарыгъа барыргъа,
Мухажирликге да къалыргъа,
Угъай демедим мен барына,—
Себеп излей ахлуларыма.

Табына алахны эсине,
Байлыкъ излемедим кесиме.
Тохтадым, бар жолум кесиле,
Аны да сюзсюнле эслиле.

Алай къыйналыуунда, Кязим дин бла керти жашауну арасында узакълыкъны, келишиусюзлюкню кёрюрге, ангыларгъа жетишеди. Ол динни къарангы айланчларында ажашхан жылларындан уллу дерс алып, ызындан келгенлеге — тюзюн, магъанасын толу алып айтханда уа — битеу да адам улугъа, жерде тюзлюк, кертилик излеген хар инсаннга да эс берирча керти фикирни айтады:

Аллахны атындан сѐлешген,
Аны тюз хукмусун юлешген,
Унутса кѳуранны кѳарасын,—
Апчытады адам баласын!

Аллахны бийлигин сайлагъан,
Жерни да, кѳкню да байлагъан,
Алышса ийманын харамгъа,—
Бек кѳыйын тюшеди адамгъа!

Ол Лев Толстой кибик закийлени да инжитген фикирди. Бир жанындан, Кязимни битеу да чыгъармачылыгъын да ёсюп келген, аны жашау сынауундан, философия кѳарамларындан чыккъан, экинчи жанындан а — заман ачыкъ этген жиклениу — тюз бла терсни не да Кязимни назмуларында керти дин бла аны кѳуллукъчуларыны арасында айырыу,— поэтге сезим азатлыгъын береди. Тюзю, Лев Толстой да килисадан аны ючюн айырылгъанды — аллахны атындан сѐлешгенле, ийманларын харамлыкъгъа алышып, жерде зулмучулары жакълагъанлары себепли, ол а аланы бетлерин ачханы, кеси низамларына бойсунмагъаны себепли. Малкѳар жамауатлада да орусдача, дин кѳаты жюрюген болса, эсе да малкѳар межгитлени орус килисаланыча бийликлери жюрюсе,— Кязим да кѳысталлыкъ эди намаздан! Аны да этерик эдиле межгитчиле харам,— билимлери, ангылаулары жетишип, Кязим нени юсюндеи айтханын, аны назмуларыны магъаналары неге келип тийгенин ангыласала! Ол иш болмагъан эсе, Кязимни сартындан,— Кязим дин саудюгерчилеге Лев Толстойдан кем сюд этгени ючюн угъай, тау жамауатлада межгитни бийлиги, эгетлеу кючю жетишмегени ючюндю.

Диннге ийнаныу бла зулмугъа, фитна ишлеге берилиу бир жюрекге сыйына эсе, сора дин бошду, аллахдан киши да кѳоркъмайды, дин адамлары керти жолгъа саллыкъды деп сакълагъандан файда жокъду.

Алай бла Кязимни жашауунда, чыгъармачылыгъында да уллу тюрлениуле башланадыла.

V

1910 жылланы экинчи жарымында Кязим акъылында кѳурагъан чарс дуниядан керти жашаугъа, аны жарсыларына, чюйреликлерине кѳайта башлагъаны эсленеди. Ол керти да адамны кѳзюн ачарыкъ, кѳырал, миллет да магъанасы болгъан затланы юслеринден сагъыш этеди. Холам-

Бызынгы жамауатларында, Чегем эллеринде да жашау энди алгынча туююлду, аны чюйрелиги, кьатышлыгы Кязим суннгандан эсе кеп да уллуду, кыйынды. Кьагыты, жазмасы болмагъан халкъ дуния бла байламлыкны жюрюталмайды, кесин да кьоруулаялмайды; кьарангы адам а — бююн да. Анга жарсыуунда Кязим уллу адам-магъанасы болгъан ниетлени айтыргъа жетишеди:

Юй ишлейди, салып тамал,
Ашы, суу барды тамам,
Намаз кылад, айтад салам,
Насыплыды жахил адам,—

Десек, анга сылтау таба,
Тилибизни артдан кьаба,
Излемесек башха амал,
Небиз башхад бизни малдан?!

Керти жашауну, реализмни тазалау, уятыу, жели алай урады. Жахиллик, Кязимни ангылауна кере, зулму тыякны бирси жаныды, эшшиги, ол зулмудан кем ачитмайды да кьара халкъны. Кьарангылык, баш кетюрмеулюк — унугуулуку ачы гыржынын ашатадыла. Адамны чорбат чыпчыгына сукъландырыр кюннге жетдиредиле

Арбазыма кьоннган чорбат чыпчыгы,
Санга кьарап турама юйден чыгып.
Ач болсанг да, унугуулуку кермейсе,
Дунияда кьул, бий дегенни билмейсе.

Дунияны бузулгъаны андады — кьул, бий айырылгъанында. Бирле бийдиле,— не сюйселе да этедиле; бирле кьулдула, жарлыдыла,— аланы кымылдар онлары да жокьду. Жарлы кеси женгинден кьоркьа жашайды, жашауну тирменин бургъан ол эсе да; бийле ат ойнатадыла, тыяк кетюредиле,— жашаугъа кьошхан юлюшлери жокь эсе да. Кязимни махтанчакь бий улуна чамлануу — тюзюмю тауусулгъанын кергюзтеди:

Бийикден кьарайса сен,
Ненге махтанаса сен?
Киши кылынып ашап,
Келесиз дайым жашап.

Тенг бол деп тилемейме,
Жалынсаг да, тенг болалмам.
Мен, бир сюзюмю берип,
Сау тукьумунгу алмам.

Аны себепли Кязим халкъгъа бир бийден бир балтаны болгъанын уста биледи.

Кязим усталыкъны, тирмеклик этиуню бийикге салды, адам сукъланыргъа керек, аны бийик даражагъа жетдирлик да аладыла,— усталыкъ бла иш; бийни сау тукъумундан эсе, жырчыны бир сёзю къыйматлыды.

Поэтни усталыгъы андан ары ёседи: табийгъат бла адамны бирлиги, байламлыгъы, ушашлыкълары да суратлау амалларына терен киредиле. Юйсюз, эркинликсиз жарлы бла чорбат чыпчыкъ бирчадыла. Бий бла балта тенг окъуна туююдюле,— балта сыйлыракъды! Символика, параллелизм, жаз тил, кенг айтылгъан метафорала кёбюрек тюбеп башлайдыла. Хапарын узакъдан башламай, хар ишни шарт болумун, кертисин айтыу тёреси болгъан Кязим, сёзю «такъыр», фикирни кенг, терен этерге жетишеди.

Аны бла бирге бу жыллада Кязимни намысы да кётюрюледди.

Аны аты энди Холам-Бызынгы эллеринде угъай, битеу да тау жамауатлада айтылады. Анга жыр этдирирге, акъыл алыргъа келедиле. Кязимни гюрбежиси жамауат ишлени сюзген, жашау тиричиликге жол, амал излеген жер болады. Мында орус-япон урушха кетген жашлагъа жарсыйдыла, Николай II патчах орус ишчилени къыргъанын, алааны уа хыйла бла дин къуллукъчу къырдыргъанын айтадыла. Элчилени кеслерини жарсыулары да аз туююдю. Терен сагъышлы, тынгысыз Кязим темир да тюеди: жарлылагъа иши бла, сёзю бла да болушургъа, жараргъа кюрешеди.

Жашау кертилик Кязимни жангылычларын тюзетеди: дин жарыкъландырыу бла тенгликге, тюзлюкге жетиширге боллукъду деген муратла бошдула,— къозгъалгъан дуняда тилекле, зикирле недиле! Жарлыны сыртына тийген къазыкъны зикир бла тыяр амал жокъду, анга къан алыучу, дертчи керекди:

Жокъду жерде бизден жазыкъ,
Тиймейд бизге насып жарыкъ.
Сыртыбызгъа тиед къазыкъ,
Жокъмуд бизде къан аллыкъ?

Кязим «ачдан аралгъан тул кёзле» тюзлюк сёзлери бла токъ болмазлыкъларын уллу мудахлыкъ бла ангылайды. Халкъгъа «тюзлюк сёзлери» угъай, сауут-саба керекди:

Жокъду бизде сауут-саба,
Узалырча бийле таба!

Дауубузну чорт салыргъа,
Душманладан къан алыргъа!

Кязимни ниет жашауу, чыгъармачылыгъы уллу жол бурулушха жетеди. Ууазчы поэт ынгкылап азанчысы болады. Бек башы — уллу закийни жашауунда, художникни дуния къарамларында душманланы аллахны аты бла, игилликни муратлары бла юйретирге, зулму ишлеринден артха тургъузургъа амал болмазлыгъын билиудю. Аладан къан алыргъа керекди!

Уллу ниет атлам кесини ызындан инсан сезимни, жууаплылыкъны да келтиреди. «Халкъгъа — азатлыкъ!»— деген, аны ууаз бла, тилек бла, ол угъай эсенг, чакъырыу назмула бла угъай, кесини энчи кюреши, жашаууну магъанасы бла алыргъа боллукъду. Аны толусунлай кесамат этген Кязим энди халкъгъа насып «берлик эр — таукел чыкъ!» деп, ачыкъ айтады. Насып жалан да кюрешде келликди, юйретип кюрешгенден файда жокъду. Алай а кюрешге чыгъаргъа керегин билген поэт, аны жолун билмейди. Аны жолун билмегени, жашаууну тюрленирине, тюз, иги болуруна пйна-нуун узакъ болжалгъа да салады, мудах ауазлы да этеди:

Кёп бармазла бу зулмула,
Жарылырла къан губула.
Оюурла патчах журтла,
Тирилирле талгъан бутла.

Тюзлюк, жарыкъ кюнча, чыгъар,
Баз бола, зорлукъну жыгъар.
Инжилгенин тюзлюк кёрюр,
Ексюзге ол юлюш берир...

Унукъгъан халкъла, миллетле уллу тюрлениулени аллында тургъанларын Кязим ангылайды. Тынгысыз сагъышларында, кёп къан тегюлюрге боллукъ заманлагъа, ынгкылапха кесини тиежегин, къарамын белгилейди. Да ол айтханды — душманладан къан алыргъа керекди! Алай ол акъылы бла «къан тегюлюр» деп къоркъгъаны бирге келишмейдире. Азатлыкъ да десе, къан тегюлюрюн да суймесе, — ол кюрешчини иши туююдю. Эки аягъын эки жагъагъа салып, кёп туругъа амал жокъду. Кязимни инсан эси революция керегин, алайсыз жашау тюрленмезин ангыларгъа жетишеди. «Азатлыкъ деген тезер» дегенде уа революциягъа къарамын толусунлай айтады. Ол жалан да назмуну аты болуп къалмай, поэтни, халкъ бачамасыны битеу

да революция туудурлукъ ишлеге — ажымлагъа, ёлюм бушуулагъа, башха кыйынлыкълагъа жарсыуу да, аны бла бирге, алайсыз халкъгъа насып келмезлигин ангылатхан кертти сёзю да болады.

Суу къутурса, къары аз,—
Адам кючю къарымаз.
Боран урмай, суу элтмей,
Чирнген юй жангырмаз.

Уруш — арбасын жегер,
Халкъ къан тегюуден безер.
Ачлыкъ, кыйынлыкъ жетер,
Намыс, берекет кетер.

Арсарлыгъым сёгюлюр,
Сёзюм ачы кёрюнюр.
Халкъгъа тилеем смюр,
Нетейим, къан тегюлюр.

Халкъны сакълагъан файгъамбарны ауазы эшитиледи. Кязим революцияны боллугъун, болушун да айта, аны къабыл кёре, «кыйылыгъын» жашырмайды; ал кезинде халкъ чегерик уллу палахлагъа жюреги къалай кюйгени да туурасы. Поэт кёзбаучу туююлду, боллукъну билген акъылманды. Халкъ къан тегюуден безериги да, ачлыкъ, кыйынлыкъ келирге боллугъу да баямды. Аланы барын кёре, халкъгъа ёмюр тилеген, къан тегюлюрюн суюмеген поэт тезген да къалай этсин! Да жараны иги этер ючюн анга бал салмайдыла, от бла кюйдюредиле. Кязимни кертти сёзю ачы кёрюнсе да, ол жалан кертти айтырыкъды. Ол зулмуну сөгеди, урушха да негер туююлду, да не медет, башха амал жокъду,— азатлыкъ деген барына да тезерге керекди.

Тёзюмню багъасы — келир заманны тюзлюгю, тенглиги боллукъду. Кязимни жюрегин жарыкъ умутла толтурадыла:

Къутургъан суу сюзюлюр,
Терслик, тюзлюк билинир.
Къууанч арба жегилир,
Зулму къалмай женгилир.

Къара бугъоу юзюлюр,
Халкъ тюз жолгъа тизилир.
Азатлыкъ жашау келир,
Бизге кеп умут берир.

Бу кезинден башлап, Кязимни чыгъармачылыгъы эки из бла барады: биринчиден, ол къара халкъны, иш ахлу-

су адамны, кыйын жашагъанланы жашауларын кѳргюзтеди; суратлагъан жашау халына, адамланы къадарларына Қязимни жандауурлугъу уллуду; жер юсюнде насып болмагъаны, адам эркинликде къанат къакъмагъаны аны кюйдюреди, уллу тынгысызлыгъы, инсан адыргысы болгъанлай къалады. Экинчиден, дуняны сау болмагъан жараларыны сылтаун излей, ол адамлыкъ дауун аллахха да, жерде жашауну жюгенин къолда тутхан залимлеге да бирча айтады. Жерде терсликни кѳрген, аны унамагъан акъылман, аллах бла даулашларында жангыз тау жамауатланы угъай, битеу да кыйын жашагъан адамланы ёкюлю болургъа жетишеди. Холамлыны кыйынлыгъы да бар адам улуну кыйынлыгъына ушагъанын, дуняда бек сыйлы зат — азатлыкъ, кертилик, тенглик кетгени — адамлыкъны, халаллыкъны да кетгени бла тенг болгъанын кѳргюзтеди.

Эки ыз да — жерде жашауну керти бетин ачыкълагъан чыгъармалары, аллах бла даулашхан кыйын сагъышлары да, — Қязимни керти мураты бир болгъаны себепли, бир тенгизге къошулгъан эки череклей, адамгъа насып излеген ниетлени байыкъдырадыла; адамлада тюзлюк, огъурлулукъ сезимлерин уятыргъа, аланы аякъ тюп болуудан, унугъуудан къутулур жолну ишлерге кѳп кюч къошадыла. Қязимни демократия оюмларыны тагылары алай бла халкъланы кѳп ёмюрледе эркинлик излеп келген муратларындан чыгъадыла, революция сезимлени ёсдюрюрге алланыпдыла.

Алгъадан окъуна зулму Қязимни бек уллу жан кыйынлыгъы эди. 1906 жылда жазылгъан «Атасыны жашына осуяты» деген назмусу аны тынгысызлыгъы къаллай бир болгъанын кѳргюзтеди. Ахыр жолуна атланган адамны мудах этген, жарсытхан — къабыргъа зулму хорланганын кѳрмей кетгениди:

Балам! Зулмулукъну кѳре,
Кетеме къабыргъа, — жерге.
Ким билед, санга тюссе уа
Зулму жокъ болгъанын кѳрге,

Балам! Дуняда артыкълыкъ
Болмагъан кюнлеге жетсенг,
Ол заманда къабырыма
Келип: «Тынч жат!» — деп къычыр сен.

Ким биледи, къара жерден
Ауазынгы эштирме мен,

Сора ырахат жатарма,
Балам, аны унутма сен!

Артыкылык ат ойнатхан дуняда Кязим иги сёзю да сауут-саба бла тенг кёреди. Халкыны быллай кезиуюнде «батырлык жютюд кьамача», ол «отлук ташча» жияттин учурады; тюз да аныча иги сёз «халкыны кючюдю», ол «зул-мугъа кебин бичеди». Иги сёз Кязимге — керти сёздю, адам-ланы сезимлерин уятхан, зорлукъну унап туругъа жарамазлыгын ангылатхан сёздю, ол «игилени ишиди», аны тыяллык кюч да жокъду:

Иги сёз кьоркьгъанны билмейд,
Байгъа мужурача тнед.
Жарлы юйге ёкюлча киред,
Къыйынлыгъа ол онг беред.

Аны себепли Кязим къыйыны бош болмагъанын, халкына иги сёз бла болушханын ангылайды. Сёзю болгъанны кючю да болгъанын эсгерте, таулу халкъ да, дуняда бирси халкълача, кёп ёмюрледе кесини иги сёзю: жомакъларын, жырларын, нарт таурухларын кьурагъанды, алай эсе уа кючю, жашау деберн барды. Кязим халкыны халкъ бола билирге, ёз даражасын, кючюн, ангыларгъа юйретеди.

Поэтни бу кезиуде жазылгъан «Парийим», «Къар кюн арбазымда кьоннган чыпчыкъчыкъгъа» деген эки назмусу эки жаны бла къыйматлыды: жашау тенгсизликге къажау кюреши бла белгили Кязим огъурсузлукъ бла жарашмазлыгы хакъды. Алай адамны эркинлик, тенглик ючюн кюрешден сора да жашауу барды — тегерегинде адамлагъа, табийгъатха, жерге, суугъа къарамы; ол сабийле ёсдюреди, хоншуларына изеуге барады; сезими сокъур-сангырау туююл эсе, игиликге кьууанады, жарлыгъа, кьарыусузгъа жарсыйды. Кязим адамны ол дуниясын, жашау сырын хар заманда суйюп жазады, терен ачыкълайды. Парийине, къашха ийнегине, къыш кюн арбазгъа кьоннган чыпчыкъчыкъгъа, жауур эшекге, суу бойнунда жангыз талчыкъгъа, эски юйюне, эски кьумгъанына аталгъан закий назмуларында адамны табийгъат бла бирлигин кёргюзтеди. Жарлыны, кьарыусузну жууугъу адамла арасында угъай табийгъатда, жаныуарла арасында да жокъду. Аны себепли поэт төрт аякылы «ахлуларыны» къадарларына эллилерини къадарларына жарсыйды, аны жауур эшекге, жангыз талчыкъгъа,

«мажюсюле», «агъач кишиле» кеслерини тарых жолларында аллай төреле ёсдюргендиле,— ала бла не менме деген европалы да ёхтемленирге боллукъду... Намысха къатылыкъ, инсан борчну сыйлылыгъы, берилген сёзге кертчилик, дагъыда аны кибик кёп ариу затла хар азат таулулу къанындадыла. Бери жарыкъландырыу мурат бла ким келсе да, аны эсге ала турса хатасы жокъ эди».⁹ Андан да уллу чамланыу бла Кърымшаухалов Исламбий жазады. Ол да таулу халкъланы закий келечиси эди, кеси заманыны бек билимли, фахмулу адамларындан бири. «Бек алгъа шимал кавказлы таулуланы бирси халкъланы маданиятсыз халкълары бла бир сатыргъа салыргъа жарамайды,— деп эскертеди ол.— Таулуланы илму билимлери жокъду, ол кертиди. Алай аланы сезимлеринде иги юйреннуу тейриси аллай бир сыйлыды, ол тейриге аллай бир пйнаныу, табыныу барды,— сора таулада иги юйренмеген, ишленмеген адам — адамгъа саналмайды. Уллу маданияты, окъууу болгъан Европа уа ол затха энди жууукълаша келеди. Арсарсыз айтыргъа боллукъма — хар таулулу жүрегинде иги адамны сыфаты терен орналыпды, табыннган да ол анга этеди. Ол шарт таулу адамыны кеси сезими бламы байламлыды, огъесе ата-бабаланы осуятлары бламы келеди,— болушу бирди,— иги адамны сыфаты таулулу адам этген жолуду, аллахыды, жашау жоругъуду. Алай эсе уа, ол жарыкъландырыуну чырахтанын жалан да аллай адамны къолундан алыргъа боллукъду...»¹⁰

Кязим, орусча тили-къагъыты болуп, патчахлыкъгъа къажау миллетле кюрешине тюзюнлей къатышалмаса да, ол кеси заманыны баш илишанларын кёргенди, халкъ ал бургъан ишледен бир жанында къалмагъанды. Лев Толстой, В. И. Ленин айтханча, орус революцияны кюзгюсю болгъан эсе, Кязим да тау жамауатланы уятханды, аланы азат кёллю этгенди. Поэтни «Адамды бизни атыбыз» деген назмусу патчахны аз миллетлеге къажау бардыргъан кертти да айыутос, кюйсюз да ишлерине инсан-миллет жууабыча эшитиледи. Халкъ аз эсе да, къарыусуз эсе да, Кязим аны бийик миллет даражасы, ёхтемлиги, сыйы болганын кёргюзтеди:

⁹ Коста Хетагуров. Чыгъармаларыны 3-томлукъ жыйымдыгъы. 3-чю том, М., 1952 ж., 64-чю бет.

¹⁰ Исламбий Кърымшаухалов. Редакциягъа письмо. «Мусульманин» журнал, 2-чи китап, Париж, 1910 жыл, 55—56-чы бетле.

Бийикдиле тауларыбыз,
Бек кѣпдюле жауларыбыз,
Эшитилсинле дауларыбыз,—
Адамды бизни атыбыз!

Жерибиз — аз, кѣп ташыбыз,
Такъырды бизни ашыбыз.
Дагъы ёчюлмейд отубуз,—
Адамды бизни атыбыз.

Азды жерибиз, малыбыз,
Жетмейди адам саныбыз.
Дагъы тѣзеди жаныбыз.—
Адамды бизни атыбыз!

Кязим, кеслерини кѣплюклерине, къарыуларына базынып, адам жанын ёчюлтюрге, таулагъа не болургъа суйген душманлагъа къаны къызып, «сиз халкъ эсегиз, биз да халкъбыз — адамларыны адамлыкълары бийик болгъан, сыйын, намысын билген, бир тюрлю кыйынлыкъда да бюгюлмезлик халкъ» — дегенни айтады:

Юркген сюрюулей халкъыбыз,
Жокъду онгубуз, хатыбыз.
Толмайды кѣп муратыбыз,—
Адамды бизни атыбыз.

Зулмугъа жетмейд къарыбыз,
Къайнайды кызыл къаныбыз,
Бюгалмаз — палах — къанлыбыз,—
Адамды бизни атыбыз.

Кязим ёз халкъыны тѣзюмлюгюне, таукеллигине, игилик бла келгеннге ханты-тузу бла тюбей билгенине къууанады; аны онгу, хаты болмагъанына уа жарсыйды. Фахмулу, иш ахлусу халкъыны кѣп муратлары толмагъаны эсинден кетмей, жюрегин тузлукъ ташча басханлай турады. Алай Кязимни мудахлыгъы да жарыкъ мудахлыкъды, улан тынгысызлыкъны бийик юлгюсюдю. Кесибизни адам болгъаныбызны унутмагъаныбыз — олду бек уллу байлыгъыбыз, дейди Кязим. Бирси миллетлени арасында энчи энибизди, деберибизди деп, ёз халкъына таукеллигин, тѣзюмюн, азлыкъда чомартлыгъын сѣнгдюрмезге, тас этмезге аманат сѣзюн айтады:

Бек кѣпдю иги затыбыз,—
Азлыкъда — чомартыбыз!
Кетмесин ол къууатыбыз!
Адамды бизни атыбыз!

Класс чюйреликле алай кьайырылышхан заманда миллетни бирлигине, ниет-сезим саулугъуна угъай эсенг, кеси, халкъ кьадарында сау кьаллыгъына окъуна кьоркьуу тюшгенде, уллу инсан кьайгъырыулукъ, улан суюмеклик бла жазылгъан бу назму — халкъны бирикдирген, сагъайтхан, таукел этдирген, не кыйынлыкъда да тюнгюлтмей, алгъа кьаратхан гимнча эшитиледи. «Адамды бизни атыбыз» — деген сезим — палахланы хорларгъа, келир заманнга иги умутла этип кьараргъа юйретгенди.

VI

1907 жылда Мечиланы Кязим «Жаралы жугъутур» деген поэмасын жазгъанды. Суратлау бирлиги, толулугъу, композиция арулулугъу, аны кьурагъан айбат кесеклени бирге, байтамал келишгенлери, аз айтып, кеп ангылатыргъа онг берген тенгleshдириулери, шатык тили — Кязимни поэтика усталыгъы бийик даражагъа жетгенин кьргюзтедиле. Бу кезиуге жазылып, халкъгъа жайылгъан назмулары, «Жаралы жугъутур» поэмасы бла Кязим малкъарны сёз, суратлау хунеринде А. Пушкин орус поэзияда жетишген ажайып усталыкыгъа жол салгъанды.

«Жаралы жугъутур» сегиз бёлюмден кьуралгъанды. Хар бёлюм кеси аллына бир суратлау борчну тамамлайды, жашау чюйреликлени, бир бирге кьажау сюелген кючлени белгилейди. Поэманы кириш бёлюмю не да авторну башлау сёзю — кеси аллына лирика чыгъармады. Анда Кязим бу бушуулу хапарында не айтыргъа, кьаллай суратлау, ниет борчну тамамларгъа кёлленнгенин билдиреди. Поэт, бир жанындан, окъуучуну жаралы жугъутурну кыйынлы кьадары бла танышыргъа хазырлайды. Бирси жанындан, халкъ жашауну теренлигине жол ачады.

Андан сора поэтни тынгысыз фикери ишни болушуна ётеди: жаралы жугъутур — жаралы халкъды. Аны бушуулу хапары — халкъны бушуулу тарыхыды. Алай халкъны кьарангылыкъда тунчугъуп тургъанын басма сёз бла айтыргъа онг болмагъаны поэтге неден да бушуулуду, — басма халкъны даражасына тенг этиледи, аны кьыраллыгъын, халкълыгъын, жашау энчилигин белгилейди. Малкъарлыланы да, бирси халкъланыча, басмалары болмагъаны себепли «кьарангылыкъ кёз ачдырмай турады». Кёз ачылмагъаныны юсюнден метафора бек биринчи суратлау жюкню алады: халкъ, жолу кьарангыдан, жукъ кёрмейди. Аны

себепли адам бир затха да саналмайды, киши кишини кыйынын ашау төре болуп кыалгъанды.

Китап окъуй билген аз,
Жахилд жарлы халкъыбыз.
Жашайбыз, тогъубуздан
Кёп болгъанлай ачыбыз.

Барын кёре, Кязим тынгылап туралмайды. Халкъны кыйын кыадагына жарсыгъандан ачылгъан жарасы, жаралы жугъутурну окъ жарасы жаннганча, жанады. Тынгылап турургъа тэзюмю жокъду жаралы жугъутурну хапарын айтыргъа тийишлиди.

Кязимни поэмасы Лев Толстойну «Тынгылап туралмай-ма» деген памфлетинден бир жыл алгъа жазылгъанды. Россияда Толстойну тэзюмю тауусдургъан кыйын болумла, патчах зулмулукъ, Столыпинни реакциясы, кюн сайын асламысында ненча адам асмакъгъа асылгъанын жазуучу газетле,— ала бары Кавказ тауладан узакъ эселе да, Холам-Бызынгы тарында да халкъ зулмудан алай инжиледи. Адамлагъа жетген зарауатлыкъны кёре, Кязим да Толстойча кюеди; айырмасы — мында жалан да газетле чыкмайдыла, барын басма бла айтыргъа, эл-эллеге кзуугъун этип жетдирирге онг жокъду,— артыкълык да, ёлюм да къая тарлада къаладыла.

Поэмада Кязимни жарсыулары, зулмучулагъа къаны кыызгъаны Толстойну инсан тынгысызлыгы бла алай байтамал, ачык аны себепли келишеди. 10-чу майда 1908 жылда «Елисаветград уездде жер иеси Лубенкону юйюне чапханлары ючюн» 20 кишини асмакъгъа асылгъанын юсюнден «Орус ведомостла» деген газетде окъуп, Лев Толстой къалай чамланнганын, адамлыкъ тэзюмюню ахыр чегине къалай жетгенин ол заманда аны къагъытчысы болуп тургъан Н. Н. Гусев жазады. Лев Николаевич, кёлю толуп, кёз жашлары бара, фонографха келип, былай айтханды: «Угъай, мындан хайыр жокъду! Былай жашаргъа болмаз! Былай жашаргъа амал жокъду! Жарарыкъ туйюлдю! Угъай! Угъай! Угъай! Хар кюнден мынча ёлюм, мынча асмакъгъа асылгъан! Бюгюн — беш, тамбла — жети! Бюгюн жыйырма киши асылгъанды! Жыйырма киши! Думада * уа Финляндияны юсюнден жаншайдыла... Бизге патчахла

* Дума — патчах Россияда кыралны оноун этген хукмат. Аны оноучулары кыралда кёл кётюрюлюп айырылгъандыла.

къонакъгъа келгенлерини юсюнден... Къыралда бир зат да, бир аманлыкъ да болмагъанча жашайдыла...»¹¹.

Лев Толстойну ол сарыуу Кязимни сарыуундан башхатюйюлдю:

Ой, жаралы жугъутур,
Мен да санга ушайма,
Жюрегими къан жууа,
Хапарымы башлайма.

Таулу уучу Хашимни къадары да, ол асмакъгъа асылгъан кишилени къадарларыча, ачы болгъаны себепли уа халкъ закийлерини жарсыулары да бирчады. Алай Кязимни мудахлыгъы, ачыуу Толстойну мудахлыгъындан, ачыуундан уллуду: Толстойну, чамланыуун басма бла айтып, аны кеси къыралына угъай, битеу да къыраллагъа эшитдирип, кёлюн жапсарыргъа, асмакъчыланы да бетлерин ачаргъа онгу барды. Кязимни уа аллай онгу жокъду. Ол жалан да жыргъа базынады. Халкъны кёзюн ачдырырмы деп, жаралы жугъутурну хапарын да жыргъа аны себепли салады. Бир уучуну къыйын жашауу, къадары битеу да жамауатны къыйын жашауун, къадарын тутады. Сора жаралы жугъутурну хапары таулада эшитилмей къалмаз, басма жокъ эсе да, жыр халкъны сезимине жетип, «кёз ачар». Айхай да, Кязимни мудах жыры жюреклени «жараларын сау эталлыкъ» тюйюлдю, алай а аны эшитген «бир-сине айта», жарлы от жагъалада эшитилип турса, асыу боллугъу баямды. Иш андады — керти сёз адамланы бирикдирирге, алагъа, иги жашау ючюн кюреширча, кюч берирге боллугъунда.

Залимле дуниясында жаралы жугъутурну хапарын айтып, башына ауруу алгъанын Кязим иги биледи. Бийле, жарлы уучуну тюйгенча, керти сёзю ачыкъ айтхан жырчыны да тюерге угъай демезликлери белгилиди. Жырчыны намысы, халкъны анга суймеклиги залимлени тынчайтмайды. Да, не медет, халкъ анга темирчилеуно кесине темирчилеуден башха кёрмезлигин да залимле биледиле. Кязимни думп этерге суйгенлеге аны хажилиги да онг бермейди. Аллай керти сакълауулары болуп, халкъны сёзюн айтыргъа къолундан келгенине поэт кеси да къууанады.

¹¹ Н. Н. Гусев. Два года с Толстым. Изд. 2-ое, М., 1928, 156-чы бет.

Келечиге ёлюм жокъ
 Деген сёз барды халкъда.
 Халкъымы келечисп
 Болдум кыйын сагъатда.

Мен Меккагъа баргъанма,
 Тиерге базынмайла.
 Алай бичакъ билеуно,
 Жаныгъанны кыймайла.

Халкъны жерин, гыржынын да сыйырыргъа боллукъду, алай аны сёзюн, жырын сыйыраллыкъ зулмучу жокъду. «Биз жүрек сёзюбюзню бермебиз малгъунлагъа!» дейди Кязим да. Жаралы жугъутур — къан жараларындан тыксыгъан халкъ кеси эсе, ол жара бек алгъа поэтни жүрегин кюйдюреди.

Кязим, башлам сёзюнде айтырыкъ хапарыны психология ызын белгилеп, зулмулукъну тутханла, дау этип жунчутханла кимле болгъанларына халкъны кёзюн ачаргъа итинеди. Андан тышында да айтханыны кертилигине ийнандырырча, чыгъармагъа уллу эстетика магъанасы болгъан фикирни кийиреди. Эпикалы хапарны аллы — жашау халгъа, тау жамауатлада бола тургъан ишлеге, жашау чюйреликlege философия къарам болуп къалады. Аны бла бирге, поэманы саулай айтылыу халын, макъам бирлигин, ачыкълыгын къурайды.

Тюзюнлей жаралы жугъутурну сыфаты чыгъарманы экинчи башында къуралады. «Ариу айбаш жугъутур отлай эди ыранда». Жугъутурну ариулугъу, ёхтемлиги, бийик таулары таныгъаны, суйгени, сюрюуюн сакълай, къоруулай билгени, аны ач бёрю къуугъаны, андан къутулур амал излеп, кёп къачханы, жаралары кюйдюре, жарыкъ дуниягъа умутлу къарагъаны,— ала бары чёп кымылдагъанына, кырдыкга тамгъан къанны тауушуна дерн къулакъгъа эшитилрча, кёзге кёрюнюрча алай суратланадыла. Поэманы биринчи башында халкъ тенгсизликде, къарангылыкъда тунчугъуп, бел тюзетир заманы, онгу да болмай тургъанча, мында да жугъутур аллай амалсызлыкъда кёргюзтюледи. Поэт анга уллу жандауурлукъ бла къарайды. Ёз халкъына Кязим жарсыгъанча, жугъутур да кийик сюрюуюн къадарына жарсыйды, аны сакълай, къоруулай билген гуждарды. Ол да, халкъны кесича, азатлыкъгъа термиледи; жаралары кюйдюрселе да, тау башларына «умут юзмей къарайды».

Поэманы ючюнчю кесегинде аллай теглешдириулеге бю-

тюн да уллу эс бурулады. Жаралы жугьутур бла аны кьуугьан ач бёрюню ызларына Хашим чыгьады. Жерни юсюнде жашагьан бу юч жанны — жугьутурну, бёрюню, уучуну,— хар бирини кесини «тюзлюгю» барды; жолгьа да кесини амалы, ажымы, жашау тиричилиги бла чыкьгьандыла. Табийгьат хар бирине жашау берип, аны ючюн мадар этерге кесине кьойгьанды. Былайда Хашимни жолу бёрюню жолундан башха туююлдю,— бири жаныуар, бири адам эселе да, экиси да ашаргьа керекдиле; жаралы жугьутур эки-сине да ашха буюрулгьанды,— жашау кертилик алаңды. Кязим огьурлулукь бла огьурсулукьну бетден бетге тутуп, сур дуняны жыяларын кьаты тартады. Хашим, ушкок алып, уугьа кийик ёлтюрюр ючюн чыкьгьанды ансы, анда «халаллыкь этип», сабийлерин ач кьоярдап болса, юйюнде олтурлукь эди. Алай а жаралы жугьутур бла аны кьуугьан ач бёрю, Хашимни ёз жашауун кёз аллына келтирип, кёзлерин кьарангы этдиредиле: тоба! нечик ушашдыла жашау жорукьлары! Хашимни юйюрю — ач, кесини баш эркинлиги жокь,— аны кьуугьанла, таргьа тыйгьанла ол ач бёрюле туююлмюдюле! Жугьутур угьай — ол кесиди жаралы! Бёрю жугьутурну угьай,— бий Хашимни кьууады. Жарлы уучуну жюрегини теренинде тургьан, тилеклеринде айтылгьан — кьоруулаучу — кёз аллына келеди! Ол, бусагьат ач бёрюню ёлтюрюп, жугьутурну азат этерикди! Аны кесин а ким азат этер? Ким болушур унукьгьанла бла унукьдур-гьанланы араларын айырыргьа? Зулмугьа чек салыргьа?

Жарлы халкьым! Бёрюле
Кьуууп баргьан жаралы
Жугьутурса. Нетейим,
Ким болур бизни жаңлы?

Ким кёрюр сени ызынгдан
Жумулгьан бёрюлени?
Кьайгьыларын ким кёрюр
Жарлы таулу эллени?

Кязим хапар айтыу бла угьай, тенглешдириулени тюрлю-тюрлю суратлау онгланы кючлери бла жашау тенгсизликни темасын алай уста ачыкьлайды. Кертилик — сёзню ажайып кючю бла, суратлаулукьну сёнгмез бояулары бла айтылады. Уучулукьну тар жолунда бёрю бла Хашим тюбешедиле. Жашау тиричиликни тар жолунда да Хашим кесин кьуугьан бёрюню — Жамболатны — иги биледи. Иш теренге кете, кьызыулана барады: ач бёрю — жаралы жу-

гъутур — амалсыз уучу — бир жанында, огъурсуз бий — жарлы халкъ — халкъгъа болушлукъ излеген акъылман — бирси жанында — бетден бетге болгъандыла. Поэманы бешинчи башында ачыкъланган жашау конфликт былайда алай кесгин кёргюзтюледи. Аланы магъаналары, суратлау кючлери Жамболат бий Хашимни юйюне чакъыртханда ачыкъ боладыла. Жарлы уучуну жаралы жугъутургъа этген хатери — жарлы халкъны жүрек тазалыгъыны, халаллыгъыны ниет тагыларын тутадыла. Иш ахлусу адамла ачлыкъгъа, жалангачлыкъгъа да тездедиле; игиликге, халаллыкъгъа пйнанадыла; азгъа да ыразы болуп къаладыла. Ала къыйынлыкъгъа тюшгенлеге да жарсый, болуша биледиле. Хашим кибиклени юйлеринде жалан да тюзлюкге табынадыла, игиликни къоруулайдыла. Хашим, жаралы жугъутурну суйген тауларына азат этип ийгенде, сабийлерини ачдан саргъалгъан бетлери кёзюне кёрюнюп, жүрегинде жандауурлукъну жарыкъ тылпыуун ёчюлтмегенди. «Ачдан ёлмезле», — деген таукеллик анга адамлай къалыргъа болушханды. Уучуну уллу юйюрюн аманны кебинден ёсдюрген къатыны да эрине аны халаллыгъы ючюн тырман этмегени, ыразы болгъаны — ол да жарлы халкъны ниет кючюн кёргюзтеди. «Тюз этгенсе, жаным къор болсун са-нга!» — дейди ол, Жаралы жаныуаргъа аны да жаны ау-руйду.

Биз да ачдан ёлмебиз,
Худур этип ичсек да.
Нетериксе? Чыдарбыз,
Не къыйынлыкъ кёрсек да.

Олду адеп-къылыкъ тазалыкъны мурдору, халкъны кёлсюзлюкге хорлатмай, жашау этерге алландыргъан кюч — «къыйынлыкъгъа чыдарбыз!» деген таукеллик!

Хашим ачлыкъны, жалангачлыкъны да кётюраллыкъды, халкъны адеп-къылыкъ төрелерин а бузаллыкъ туююлду. Бет этиу, кечимли, халал болуу, башханы къыйынлыгъына жарсымакълыкъ — ала бары анга халкъны бети, къылыгъы бла келгендиле. Таулада жашау къыйын, сур болса да, иш ахлусу адамла халкъны иги төрелерин бузмагъандыла.

Иш ахлусу адамланы халаллыкъларын алай бирикдирип, Қязим класс чюйреликлени тамырын ачады. Энди «азыгъын аузундан алдыргъан бёрюню» сыфаты — Жамболат бий туурагъа чыгъады. Ол да алдыргъанды юлю-

июн — Хашим уудан келсе, бийине «жугъутур жапхакъны» элтиучюдю. Жарлы бийге намыс этерге тийишлиди. Ол төрени да бузулургъа амалы жокъду. Аны себепли Кязим Жамболатны арбазын кёргюзтюрден алгъа Хашимни юйюн, юйюрюн кёргюзтюр, жашауну, ишни таза къаны ургъан жерде къаллай сабырлыкъ, бетлик уюгъанына тангсындырады. Мында мамырлыкъ, азгъа да ыразы болмакълыкъ къаллай бир уллу эсе, Жамболатны арбазында жылтырауукъ хал, малкёзлюк, мухарлыкъ, ниет саякълыкъ аллай бир уллудула. Хар замандача, Кязим, эки тукъумну — эки тюрлю жашау халны уста кёргюзтеди. Анга кёре, бешинчи башы поэманы ёзегиди, ниет чигинжисиди. Мында бар чюйреликле, адеп-къылыкъ ызла тубешгендиле, энди аланы арасында жарашуу, келишим болмазлыгъы хакъды, кеслерине да туурады. Хар ыз, къарам, дау кеси аллына кючлюдю, арсарсызды. Къатылыкъ бла жандауурлукъ, адеплик бла адепсизлик, къарыу бла къарыусузлукъ бетден бетге болгъандыла. Ол бетлешнулеге жютюлюк, ниет кертилик берир ючюн Кязим жашау болумланы ачыкълайды. Былай айтханда, бий къауумланы бирге алдырылгъан суратларын уллу этип, туурагъа салады. Хар къауумну кесини тилин, сёлешну, акъыл этиу, даулау халын энчи-энчи береди. Алгъадан суратланып келген тенгleshдириуле, белгиле энди кеслерини толу жашау магъаналарына жетишедиле.

Алай бла жаралы жугъутурну — халкъны — сыфатына жыйышдырылгъан тарых, жашау болумла, халла эстетика-суратлау толулукъ аладыла. Халкъны бетин, къылыгъын, ниет кючюн жыйышдыргъан Хашимди.

Аны бла поэманы хапарлау ызы бошалады. Андан ары сёз философия сагъышлагъа бериледи. Автор халкъны къадаарын кеси оюмлайды. Тюзю, андан ары суратлау магъананы авторну дуня къарамы тутады. Поэт бир Хашим бла (6-чы башы), бир халкъ бла (7-чи башы), бир а кеси бла (8-чи башы) сёлешеди.

Кязим халал жүреги, инсан эслилиги бла да бек алгъа Хашимни къадаарына жарсыйды. Назмуну «кёзлери жашдан тола» этгенин жашырмай, тауда жашау этпуню къыйынлыгъын айтады:

Тауда ол сен къутхавгъан
Жугъутургъа ушайса,
Аныча, жараларынг
Къыйнай, алай жашайса.

Залимлики тыягы
 Бизге аман тиеди.
 Не этсин жарлы Қязим,
 Жапы отда кюеди.

Қязимни жүрегин Хашимни тюз, керти жолға кәалай чығарын, халкыға тынчлык келтирир онг кәайда болғанын билмегени кюйдюреди. Ол, башха жолну тапмайын, «назмула тағьады», азатлык жолун тас этген, жарлы юйюрюн не бла кечиндирирге билмеген Хашим аны уллу жарсыуу, жан тынғысызлыгы болуп кәалады. Ачыу кызыуунда ол: «Сени ургъан залимини аллах урсун!» дегенча, амалсыз кәаргышха, налатха да кетеди. Алай Қязим аллахдан тилегени «кәаягы тийген садак окъ» болғанын эртте ангылағанды; зулмучулагы аллахдан аман тилесе да Хашимге андан хайыр келмезлигин биледи.

Сени жарсыуунг мени
 Жарсыуумд, жарлы учу.
 Нишаллах, ийпанабыз
 Келпир бир дерт алыучу.

Халкы бла сәлеше, Қязим, жангыз адамны кәадарындан халкыны кәадарына келеди; анга кенгден, теренден алыннган тарых тенглешидириуле бла бирликде кәарайды. Поэманы кертилиги — Жамболат жашау тенгсизликке табыннган кючлени жыйышдырады, алай а Хашимни бииге чапдыргъан бусағьатда жашау тенгсизлик туююлдо: Хашим, уудан кийик атмай келип, юлюшсюз кәойгыаны ючюн:

— Ай, сен аман! — деди бий,—
 Эр туююлсе, кәатынса!
 Жюрегинг кәоргъашипча
 Эрий тургъан аманса,—

деп, бий аны намысына кәатылмаса, ол уудан мудах болуп, жарсып кәайтханын кәрюп, тынгылап кәойса, бютюн да бир кесек жарсыгъан кирик этсе — Хашим бла бийни арасында «жууукълукъ» алгынча кәаллык эди. Хашим экинчи кюн, хар замандача, танг атмай туруп, аны сабанына чығарык эди, малын кәайтарлык эди. Былайда бий бла жарлыны бир бирлерине чапдыргъан класс сезимни уянганы угъай, Жамболатны кюйсюз дауу болғанды. Қязим,— жашау кертилики тутхан, бир заманда кәзбау этмеген поэт,— тау жамауатлада класс сезим алай теренде жукъланып тургъанда, Хашим бла бийни туююшюн — арт-

да революция кьозгьалыулагъа келтирген ишни башланганыча кьргюзтюрюк туююл эди. Хашим алыкъа класс чюйреликлени кьрмейди, аланы жалан да Қазим кьредди. Аны себепли Хашим анга жашау бермеген — бийни огьурсузлугъу сунады ансы, керти сылтауну жашауну мурдорунда излерге кереклисинден хапары жокъду.

Тауда ары дери да, андан артха да аллай туююшле бола тургъандыла. Жер ючюн, намыс ючюн, кьыз, эгеч ючюн бир бирни ёлтюргенле да тюбегендиле. Аллай туююшле уа жарлылагъа бютюн да уллу кьыйынлыкъ келтирип, къан тёлеу бла бошалып тургъандыла. Қазим ол затланы терен ангылагъанды, аны ауазы алай тынгысыз да анданды. Аллай уруш-туююшле, кьаугъала, халкъны жүрегинде терен ыз кьоя, ниет кьарыу ала, залимликге кьажау бирден туругъа юйретгендиле. «Жаралы жугьутур» халкъны ол формалы ниет тенгизине гитче кезлеучюк угъай, уллу черек болуп окъуна кьошулгъанды. Ол черек Хашимни чабыуулу угъай, Қазимни философия кьарамларыды, сёзню ачыкъ салыууду. Хашимни бийге чабыуулун да Қазим халкъны тёзюю тауусулгъанын кьргюзтюрюк ючюн суратлайды; аллай артыкълыкъла нек болгъанларына, бютюн да кечилип нек къалгъанларына жарлы эллилени кёзлерин ачаргъа кюрешеди. Хашим Жамболатха чапханлыкъгъа, анга дери кёп жерде, элде уучула да бийлерине чабып, хаиыр тапмагъанча, ол да жетерик туююл эди муратына. Аллай кьарама-къаршылыкъда хорламгъа жетишир ючюн битеу да жарлы уучула биригирге, залимликге кьажау бирча сюслирге керекдиле. Қазимни инсан жигерлиги, ынгкылап магъанасы аллай оюмланы айтханы бла байламлыды.

Гарых жаны бла алып кьарагъанда, «Жаралы жугьутур» ХХ емюрню аллында жазылгъан реалист чыгъармаланы сатырында турады. Мында да таулу поэт, кесини сёзю бла халкъны жашаууна кесамат этеди, хар инсан да насыплы болургъа керекди деген, бурун заманладан бери да инжилген адамны жүрегинде жашагъан ниетни, тилекни кьаитарып айтады. «Жаралы жугьутурда» да ол адамны кючюне ийнанганлай къалады. Алай тюз, эртте окъуна толургъа тийишли тилек толмай эсе, адам кёп жаны бла унукъгъанлай, амалсызлай къала эсе, ол некденди? Тюзлюк къайда, къачан бузулгъанды? Огьесе залимлик, артыкълыкъ, насыпсызлыкъ, ниет мытырлыкъ адамны кьашиндамыды? Қазим азатлыкъ жолун туура кьрмегенича, аллай дуния сорууларына да жууап табалмайды. Кёп закий-

лени чыгъармаларындача, Кязимни поэмасында да ала ачыкълай, жууапсызлай къаладыла.

Суратлау жаны бла алып къарагъанда, «Жаралы жугъутур» малкъар халкъны айбат сёз усталыгъыны къуралыу, ёсюу жолунда ары дери жюрюмеген поэтика ишди. Кязим кёп жаны бла юлгю боллукъ, реалист чыгъарма жазгъанды. Кесини композиция къурулушу, тил усталыгъы, оюм теренлиги бла поэма кеси заманыны айтхылыкъ чыгъармаларыны ал сатырындады. Аны бла бирге, «Жаралы жугъутур» суратлау сёзю жангы заманын — халкъны жашауун теренден ачыкълаууну башланды. Ол лиро-эпика жанрда жазылгъан биринчи чыгъарма болуп, Кязимни ызындан келлик поэтлеге, битеу да литература ёсюуге уллу жол салгъанды: керти жашаууну тинтип, кесаматлап, суратлау тил бла ачыкълаууну юлгюсюн кёргюзтгенди.

VII

Кязим инсан, поэт сезими бек бийик даражагъа XX ёмюрню 10-чу жылларында жетеди. Уллу фикирчи, тюзлюк, эркинлик излеген уста — керти сёзю бла танылады, халкъны жашау ызын, ниет къуралыуун белгилеген адамы болады. Бу жыллада Кязим кеси кесин билирге, жашау-турмуш сырын ангыларгъа итинеди. Бир жанындан, аллах жолу бла, игилик къасты бла жашаууну тюзетирге къолундан келмезлигин ангылау, экинчи жанындан, азатлыкъны жалан да кюч бла алыргъа кереклисине тюшюнюу аны къайгъылы этеди. Дерт алыргъа чакъырса да, тюзлюк «баз бола, зорлукъну жыгъар» деп, алгъа таукел къараса да, бирлени дунияларын иги этер ючюн, бирсилени дунияларындан айырыу тынч, женгил иш болмагъанын ангыланды. Къан бир жанындан тегюлюп къаллыкъ болса, эсе да уллу къазауатда жалан да зулмучула «кюйюп», тюз халкълауа муратларына къан текмей жетерик болсала, Кязим айтырыгъын айтхан эди, — анга не сокъурану! Алай а къан тегюллюкдю, халкъ азатлыгъы ючюн бек багъа телерге тюшерикди. Аллай сезим бла тынч жашаргъа, тынч назмула жазаргъа амал жокъ эди. Кязим алгъыннгы умутлары, аны жашауун алай къыйын этнучю сагъышлары эндиги сагъышла бла тенглеширгенде, жукъгъа да тиймегенлерини кёреди. Ол заманда кюреш деген, азатлыкъ, баш эркинлик деген затла иги муратла эдиле, жалан да иги муратла. Энди уа бош умут угъай, алай болса эди демеклик угъай, унукъ-

дуруучула бла аладан кеслерини баш эркинликлерин даулагъанланы арасында «ким кимни» деген къазауат эди. Артыкълыкъны унамагъан поэт, ол арада уллу армаурукъну, арсарлыкъны сынаиды. Къан тѳгюп алыннган азатлыкъ насып берирми? Энтда да бирлеге азатлыкъ, бирлеге артыкълыкъ эсе уа? Халкъны баш эркинлиги ючюн башлангъан кюреш алыкъа бир киши кѳрмеген палахла келтирсе уа? Энди ол кюреш Кязимге чарс ангылам туююдю,— къаны, жаны бла, юйюрю-баууру бла, ийнаныуу бла байламлыды... Жашы Мухаммат жетгенди. Чегемде кеси кибик адамла бла къошду. Революция сезимле бирикдирген таулу эллиле ачыкъдан кюрешге хазырланадыла. Патчахны, помещиклени, тау бийлени да сауут кюч бла кетерип, халкъ кесини оноун кеси къолуна алыргъа айтады; жерге — сабанчыла, заводлагъа, фабриклеге ишчиле ие боллукъдула... Кязимни жүрек тынгысызлыгъыны чеги жокъ эди.

Ол болумлада 50-жыллыкъ Кязим таукел атлам этеди: 1910 жылда экинчи кере Шаркъ къыраллагъа жолоучулукъга атланады. Энди аны мураты ачыкъ эди — билимин ѳсдююрге, Шыкъыда таш китапханасына жангы китапла келтирирге, Шаркъ поэзияны жангы дерслерин алыргъа керекди. Ол Шамгъа (Дамаск), Багъдатха, Стамбулгъа, Мисирге (Каир) барады. Шамда Омейятланы айтхылы медреселеринде, Каирде тауушлукъ аль-Азхар университетинде окъуйду. Орта жашаулу Кязимге Шаркъ дуниясы жангыдан ачыла эди — адам къолу болдургъан маданият эсертмеле — бурунгу къурулушла, сыйлы жерле, кериуансарайла, жабыкъ базарла... Араб шахарланы сатыу-алыу хадагъалары, хаж къылыргъа къуолгъан ач, жалангач мискинле... Бек байла, бек жарлыла, факъырала, дервишле, гъашыкъла... Кязим барына эс буруп, тангсынып къарайды. Башха кюнледе ол межгитлени китапханаларына кирип, бурунгу тафсирлени, шаркълы шайырланы назмуларын, буслиман мифлени окъуйду, тинтеди. Базарлада ол китапла ала эди — араб, фарс, тюрк тилледе жазылгъан таурухланы, фыйгъамбарланы, шыйыхланы, дин къазауатлада айтылгъан батырланы юслеринден дастанланы... Холам-Бызынгы тауладан узакъда халкъланы жашау тиричиликлерин билирге, ангыларгъа къасты аны араб элге, къум тюзлеге, сабанлагъа да элтеди. Уллу тыягъына тыяна, ол бир бош тыякъ угъай, буракъ атлай, анга тыяннганы сайын, къарыу, женгиллик алгъанча, кюн къыздыргъан къум жоллада Кязим алай жүрюй эди. Кечеледе, аулакъ

отланы жагъаларында, араблы бедуинлеге — малчыланы юй, къош жашауларындан, ишлеринден хапар айтдыра эди, аланы бурунгу жырларына, таурухларына тынгылай эди. Араблы бедуинлени да жарсыулары кѣп эди — Кязим ала шыкъычы, усхурчу къойчуладан онгсуз, амалсыз болгъанларын да кѣреди. Таулу назмучу аллай мискин-мухажир жолоучулукъларында дунияны кыйынлыкъын кесине алыргъа, бар терслик ючюн да кеси азап чегерге келген фыйгъамбаргъа ушайды. Бу жерледе къарангы халкъгъа себеп болургъа кюрешген Муса фыйгъамбар анга ъмюрле теренинден къол узатханча кѣрюнеди. Алай Муса жомакъды, Кязим излеген а кертиликди. «Мусаны къатлап, Тур таууна чыкъдым», — деп башлагъан назмусу Кязимни ол халын, дуния азабын кесине алыргъа хазырлыкъын, жандауурлугъун туура кѣргюзтеди:

Мусаны къатлап, Тур таууна чыкъдым,
Фыйгъамбардан изми излеп талчыкъдым.
Тобукъланып, къол жайып, тилек этдим,
Изми жокъ, мухажир азабын чекдим.

Турдан къарадым, Ирчи башындан
Элге къараучума эрттен чагъында.
Кѣрдюм: адамла палах тузагъында —
Аллахны жууугъунда, узагъында.

Кязимни ангылауунда, аллахха жууукъ жер — Шаркъды, «буслиман топуракъды». Алай анда да адамла «палах тузагъында» ынчхайдыла, инжиледиле. Къачан эсе да, Кязимча, дунияны жаралары этин кюйдюрген бир адам, — поэт, акъылман, фыйгъамбар, — ким да болсун, — халкъны алай кыйналгъанына тѣзалмай, бу таугъа чыгъып, аллахдан игилик, себеп тилегенди. Таурухлада Мусаны тилеги къабыл болгъанды, халкъ жол тапханды. Кязимни тилеги жетерми? Тур таудан къарап кѣргени да, Бызынгыда Ирчи башындан къарап кѣргени да аны бирча жарсытадыла — поэт хар адамны, хар халкъны да насыплы болурун бирча сюеди. Мусаны къатлап, Тур таууна чыкъгъан Кязим жалан да кыйынлыкъны кенг жайылгъан заманына тюшген келечиди; Муса тентиген халкъны жалан да кѣкню чамланыуундан къутхарыргъа кюреше эсе, Кязим жерде керти терсликле бла кюрешеди:

Кѣреме: кѣпдю бахча, ашлыкъ сабан,
Жокъ къуллагъа белни тюзетир заман,
Тохтагъаннга бай кѣтюреди табан,
Жарлыны сабийи — ач, юсю — жалан.

Жер иеси — жут, тебинеди кёзге,
Амал жокъду жарлыгъа ишлемезге,
Мангылайгъа жазылгъанны кёрмезге,
Ишлей-ишлей, аман бла ёлмезге.

Кязимни аллах бла даулашлары тереннге кетедиле. Энди ол ажымын, арсарлыгъын айтыудан дауун айтыугъа ётеди. Таулу мухажир жер къайда да ариу болгъанын кёреди, анга сейирсинеди. Бары адам ючюн болгъанына къууанады:

Да сора былай къыйынлы некди ол?
Кезю — сокъур, кёлю — такъыр некди ол?
Туууп, жашап, былай факъыр некди ол?
Юйсюзледен, факъырладан толуд жол.

Кязимни жел кюйдюрген къуу терекге ушатхан олду. Дуния къыйынлыгъын кёре, поэт дин къарындашлыкъны юсюнден эрттеги оюмларына да къайтады. Алай энди дин къарындашлыкъ деген ангылам ниет бирликни, адамла шу ёхлугъуну, ёкюллюгюню магъанасын тутады. Жер юсюнде къыйын жашагъанланы къадарлары бирча болгъаны тууралды. Буслиманла, христианла да бирча кётюредиле жашау къыйынлыгъын, артыкълыкъдан бирча кюедиле. Отха, суугъа табынганда да жокъ эди себеплик. Алай эсе уа адам — адамды, не жерде да, не динде да жашау къыйынлыгъын, зулму хорлугъун бирча кётюреди.

Тиллени, халкъланы айырмайыкъ,
Къарыусузгъа жалкъа къайырмайыкъ,
Тюз боланыкъ, жарлыгъа къайгырайыкъ,—
Дин къарындашлабыз биз.

Кязим дин, тил айырыудан кериди. Хар кимге да, хар иште да тюз болууну, адамлыкъны сакълап, жарлыгъа къайгырыуну, илешликни миллет энчиликден, динден баш этеди. Къыйын жашагъанланы муратлары, ниетлери бирди — ала не тилде тилеселе да, къайсы аллахха табынса да, жалан бир зат тилейдиле — бел тюзетирге, жашау керюрге, къууаныргъа. Дин айрылыкъ, чюйрелик аланы жалан да къарыусуз этеди.

Кязимни Шаркъгъа жолоучулугъунда жазылгъан къайсы назмусун алып къарагъанда да, жашаугъа сюймеклик, аны къыйынлыгъын билмеклик, жарлы адамгъа къайгырмакълыкъ кёрюнеди. Ол кесини инсан ниетлерин кёп тюрлю суратлау ызда ачыкълайды, урунган адамны къыйын

жашауна жүреги аурумай, жаны кыйналмай бир сёз да айтмайды. Урунганлагъа жашау бермей, мугур, туумакъ этип, басынчакълап, «жер кърматхан» зулмучула аллахдан къркмайдыла, ол алагъа жаза берирге ашыкмайды. Аны биле, урунган адамны кыйыны бла къралган байлыкъланы, ырысхы-жашау онгланы ууучлап, халкны баш эркинлигны сыйырып, кеслери жукъ этмей, ишлемей жашайдыла. Аллах, барын да кърюп, тынчайып турады. Кязимни аллай жарсыулары, бу халны ангыламаган кыйынлыгъы мында бютюн да тереннге кетедиле. Болса да Кязим динден чыкмайды. Аллах бла даулашларында, тюзюрегн, жашау тенгсизликни, адамгъа жетген кыйынлыкны, азапны юслеринден аллахха керти дауларын, жүрек тынгысызлыгын айтханда, Кязимни ауазында, кыйын сагъышларында аллахха ыразы болмаулукъ, кълкълды эшитиле эсе,—ол шартла Кязим аллахны жаулап, ахыр да динден чыкканын къргюзтмедиле. Кязимни атеист этмеклик — билмечилик не да жалган махтау боллукъду. Кязимни аллах бла «сёлешилеринде» жалан да керти адамына, ахыр-ауалда бир болушлукъ берирге боллукъ тейрисине базыныуну къребиз. Кязимни аллах бла «даулашы» — ниет сермешини — жалан да ол кесин аллахны аллында кърарангы, сокър адамгъа, кърлгъа санамагъанын къргюзтеди. Аллахны «уллулугъун», хар зат да «къролундан келлигин» билмесе, анга ийнанмаса, Кязим тюзюмю тауусулганын, терен сырын анга айтырыкъ тюрюл эди. Ол, аллахха дау айта — аллах бла къралады, аллахны «тынгылаун», терсликге «тюзюп турууун» ангыларгъа аны кюрю жокъду:

Билебиз сени барлыгъынгы,
Къребиз кюрюнгю, жарыгъынгы.
Аны ючюн айтабыз тарыгъуубузну,
Кетмеген, азаймаган жарыуубузну.

Алай бла Кязимни диннге ийнаны философиясы кърбюсюнде деизмге келишеди. Белгилисича, деистле аллах барды деп ийнанадыла. Алай а аланы окъруларына къре, аллах жашауда бир затха да къратышмайды. Хар тюрленуу табиигъатны кесини халына къре болады. Адамланы арасында жаулукъ, татыусулукъ аланы тутхан динлерине къре угъай, жашау къралайларына, кърайсы классдан болганларына къре чыкканын энди иги ангылагъан Кязим, марксчы диалектиканы, жамауат кърурулушну законларын

билмесе да, демократия сезимлерини кючюнден, жашау философиясыны теренлигинден кеп кере материалист кыарамлагъа жетишеди. Дунья бирлигин, жашау ызны кыайда да бирге ушагъанын, адам кыайда да кыйын жашагъанын, аны ючюн а жашау бир заманда да эски, татыусуз, кеп керюнмегенин терен ангылагъанды, кыйын дуньяда адамны жашау тиричилигин жыйышдыргъанды, баш фикир, таукеллиги — адамны хорланмагъаны болгъанды:

Дунья деген алай кыйын тик жолду,
Ол жолда азаплыкъ ким сынамагъанд?
Дунья деген алай ачы тенгизди,—
Анда кимни кемелери батмагъанд!

Ачы дунья тенгизинде барабыз,
Кемезиз кыачан батарын билмейин.
Атдан кетгенде да, алай кетебиз.
Билекликлени кюлдан иймейин.

Дунья, сен не ачы тенгиз эсенг да,
Ата юйюбюзсе сен барыбызны.
Не этейик — куртла кеп жабадыла
Сенде баргъан кыйын жолларыбызны!

Адамгъа алай буюрулгъанды — жашау ёрлеринде, ныхытларында хар кимни жашауу — кемеси — тюбю башына бола, ачы дунья тенгизинде алай барады. Кязим аны жашау тиричилигини акыйлман жоругъуна санайды. Тенгиз толкунлары — жашау ауушларыдыла, аны боранлары, куртлары; дуньяны келнүүнде тенгиз толкунлары кеп кемелени жутханча, сур жашау кертилик да кеп умутну ёчюлтгенди, кеп закий ишлени ахырына жетдиртмей ойгъанды. Аны ючюн а адам, жашаудан тюнгулмей, алгъа кыарайды, батхан кемени орнуна жангы кеме ишлейди, оюлгъан юйюню орнуна жангы юй салады; аныча, кыуругъан терекни орнуна жангысын ёсдюреди, чакъдырады. Атдан кетгенде да, «билекликлени кюлдан иймейин» тургъан адам дуньяны бар кыйынлыгъындан, гюрюлдеп оюлгъан кыаяларындан кыарыулуду, тюзюмлюдю. Кыыйын эсе да, кемеле кеп бата эселе да,— жашау татлыды, адам, кыйналса да,— жашаргъа сюеди. Аны бар тюзюмюню, таукеллигини, тамблагъы кюнден умут юзмей, алгъа кыарагъаныны мурдору ол сюймекликди. Аны себепли, жан бере да, адам жарыкъ дуньядан умут этип, аны аз да кыаргъамай, жауламай, кезю

артха къарай кетеди. Жашауну билекликлери къолунда къаладыла.

Кязимни закийлиги — адам улуну кыйын тарыхында жашау тирмени хар кыйда да бирча айланганын, ол къарулулу, къарыусузну да, улуну, гитчени да бирча тартхашын, адам бирча къууанганын, тѳзгенин, жиялганын, аны сезиминден жашауну кючюн, татлылыгын кетерир сылтау болмаганын кѳргюзтгениндеди. Кязим аны насихат бла, акый юйретуу бла угъай, — суратлау тил бла, бек бийик эстетика сезимлени уятуу бла айтады. Ачы дуня тенгизи — ол сур жашауну сыфатын толусунлай алган, аны суратлап кѳргюзтген закий метафорады, суратлау-лукъну бийик юлгюсюду.

Кязим Шаркъ жолоучулугунда тюзлюк хукмусу болган, адамла зулмусуз жашаган жерлени кѳрюрге не бек термилсе да, бу дуняда аллай жер жокъ эди. Тюзю, ачы дуня тенгизинде тюзлюк хукму, адам насыбы баш болган жерни излемеклик — жаннет излеген кибик эди. Кязимни аны тапмаган ачыуу, тюнгюлюю кыйнайды:

Жоулган жугътур къаны
Думп болур, жутулур жерге.
Мени кыйгымы жер жутмаз,
Жел алып да кетмез тюзге.

Стамбулда дуня кыйгысын алай чекген поэт, Меккада араблы да таулугъа ушаганын, хар кыйда да насыпсызла бирча болганларын кѳрюрге жетишеди. Меккада туююлду жаннет, анда да айтылган сѳз бла керти жашау бир бирни тутмайдыла, хар адам баласын кесине бойсундурургъа суйген дин — адам баласын палахладан, зулмуладан къоруулар ючюн бир зат да этмейди, ол угъай эсенг, байгъа — байлыкъ, жарлыгъа — кыйынлыкъ тежейди:

Бу дуняда къууанч азды, ачы — кѳп,
Къууанчха жолну кѳралмадым излеп.
Бушуу жюрегими элекча этди,
Кязим кыйгыла бла кѳп кюрешди.

Араблыны кѳзлери да, таулуну
Кѳзлерича, бушуудан топ-толуду.
Хар жерде бушуу кѳплюгон кѳреме,
Хар факъыргъа саламымы береме.

Кязимни факъыргъа саламы — аны кыйгысын билмеклиги, аны къорууларгъа, дауун айтыргъа хазырлыгын

ды. Бююн, жарлы жеринден кётюрюлюп, дуния кёрюрге чыкыгъан Кязим кеси да факъырды, — аны да жокъду шайы факъыргъа суусап ичирирча, жарлыгъа болушуп, кёлюн басарча. Терен къарагъанда, Кязим кыйынлыракъ окъунады: ол бу дунияда къууанч — аз, бушуу кёп болгъанын билирге жетишгенди. Орамгъа ачлыкъ чыгъаргъан факъыр андан кёп да насыплды — ол, тойгъанлай, кыйынлыгъын унутурукъду, тынч жукъларыкъды. Кязимни кыйынлыгъы — дунияны жараларыдыла; дунияда къууанч — аз, ачыу кёп къадарда Кязимге жан тынчлыкъ жокъду. Кеме бла тенгизледен ётюп, «Тюркню, Арабны халкъларын да кёрюп, хар къайда да жарлы жарлыча жашагъанын, къарыулу къарыусузну этин ашагъанын» кёрген Кязим «ачы сезню кёп айта», «къайгъыла бла кюреше» жашарыкъды:

Дунияны азаплары, бугъоу болуп,
Тагъылдыла бу сакъат санларыма
Аллахдан тилек этип жайсам кёкге,
Къан тамды къуран тутхан кёлларыма.

Дунияны ачыкъ жаралары инсан жүреккли халал адамны къалай кюйдюрюрге боллукъларын андан уллу закийлик бла айтыргъа, баям, амал жокъду.

Къартлыкъны биринчи къуугъунларына да Кязим шаркъ жолларында тубегенди:

Жашлыкъ, сен садакъ окъ эдинг,
Мен сени жибердим атып,
Къайсы сырт артына аудунг,
Не къаягъа тийдинг барып?

Жашлыкъ, бек ушаенг жазгъы
Жумарукъну бойнуна сен.
Не уа ол кесим ёлтюрген
Кийик болурму эдинг сен?

Багъдатда, жашаууну 51 жылында, Кязим жашлыкъын садакъ окъ бла тенглешдиреди. Аллай метафора жашлыкъны жулдуз учханлай, терклигин, субай ариулугъун жыйышдырады. «Садакъ окъ», «жумарукъ бойну», къачан эсе да ол кеси атхан «кийик» — аллай сыфатла жашлыкъны насыплы кезиуюн, татлылыкъын, жарыкълыгъын эсге тюшюредила; аны «сырт артына аууп» жокъ болгъан садакъ окълай кетгени уллу мудахлыкъны туудурады.

Адам озгъан жаш кюнлерин дунияны бир базарында да табаллыкъ туюлдо.

Айхай да, Кязимни улуу гуманист, философ, интернационалист фикирлерини таркъаймаз тагылары аны туугъан жериндедиле, туугъан халкъыны тарыхындадыла. Аны 1910 жылда биргесине Шаркъгъа баргъан Асанланы Локъман хажиге этген осуяты — миллет закийликни тутады. Ол назму — Кязимни суратлау-адабият аманатын да, жарлы халкъына тынгысызлыгъын да, келир заманнга, адамдыкъгъа къарамларын да бирикдиреди. Кязим халкъны бюгюнюн, тамбласын да кѳрген, аны къайгъысын, жарсыуун этген акъылман болургъа жетишеди:

Жерибизге эсен жетип болалсанг,
От жагъангда сыгын отха къарасанг,
Локъман хажиге, кѳп шукурла этерсе,
Жаннет юйю — туугъан жерибиз, — дерсе.

Хапар алып, Бызынгыгъа барырса,
Кече мени жарлы юйюмде къалырса.
Шыкъыда юч кюн дууа алдырса,
Ташларындан тансыгъымы алырса.

Кязимни бек улуу суймеклиги, табыныуу, адамдыкъ даражасы да аны туугъан жериди, ата ташыды. Ахыргъа къалгъанда, бар игиликледен тюнгюлюп, бир тюрлю онг, къутулуу кѳрюнмегенде, адам туугъан жери бла кѳл басаргъа боллукъду. Туугъан жерини ташын, тауун, сууун кѳре жашагъаны, ѳлсе аталаны сыйлы топуракъларына кѳмюллюгюн билгени — адамны таукел этеди, анга бар къыйынлыкъланы хорларгъа болушады.

Келир заманлада Кязимни бу назмусу, аны осуятыча, кѳп тюрлю адабият, эстетика тинтиулени, сагъышланы, ниет жыйышдырыуланы тамалы боллугъуна не сѳз?! Шѳндюуа биз аны жалан да инсан, суратлау магъанасыны юсюнден айтабыз. Поэтни билгичлиги, ѳз къадаарыны къалай боллугъун кѳргени жюрекни сескендиреди:

Елюгюм киши жеринде къаллыгъын
Билеме. Ол таууш эрттеден келед.
Жокъ бу дуняда берлигим, аллыгъым,
Сен, хажиге, жарсыуларыма суал эт.

Ала басдыла жюрегими, эзе,
Кѳп болдула, Шыкъыны ташларыча.
Мында да жатарма жарсыудап безе,
Палах кѳп, жараларым ашларыча.

Ёлюм адам кёрюрге боллукъ бушууланы барындан кюй-сюю эсе, ёлюгю киши жеринде кьалмакълукъ ёлюм бушууун да унутдурады. Ёлюгю киши жеринде кьаллыгъыны юсюнден эрттеден келген таууш Кязимни дуня жараларындан кем кюйдюрмегенди. Башха адам «сыйлы топракда» асыраллыгъына кьууаннган окьуна этер эди, алай жан тамырлары туугъан жерине битген Кязимге уа ол бушуу адам чыдамаз кьыйынлыкъ сынатханды.

Кязимни уллулугъу да андады: тангнга «кюйюп, бишип» ,«амалсыз» болуп чыкьгъанда, «бирси нёгерлериме келген ёлюм манга да жетди» — деп, эрттеден келген тауушну кертилигине сейир эте, ахыр сёзюн, осуятын оюмлагъанда, жер юсюнде «берлиги, аллыгъы» болмагъанын сезиу аны жапсарады. Энди ёлюмюн, киши жеринде кьаллыгъын да унутдургъан — дуня жарсыуларыдыла. «Атасыны жашына осуяты» да эсибизге тюшеди. Ол назмуну да Кязимге келиучю бу ачы тауушму этдирген болур эди? Ол назму бла бу «Осуятны» арасында тёрт жыл озгъанды. Анда да жашына осуят этген кьыйынлы атаны сыфатында Кязим кесини кьадарынмы кёргенди? Кесини осуятымы эди ол да? «Балам! Зулмулукъну кёре, Кетеме кьабыргъа, жерге!» Мында уа:

...жатарма жарсыудан беze,
Палах кёп, жараларым ашланырча.

Ол назмуда *белгисиз* таулу атаны кьабыргъа жерде зулмулукъну кёре кетгени бек уллу ажымы, бушууу эди; *белгили* Кязимни бушууу да олду — киши жеринде, кёрде, жаралары ашлана жатарыкьды. Ёлмезлик жокьду, жер а кьайда да жерди; терен кьарагъанда, Кязим аны ючюн кюймейди, — узакъ кьабырында «шыкьыны ташларыча» ауур кьайгъылары бла жатарыкьды. Ала тынчайтырыкь туююдюле. Осуят этген ата бла Кязимни арасында бирлик ала экиси да азатлыкъ келирине пийаннганларындады.

Балам! Дуняда артыкълукъ
Болмагъан кюлге жетсенг,
Ол заманда кьабырыма
Келип: «Тынч жат!» — деп кьычыр сен.

Азат дунягъа жетмеген атаны жүрек кьыйынлыгъы чексиз эди, — ол бизни эсибизде жашаулары кьуралмай, иги умут эте кетген кёп таулу адамланы ажымлы кьадар-

ларыча кългъанды. Алай андан бери зулму бютюн кюй-сюз болгъанды, адамла арасында жаулукъ ёсгенди. Аны себепли Кязимни саулагъа угъай, ёлгенлеге айтырыгъы да кёл басарча туююлдо:

Биз кёп да насыплыбыз тауда, дерсе,
Къум тюзде кюйгенлени эсгерирсе.
Юйсюз, жерсиз тентеклеге кюерсе,
Анда жарлы халкъынга эс берирсе.

Азатлыкъ жокъ бир жерде. Аны жолу
Кесилгенди. Энди биз билдик толу.
Тюзлюк сатылгъанды, Локъман, хар къайда,
Табыныудан, тилекден жокъду файда.

Кюн чыгъады анда да, батады, де.
Бай тахтада, жибекде жатады, де.
Жарлы эсе, аны тангы — танг туююл,
Жилтяй, улуй, аман бла атады, де.

Ишлегенни кёлю жарыкъ деген Кязим,
Ишлегенни къыйынлыкъын кёрдю, де.
Къызгъан юзmez толтургъанда кёзлерин,
Къарыусузгъа тилек эте, ёлдо, де.

Кязим Локъман хажини узакъ жолуна кёлсюзлюк, умут-сузлукъ жоралап угъай, бек уллу миллет борч салып ашырады. Аны «халкъы бла кълалыгъына» къууанады. Улан, инсан, ёкюл сезимни уллулугъуна сейир этебиз: къарыусузну аллах да унутханды, кесин адамгъа санагъан «халкъгъа себеп излерге» керекди.

Жюрегинде аллахны сыйлы аты бла жашагъан, кёп жылланы аны тюзлюгюне, кертилигине ийнанган, билим, акъыл излеп, Шаркъ жолларын къыдыргъан хажини «кертти» дуниягъа атлана, «Табыныудан, тилекден жокъду файда» дегени — аны алгъыннгы умутлары эртте кёмюлюп, аллахха уллу ёнгелеуонден сора жукъ эштилмегени — Кязим бек уллу жюрек къыйынлыкъ, арсарлыкъ бла жашагъанын кёргюзтеди.

Кязимни ахыр сёзю, ахыр аманаты халкъды. Халкъгъа сакъ болургъа чакъырады. Халкъны азлыгъын, «адам саны жетишмегенни» эртте айтхан поэт, уллу кюрешледе, къазауатлада ол кесин сакълаялмай, эсе да тилин, миллет тёрелерин, бирлигин жойдуруп, жокъгъа тенг болуп къалыр деп къоркъгъанды. Аз халкъгъа кёп аурууланы, палахланы, зулумланы кётюрген тынч туююлдо. Кязим сезгенден, кёргенден, орус патчах да гитче халкъланы ёсдю-

рюрден угъай, тюп этерге, ёчюлтюрге кюрешеди. Аллаһ болумлада халкъгъа сакъ болургъа чакъырыуну Кязимге уллу магъанасы барды. Халкъны жашы, керти адамы болууну биринчи шарты — халкъны сакълауду, къоруулауду:

Мен жатарма киши жеринде узакъ,
Къабырымы сакъ жауунла жууарла.
Саула, сиз халкъыбызгъа болугъуз сакъ,
Азатлыкъны ёкюллери тууарла.

Аллаһ осуяты-ийнаныуу бла Кязим «къызыу тийген ауруудан» къутулуп, туугъан ташына сау-эсен къайтханды. Кязимни шаркъ дерслерини бек уллу магъанасы — ол къайда да унукъгъанланы къадарлары бирча болгъанлары, алагъа онг, жол кёрюнмегенин, къыйынлыкъ бла зулму битеу дунягъа «къан ырхыла» болуп жайылгъанларын кёрюп, Ата журтуна ууалып, сынып, хар затдан да тюнгюлюп угъай, — тюзлюк ючюн, иги жашау ючюн кюреширге бютюп таукел болуп къалтханындады. Дуняда къыйынлыкъны, зулмуну бирча болгъаны аны жюрегинде иги умутла окъуна туудурады: жашау алай къарангы, терс жалдан да тау жамауатлада болуп, бирси, уллу дуняда уа хар зат иги, хар зат тамам болгъанын кёрсе, ким биледи, ёз жерин, тау тыгъырыкъланы «аллах да, патчах да, адам да» унутхан къаргъышлыкъ жерге санап, тюнгюлген окъуна этер эди. Угъай, алай тюнюлдю, зулму бар жерледе бир кибик къутургъанды, бар жерледе къара халкъла бирча тюйюледиле. Алай эсе уа къайда эсе да башланган ынгкъылап кесини жарыгъын бар халкълагъа бирча жетдирмей къояр амалы жокъду.

Кязимни сёзю энтда да къаягъа тийген садакъ окълай эсе да, ол терсликке налат бергенин къоярыкъ тюйюлдю, — аз, алай а жигер халкъын ол башлана тургъан ынгкъылапха хазыр этерге керекди. Иш анда тюйюлдю — Кязимни арсарлыгъында, насыпха элтир къанатлы атны бизге ким табар деп, дунягъа армау болуп къарагъанында. Бек башы — ол, адамны эсине, кючюне ийнанып, анга азатлыкъ келирин айтады. Бек алгъа адам уяныргъа керекди, кесини адам болгъанына ийнаныргъа. Дуня магъанасы болгъан уллу ишледе бирси миллетле бла бирча сюеле билирге. Анда уа, халкъ алай сюелир даражагъа жетгенде, «Эркинликни ёкюллери туумай» амаллары жокъду. Ала табарла жол, Кязимни арсарлыгъын кетерирле!

Кязим биледи, ол кюнлеге жол ишлерге керекди. Апы

ючюндю поэтни табиғъат танытхан назмуларында адам кесин кѳргени!

Кязим энтда да юйсюз чыпчыкъчыкъгъа жарсыгъанча, жауур эшекге жарсып, «кѳп артыкълыкъ сынагъан сен да бир жарлы жанса» — деп, аны ишден бел тюзетмеген жарлы хоншулары бла тенг этеди. Аны жауур этген несине чамланыуун, дертин жашырмайды. Кязимни жандауурлугъу эшекни жауурун сау эталмагъанча, халкъны кыйынлыгъын да кетералмайды. Энтда да «Палах тау тарлада жолну тынч табады», насып, алгъынча, ажашханлай турады; кыйынлыкъ «жауун болуп да жауады», «къар болуп», юй башларын жабады... Кязимни сѳзю «бѳрю улууду», алай а «бѳрюден толу жерде ачы сѳзсюз» чыдаргъа амал жокъду. Алай ол кимлеге ачыды? Бѳрюлеге! Унукъдуруучула, Кязимни къарамында, жалан къара халкъны кючу бла ырысхы жыйыучула туйюлдюле, ала акъылны да унукъдурадыла, ырысхыгъа талашыуларында халкъны жарыкъланыргъа, дуниядан хапар алыргъа кыймайдыла, алагъа окъуу, билим керек туйюлдю, эсе да окъугъан, дуння билген халкъ угъай, жалан да улоугъа жарагъан, жегилген, кыстагъан жанына сюрюннген халкъ керекди. Окъуу, билим дегенде уа, кеслерн окъуйдула, тап, Петербург деген жерлеге окъуна жетедиле, кеслерн кибик, халкъны дып этдирмей тургъан залмленн табадыла. Жашау кертиликни ол жаны Кязимге кѳп ачыу сынатхан, кѳп сагъышларыны тамалы болгъан ишди. Аны бу кезнуде жазылгъан кѳп чыгъармаларына бирден оюм этип, терен сюзгенде, Кязим окъуусузлукъну тенгсизлик бла тенг этгенин, ол угъай эсенг, тау жамаутлада тюбеген кѳп бушуулу ишле халкъ окъуй, жаза билмегенденди дегенин ангыларгъа кыйын туйюлдю. Ачыкъ жазылмагъан, кѳзге тутмагъан жерледе окъуна окъуусузлукъ аны халкъын къалай апчыханына, аны фахмусуна, хунерине ол къалай бушуулу тыйгъыч болуп тургъанына Кязимни мудахлыгъы кѳрюнеди. Алай эсе уа ынгкылап, жалан да тенглик жашауну тохташдырып кыймай, окъуугъа, билимге да жол ачарыкъды. Кязимни акъылына кѳре, жалан да окъууу, жазуу кючу болгъан халкъ ѳлюмсюздю.

Алай бла Кязимни чыгъармачылыгъында халаллыкъ, жандауурлукъ аны кюреп сезимн бла байыгъадыла. Халкъны барыр жолун акъылман жомакъла бла угъай, атылгъан ушкокла бла тюзетирге боллугъун ол энди уста биледи:

Акъялман жомакъ бир байны
 Уялтмаз, харамдан тыймаз.
 Жугъутур къулагъына жел
 Къакъгъандан башхасы болмаз.

Не тплесек да оюлмаз
 Жашауну зулму тереги...
 Акъялман жомакъ — кёл басар,
 Атылгъан ушкок — кереги!

Дунняда оюлмаз къала — тюзлюк эсе, аны орнатыргъа халкъны бирннген кючю керекди.

Кязимни кюреш сезимин андан ары ёсдюрюрге биринчи дуння урушну башланнганы да себеп болады. Патчахлыкъны жанындан уруннган адамны жашау халы угъай, жап саулугъу окъуна жукъгъа тергелмейди. Аны Кязим «1914 жыл» деген айтхылыкъ назмусунда жазады. Таза адам къаны бошуна тегюлгени поэтни бек жарсытады, ачыуландырады. Ол «Патчахха аман кюн келгенд» деп, урушну сылтауун ачыкълайды, анга налат береди.

Дуння къан урушха киргенд,
 Тынчлыкъны атасы ёлгенд,
 Патчахха аман кюн келгенд,
 Халкъны халкъгъа душман этгенд.

Импералист урушну хатасындан алайсыз да къыйын жашау бютюн да осалгъа кетеди — анала — жашсыз, юйюрле — ишлеучюсюз къаладыла. Урушну ызындан келген палахла уа — къыргъыны, налогу да, — аллай бир ауурдула — Кязим жарлы халкъ аланы къалай кетюрлюгюн да билмейди. Уруш «мамыр ишни ёлтюреди», халкъла арасында бир — бирге ийнаныулукъну, тыянчакъ болууну къурутады. Аллай урушланы къайсы къырал башласа да, ол бек алгъа ёз халкъына зарауатлыкъ сынатады, ёз халкъын талайды, кюйдюреди. Кязимни бютюн да ачитхан — ол урушха асламысында сёзю ётмегенле, къолайлары болмагъанла кетедиле: байла, бийле, мал берип, кеслерини жашларыны орунларына жарлыланы жибередиле. Алай бла импералистле бардыргъан тонау урушну жели бек алгъа къарыусуз жарлы юйюрлени сибиреди. Аны ючюн Кязимни мудахлыгъы бек уллуду:

Къалмагъанд дунняда тынчлыкъ,
 Къалмагъанд бизде къууанчлыкъ,

Жетгенд бизге жалангачлыкъ,
Келир деп кьоркьама ачлыкъ.

Ачлыкъ, жалангачлыкъ — урушну ызындан айырылмагъан такмакларыдыла. Аны себепли Кязим халкъгъа келирге боллукъ ачлыкъны аскерде ажымлы жоюлгъан солдатланы бушууларындан эсе бийикге салады. Ачлыкъ — урушну да озгъан кыйынлыкъды; урушда къан алыргъа, жаралы болса да, къачып, бугъуп кьутулургъа амал барды, ачлыкъдан къачар онг жокъду, — ачдан аралгъан сабийни кьргенден эсе, кеп душман бла сермеше, уруш аулакларында ёлген кеп да тынчды. «Келир деп кьоркьама ачлыкъ» — деген Кязимни кьзбаусуз керти жюрек тыгысызлыгы да анданды. Чынтгы поэт, жамауат адамы уллу кыйынлыкъны аллында халкъны келир заманыны сагъышын этеди.

Кязим уруш бла байламлы акъ патчахны зулмучу бетин 1914 жылда жазылгъан бирси назмусунда бютюн да ачыкъ кьргюзтеди. Бу жерде палахланы туудургъан орус патчахны зулмусу чексизча, аны жутлугъу да чексизди:

Бир халкъ тойдуралмалы
патчахланы,—
Тонуо акъыл келген болса башына.
Амал жокъ жибермезге балаланы,—
Къайсы жарлы жылмады жашына.

Назмуну ахыр тизгинлеринде Кязим зулмучуну табийгъатын жыйышдырып, къайсы ёмюрде да, къайсы патчах (файгъамбар) да, ол не бу муратына жетер ючюн халкъын «кьурман» этгенди, «халкъны къанын суулай тегерге» угъай демегенди. Былайда Кязим файгъамбарны (баям, Мухамматны) дин къазауатын патчахны тонау урушу бла тенг этгенди. Аны уа уллу магъанасы барды. Мухаммат, кесине патчах демей, файгъамбар сыйлылыгыын тийишли кьрген эсе да, «къан урушланы» бардырып ючюн кьалмагъанды. Ол, файгъамбар болуп, аямагъан эсе адамны, къан текдюрген эсе, гяуур патчахха Кязим не этсин!

Патчах демеди кесине файгъамбар,
Да ол да бардырды къан урушланы.
Гяуур патчахха не дегин, не дауунг бар,—
Къан тегюу — баш усталыгыды аны!

Аскер, налог жыйыуну сартындан 1916 жылда жазылгъан «Патчах дейле, аскер дейле» деген назму биринчи ду-

ния урушну барыуунда халкъ ахыр кючюне тыяннганын, анда «тёзюм къалмагъанын», Кязим да «ахыр сёзюн» айтханын кёргюзтеди. Уруш, къан тёгюу бла бирге, тау адетлени, тюз ниетлени да къоймайды, адамны «хауле итге тенг этеди». Кязим халкъны халын психология кертилик, усталыкъ бла суратлайды. Урушну боранында осал адетле кюч, онг табадыла, эски дертле къозгъаладыла, жангырадыла. Халкъ алай бла эки уллу къыйынлыкъны тубюнде къалады: бир жанындан уруш къыйынлыкъны, экинчи жанындан ниет бузукълукъну, айрылыкъны.

Къайнайла осал адетле,
Саз болдула жарыкъ бетле,
Буадыла аман дертле,
Талайла къутургъан итле.

1914 жылда Бызынгы бла Холамны арасында Кириуют деген жер ючюн болгъан «уруш» да ол формалы бузукълукъну хатасындан чыкъгъанды. Кязим, ёрюшге чабып, эки элни къан тёгюуден тыйгъанды; халкъны ауазы эллени бир бирге юскюрген бийлени ауазларындан эсе кючлю болгъанын ачыкъ этгенди. «Кириуют» деген назмусун ол «урушну» къызыуу бла жазгъанды («Кириуютден келдим ахсай, бек аман иш болду, айхай!»). Эки элни бир бирге чапханы Кязимге кесини ынгкылап оюмлары да тюз болгъанларын кёргюзтгенди. Кертиси да, насихат этиу, чакъырыу бошду; бийле кимле болгъанларын урунган таулу эллилеге айтып, аланы класс душманлагъа къажау бирикдирирге заман жетгенди:

Бийле бизни булжуталла,
Чабар ишден кенг туталла.
Сибирь бла къоркъуталла,
Алай бла бек уталла.

Халкъны бирге юскюрелле,
Артыкълыкъны тюз кёрелле.
Жерни, сууну юлешелле,
Хыйла бла кюрешелле.

Аи, мынафыкъ, Шакъманлары,
Къайнайд сизге мени къаным!
Холамны сиз терилтдигиз,
Бызынгыгъа жау этдигиз!

«Жерге къазыкъ урмагъанла» энди, адамланы къоюп, бир бирге эллени юскюредиле. Айхай, эки къуш жыртышса,

жыячыгъа тюк тюшериги баямды! Жыячыны сыфаты, жаралы жугъутур халкъны сыфатын тутханча, къозгъалгъан халкъны марагъан бийни (зулмучуну) сыфатын тутады. Аны жаралы жугъутурну къуугъан ач бѣрюден башхалыгъы — бѣрю, бѣрюлюгюн жашырмай къурманлыгъын кеси къууады, жыячы, талаучу къылыгъын ачыкъ этмей, ташадан къарап, халкъ кеси кесин таласа сюеди: аны алай бла къарыусуз болма къойса, артда тюгюн жыртыргъа тынч боллукъду. Аны себепли Кязим эллилени «кеслерин алдатмазгъа», «душманны», «досну» таныргъа юйретеди:

Ортакъ жерин юлешгенле,
Бютюн къаты кюрешгенле,
Баргъан суугъа дау этгенле,
Эки элни жау этгенле,—

Чолабызны марайдыла,
Туурабыздан къарайдыла,
Байлыкъларын сапайдыла,
Къалай уста тонандыла.

Къыйын туююлдю ангыларгъа ол тизгинле жазылып, халкъгъа жайылгъанда, къаллай сезимле туудургъанларын! Кязим айтхан, азап, унугъуулукъ кѣрген хар адамны да болур эди эсинде, алай аны,базынып, ачыкъ ким айталыкъ эди! Айтыр адам болур деп да кимни акъылына келгенди — ол сезим жүрекледен къычырыкъ эте турса да! Аны себепли къара халкъны сезиминде эртте туууп, бише тургъан ниетни айтхан Кязимни ауазы халкъны ауазыча эшитиледи. Аны ючюндю поэтни «Кириуют» назмусу бийлик этген классланы алай чамландыргъаны, ынгкылап магъананы тутханы.

Кязимни «Сары къошда» поэмасы да болунган ишни юсюнден жазылгъанды. 1916 жылда бир къауум аманлыкъчы, аууш бла аууп, Холам-Бызынгы аузунда Сары къош деген жайлыкъ жерде къош нѣгер болуп тургъан жыйырмадан артыкъ жарлы юйюрню малларын сюргендиле. «Холам-Бызынгы аузунда, Бызынгы черегини башланган жеринде Гюржюге аугъан аууш барды,— деп жазады Додуланы Аркес «Кязим Мечиевни революциягъа дери чыгъармачылыгъы» деген диплом ишинде.— Бызынгы бла Шыкъы ол ауушну тубюнде къалауурла салып, ала жашарча къош да ишлегендиле. Ол къошну атына Сары къош аталгъанды. Ол тийреле жайлыкъла эдиле да, жаз эки элни да къойлары, эчгилери анда кечингендиле. Ары Холам-Бызынгы

элледен, Чегемден да уугъа чыкыгъандыла, эллиле малларын кёрюрге, солургъа да бара туруучу эдиле. Бу иш болгъан кюн (эсе да Сары кьошха аманлыкъчыла чапхан кюн — А. Т.) кьошда кёп адам болгъанды. Ала Шаваев Молла, Солтанов Машха (Кязимни киеую), Хочуев Гайда, Боттаев Тахир, Боттаев Шамшюдюн, жашла Анаев Хутай, Исмаилны жашы, Солтанов Хаммат, дагъыда башхала. Ала да кьошда, кьойла да ингир ала бир бетде жатып тургъанлай, сырт башындан аманлыкъчыла жетип, сюрюуню бир жанындан юркютюп, сюрюп тебирейдиле. Ортада атышыу башланады. Кьойчуланы кьошдан чыгъаргъа кьоймай, тегереклеринден алгъандыла. Кьойчула кьошну тешиклеринден атадыла. Аманлыкъчыланы жартысы малланы сюрюп кетедиле, жартысы да кьошну тегерегин сакълап, кьарангы болгъанда да кетмей турадыла. Кьошха жууукъ келген эбизе бийни Молла кьошну тешигинден атып урады. Ол ёледи. Молла да, Ганда да жаралы боладыла. Атышыула бара тургъанлай, кьошдан чартлап чыгып, Анаев Хутай элге кьуугъун берирге кьууулады. Поэт «Баракалла, машалла, Исмайылны жашына!» деп анга айтады. Алай бла кьутулгъан жашчыкъ кече эки элге да хапарны билдиреди. Эки элден да кьолундан келген жаш, кьарт, тиширыу да таугъа — Сары кьошха атланадыла...»¹²

Бу жылла алайсыз да чюйрелик желлери улугъан, азатлыкъ юрешни толкьунлары тау элlege да жетип келген, анга кёре, миллетле, тукьумла арасында бир бирге ышангысызлыкъ, ишеклик кюч алгъан жылла эдиле. «Хар халкьны да ити» кесини хыйла, харам иши бла арада жаулукъну, кьатылыкъны кьыздырады. Сары кьошха болгъан чабыуул да ол формалы тарых жылланы туугъаны эди.

Тау артындан аллай жортууулла ары дери да бола туруучу эселе да, бу жол жыйырмадан артыкъ жарлы юйорню малы бир жолгъа сюрюлгени Холам-Бызынгы тарыны халкьын аман чамландырады. Кьозгъалгъан халкьны не бла булжургъа, аны акъылын класс юрешден бир жанына не бла бурургъа билмей, амал излеген бийле, алагъа кьошулуп — байла, дин иелери да, ол отну ышырып, дерт кьайнатхан жашланы кьан тегерге кьобаргъандыла:

— Ол бизге чапханлагъа,
Кьошланы чачханлагъа,

12 Додуланы Аркес. «Кязим Мечиевни революциягъа дери чыгъармачылыгъы». Диплом иш. 1964 ж., КЪМКЪУ, Авторну ёз архиви.

Бет этмей бир инсаннга,—
От салыгъыз клисагъа!

Айхай да, тау элледен чыгъып, уллу жыйын болгъан атлы жашла элни намысын къорууларгъа, дерт алыргъа хазырдыла.

Оноулары ол болду —
Бирин къоймай къырыргъа!
Эллерине да чабып,
Буз ургъанлай уругъа!

Керти да, терслик болгъанды, анга тѣзюп къояргъа амал жокъду. Алай а миллет жаулукъну отун жагъаргъа да керек туйюлдю! Кязим аллай къыйын сынаугъа тюшеди. Дерт къыздыргъан жүрекленни сабыр этген къыйын да, ажымлы да болургъа боллукъ эди. Аллай борчну кесине алгъан базманнга кѣп затны салады: сван элни терсликге къайгъырмай къоймазын къайдан биледи?! Ол бюгюн, атлы жыйынны тыйып, экинчи кюн биягъы аманлыкъчыла тау эллени башха къошларына чапсала уа? Кязимни сезюне алай ышанган жамауат артда анга не айтырыкъды?

Болса да Кязим жашланы тыя турургъа таукел болады. Сары къошха халкъ бла бирге чыгъады. Болгъан ишге сарыуу бирсиледен аз къайнамаса да, Кязим сабыр эди. Ол заманда къанлары къайнап чыкъгъан жаш атлыладан бири Тѣппеланы Алий, Кязим анда къош тамата Ботталаны Тахир бла сѣз болгъанын эсгереди. «Сен, хажы, бу къылыгъынгы къачан къоярыкъса? Былайда Молла ъле тургъанлай, Гайданы къаны бара тургъанлай, элни малы сюрюлюп тургъанлай, дагъыда сен «Дерт сюрмегиз!» — дейсе. Тюзмюдю ол?!» — деп кѣлкѣалды этип сѣлешди Ботталаны Тахир. Кязим хажы да, Тахир ачыуундан айтханын биле, сабыр: «Да, Тахир, жарлы, къалгъанланы да къырдырыпмы къояйыкъ? Бу жашланы кѣрмеймисе, бошлап къойсакъ, бири жанын аярыкъ туйюлдю. Къанны къан бла жуумайыкъ, халкъ бла жарашуу излейик»,¹³ — деди.

Сары къошну къаугъасын «кѣзю бла кѣрген», «къулагъы бла эшитген» Холамханланы Токай да кесини эсгернулеринде эки жерни — Сванетия бла Малкъарны — арасында кѣплени кюйдюрюрге боллукъ уруш отун ъчултюуде Кязимни къаллай бир жамауат эслилиги болгъанын айтады.

¹³ Авторну архиви.

«Кязим, алчы болуп, миллетлени арасында къайгъы болмай, мамырлыкъ этер жанындан кюрешип болгъанды — деп эсгереді ол. — Кязим халкъгъа былай айта эді: «Бир белек уручуну, бузукъчу адамны аман ишлери ючюн битеу миллетни душманнга санаргъа керек туююлдо. Ишге алай къарау — жангылычлыкъды. Ол ишлени къоюгъуз. Хар халкъны ичинде да халкъгъа тынчлыкъ бермеген адамлары, уручулары, бузукъчулары да бардыла. Бизни малларыбызны сюргенле аллайладыла. Аман адамла, уручула бизде да бардыла. Хар миллетни ичинде игиси да кепдо, аманы да барды. Аны себепли уа биз эбизелени да жаугъа санасакъ, ол тюз туююлдо. Халкъгъа зулум ким эте эсе да жаугъа биз аны санаргъа керекбиз...»¹⁴

Кязимни ол таукеллиги поэмада Бийбертни сыфатында жыйышдырылгъанды:

Чона бийни бетинде
Кёрмейик эбзе халкъны.
Ол да, бизнича, къыйыш
Жашау этгени хақъды.

Кертисинде иш, Кязимни да, сван, холам-бызынгы эллилени да насыпларына Шакъман улу Даулет (элни старшинасы) айтханча болмай, Мечиланы Кязим (малкъар халкъны поэти) айтханча болады. Былайда иш, Кязим айтханча, тюзлюк мамырлыкъ бла тохташдырылгъанында да туююлдо, ол бек уллу ниет хорлам эсе да. Сары кшошда жыйылгъан халкъ бийлик бла эслиликни, кесимчилик бла жамауатчылыкъны арасында кюч къайсы жанына аугъанын кергенди. Жарлы къауум алыкъа аны ангылап андан кесине дерс алыргъа жетишмей эсе да, иш хар заманда бийлик этгенле айтханча болуп турмазлыгъы белгиллиди.

Сванлыла мал сюрген абреклени тыйып, таулуланы малларын артха къайтаргъандыла; малкъар эллини жаулукуларын угъай, къарындашыкъларын излеп, келечиле жибергендиле. Келген келечиле белгиге ол кюн Сары кшошдан мал бла бирге сюрюлген Ботталаны Зутаны акъ атын. Ботталаны Жашикону кызыл къадырын да келтиргендиле. Алай бла жаулукуну оту ёчюлюп, эки халкъ да керексиз къан текмей кългъандыла.

Кязим «Сары кшошда» поэмасын жазаргъа ишни болу-

¹⁴ Т. Холмуханов. Кязимни эсгериуле. «Шуёхлукъ», 1958 ж., 2-чи китап 127-чи бет

шунлай айтып кьояр ючюн кёлленмегенди. Жашау кеси кёргюзтген чюйреликни юсю бла миллетле арасында жарашып жашауну кыйын дерслерин ачыкъларгъа, ангылатыргъа дегенди. Анга кёре, поэманы магъанасы, хапар ёзеге да ол кюн кьошда андан артха да болгъан ишлени чегинден чыгъып, жашау кертиликден суратлау кертиликге жетишгенди. Поэтни игиликге бла аманлыкъгъа, эслиликге бла женгилликге, шуёхлукъгъа бла жаулукъгъа къарамлары поэманы тартыу жиби, магъанасы болгъандыла. Суратлау чыгъарманы излемлерине кёре, поэт ол ишге къатышхан керти адамла бла бирге суратлау сыфатла да кийиргенди. «Хар халкъны ичинде да халкъгъа тынчлыкъ бермеген адамлары, уручулары, бузукъчулары да бардыла» — деген акъылын кёргюзтюрге, сёз ючюн, ишсиз-кючсюз жашагъан, къара, харам ишден артха турмагъан малгъунну сыфатын — Чона залимни алгъанды. Аны хыйла, тонау ишлеринде жёнгерери, тутхучу да Мужал элни бабасыды. «Зулмучула къайда да бек терк биригедиле!». Кязим класс жиклениуню заманында хар тукъум, хар къуллукъчу кесини жыйынын къалай терк таныгъанын, не амал бла да аны жанлы болургъа къалай кюрешгенин кёргюзтеди:

Чона бийни ахлусу,
Жууугъу, тенги — бары,
Къан излеп — адам къанын,
Сермейле къамаларын.

Кязимни дуния ангылауунда ол бек магъаналы кезиудю Тюзю, Сары кьошну тарыхы — бир жанындан, сван элле, ёз бузукъчуларына ёз жерлеринде сюд этип, холамызынгы элlege жарашыу излеп келгенлери; экинчи жанындан — холамызынгы эллени къан тегерге, дерт алыргъа чакъыргъанланы арада жаулукъ излегенлери — Кязимни кесини да жангы ишетлери тюз болгъанларына, бирлик эрте кетгенине, аны излерге керек болмагъанына толу тюшондюргенди. Къара халкъ бла бийлик этген тукъумланы арасында бирлик, келишиулюк болмазлыгъын, Кязимге къарап, эллиле да ангылагъандыла. Бирлешип, мамыр жашаргъа суймеклик жалан да урунган халкъланы арасында барды. Кязим аллай ынгкылап магъаналары болгъан ишетлерин эки халкъны да керти адамларыны юслери бла ачыкълайды. Чегем эллени ёкюлю Бийберт Мужал элни ышаннгылы жашы, «Чегемге барып, келип, Иги бла жашагъан, Къошларында олтуруп, Халал гыржын, ашагъан» Бесо — ала керти да кыйыны-тынчы билген, урмаз

жерде таш кётюрмеген адамладыла; тукъум, дин, миллет айырмай, кертиликни, халкъгъа таплыкъны излейдиле. Аны кирик, Тотур бла Усхурдан — Хамма бла Шампий, холамлыла — Бийберт, Махай, Жашук, Шыкъыдан Кязимни «ёз хоншусу Жумарукъ» — суратлау сыфатладыла.

Кязим бу чыгъармасын да, «Кириуютнюча», кызыуу бла жазгъаны кёрюнеди. Ол кюн тюшген жарала, аны бла бирге, эки халкъны арасында туююш болмай, мал да жерине къайтып, мамыр жашау тохташып кълалгъанына къууаныу поэманы ауазын жарыкъ этеди.

«Сары къош» поэмасы «Жаралы жугъутурдан» бери халкъ жашауун кенгден кёргюзтген биринчи уллу чыгъармасы эди Кязимни. Андача, жангы поэмасында да, бушуулу болумлагъа тюшгенде, хар халкъны да уллулугъун миллет, акъыл даражасын билдирген кючу — аны бирси халкълагъа къарамы болгъанын кёргюзтеди. Кязим мында да закый интернационалист, халкъла шуёхлугъуну жырчысы болургъа жетишеди. Аны бла бирге кыйын жашагъан адамланы бир заманда да, бир жерде да бирси адамлагъа жаулукълары, малларына, жерлерине сугъанакълыкълары болмагъанын, бирси халкъны да кыйынлыгъын ангылай билгенлерин эсен кетмез суратлау сыфатла бла ачыкълалгъанды. Холам-бызынгы эллерини тёзюмлерин, игиликке ийнаныуларын, аны бла бирге душманнга къажау сюеле билмекликлерин Бийбертни сыфатында кёребиз. «Мужал элни тулпары» Бесо да аллайды. Кязим халкъланы айыргъан кючледен эсе, аланы бирикдирген кючле къайда уллу да, ёмюрлюк да болгъанларын кёзбаусуз, керти сёз бла баям этгенди.

Биринчи дуня урушну барыуунда, Кязимни да ниет кюреши ёсенди, чыныкъланды. Бу жыллада Кязим малкъар эллеринде кёп айланады, кёп адамлагъа да тюбейди, ишге, оноугъа къатышады. 1910 жылда башлагъан «Бузжигит» поэмасын андан ары жазады, башха назмуларын къурайды. Халкъны сезимин азатлыкъл кюрешге хазырлагъан Кязим, энди ол кюрешге тюзюнлей кеси киргеннге ушай эди.

VIII

«Бузжигит» Кязимни шаркъ маданиятына хурметиди, поэтика саламыды. Ол аны 1910 жылда Шаркъ кыраллада башлап, 1917 жылда Шыкъыда бошагъанды. Кязим, эрте

башланып, арт болжалгъа салынып тургъан чыгъармасына аллай кыйын жыллада, тюзю, халкъны къадары белгилене тургъанда, къайтханы сейир этерчады. Кёп тюрлю сылтауланы арасында бек алгъа, баям, усталыкъны, адамлыкъны юсюнден сагъышларын жыйышдырыргъа ашыкъгъанын айтыргъа тийишлиди. Ала, ол сагъышла, тюзюнлей революция кюрешни ачыкъ башланнганы бла байламлыдыла. Ынгкылапны кючюнден къураллыкъ башха — азат жашау — къаллай боллугъу, анда адамлыкъгъа, усталыкъгъа, суймекликге къалай къараллыгъы, аланы даражалары, сыйлары къалай жюрюрюю поэтке белгили туююл эдиле; революцияны муратларын эшите эсе да, алагъа артыкъ ышанып туююл эди. Анга кёре, ол халкъына кесини этика осуятларын этерге керек эди.

Уллу Октябрь социалист революцияны аллында Қазимге 60 жылгъа жууукъ болгъан эди. Битеу ишинде, чыгъармачылыгъында кюсеп келген жашауу болурдан эсе, кесине уа энди жашаргъа кёп къалмай эсе, сора ол Усталыкъ кибик, жашауну кыйматы болгъан, халкъны да ниет къолайын уллулугъун, хунерлигин белгилеген ёлюмсюз ишледен бирини юсюнден акъылын айта кетерге керек эди. Ала ючдюле — Қазим «Бузжигит» поэмасында тюз, иги жашауну мурдоруна салгъан тамалла — Усталыкъ, Адамлыкъ, Суймеклик. Эндиге дери да ол адамны хунерине, табийгъатына, ишине къарамай, кесамат этмей турмагъанды. Алай энди урушла, ёлюмле да кёп боладыла, аллай кезиуде хар хатадан кери поэт да туююлдо. Дунияны ызы, жоругъу тюрленген заманда, жангы бла эскини арасын айыргъанда, не тюрленсе да тюрленмей къалгъан затлагъа ол фикир этерге, излем жолларын бирикдирип, халкъына ахыр сёзюм къояргъа керек болады. Дагъыда, Қазимни бу кезиуде жазгъан башха назмуларына да кесамат этгенде, ол хар назмусун ахыр сёзюча алай жазгъаны сейир этерчады. Хар бири осуят сёзюча, аманатча, ахыр тилекча алай эшитиледи, окъулады.

Адам нек жашайды? Сёз устасы, хунер неси, акъылман да халкъларына не бла жарайдыла? Адамны кыйын жашауун бир кесек окъуна не бла женгил, жарыкъ этерге боллукъду? Бар жерледе да къыралны, халкъны оноуун уста ла угъай, залимле нек этедиле? Кюч урунган адамда, халкъда болуп тургъанлай, хунер, акъыл да андан чыкъгъаны хакълай, ол хаплагъа (бийлеге), мыртазакълагъа

оюнчакъ нек болады? Къайдады ол формалы ажымлыкъны тасхасы?

«Бузжигит» поэмасында Кязим аллай жашау магъаналы сорууланы салады, алагъа болургъа боллукъ жууапланы юслеринден фикир этеди. Аны бла бирге, суймекликни азатлыкъгъа тенг этген поэт, Бузжигитни юсю бла да кѣп оюмун, муратын айтады. «Тахир бла Зухураны» халкъгъа алай жайылгъаны, жаш адамла, насыпларын излегенле, ап да Кязим айтхан оюмлары, чакъырыуланы болушлукълары кѣргенлери — энтда да анга ушагъан, алай а суратлау жаны бла андан бийик чыгъарма жазып, азат оюмларын бютюн да терен, туура этерге кѣллендиргенди. Кязим, поэзияны тилинде жашауну тутуругъу усталыкъ болгъанын айтып, кесини этикасын, эстетикасын, азатлыкъ фикирлерин бирикдиргенди.

Поэма суймекликни ѳмюрлюк кююу бла башланады. Кязимге дери да Шаркъны уста поэтлери аны жарыгъын кѣргендиле, суйгенлеге умут этерге, жашаргъа, таза сезимлерин къорууларгъа болушхандыла. Кязим да суймекликге бет, хурмет, кечим этилмеген жерде игилик, огъурлулукъ болмазлыгъын кѣп айтханды. Бу жол да сѣзюн суймекликни жарыкълыгъын эсгериуден башлайды:

Суймеклик, жаннет чыпчыкъ
Келген кирик, келеди.
Инсанланы барына
Ол кѣп къууанч береди.

Алай бу тар дуняда
Аны да къанатларын
Кюйдюрюк къоядыла
Артыкълыкъны отлары.

Кязим да къаламын къолгъа аны ючюн алады,— ол артыкълыкъ энтда жер юсюнден таймагъаны себепли. «Азатлыкъ да, зорлукъ да» жерде аз болмагъандыла; «суймекликни чыпчыгъы энтда къанатсыз» къалады. Жерде алыкъа жандауурлукъ орналмагъанды, къарыусузну жууугъу энтда да жокъду. Энтда да жашауну кюйсюз чархын усталаны ажайып ишлери, хунерлери угъай, байлыкъ бла залимлик бурадыла. Аны себепли тауланы поэти да битеу жерни саусузгъа санайды. Анда суймекликни жарыкъ жырлары угъай, къыйынлыкъны ачы тыхсылары эшитиледиле. Кязимни жюреги да Навоини, Низамини, Физулинни жюреклери кюйгенча, кюеди.

«Тахир бла Зухурада» сүймеклик жалан да эки жаш адамны энчи кьайгылары болгъанлай кьала эсе, Тахир жалан да газа сүймеклиги, кюй эте билгени бла алапат эсе, Бузжигит а кьалала, юйле ишлеген таш устасыды. Тахир — хансарайда ёсген, хан бла жалгъашхан жаш эсе Бузжигит жарлы устаны жашыды. Алай бла Кязим алгъа хан бла аны кьуршалагъан дуняны бетлешдире эсе, энди хан бла халкьны бетлешдиреди,— Бузжигит халкьны теренинден чыкьгъан устады. Ол шартны Кязимге улуу магъанасы барды,— жашауну тирменин бургъан халкьды! Усталыкьны шауданы да халкьны теренинден чыгъады. Аны себепли хан Бузжигитни ёлтюрсе да, усталыкьны ёлтюраллыкь туююлдо. Аны себепли «Тахир бла Зухурада» зулмугъа кьажау жалан да Тахирни сүймеклик сезими тура эсе, мында аллай зулмугъа Бузжигитни сүймеклиги бла бирге усталыгьы да кьажауду.

Бузжигит ишлеген адамды, халкьны ёкюлюдо. Халкьны ёкюлюча, ол унукьгъанла, буюкьгъанла жанлы болады; аланы кьайгыларын, жарсыуларын ангыларгъа жетишеди.

Шаркь маданиятлада жюрюген, тюрк тилли миллетлени эпосларында айтылгъан Бузжигит, айхай да, Кязимни поэмасында толусунлай жер жигити болуп кьалмайды. Алай а Кязим, хар замандача, кесини жигитлерине жашау кертилик бла кьарап, аланы жомакь халларын жерге жуукь этеди. Анга кёре уа, ала жерде жашауну асыулугьун, ачыулугьун да кьанларына сингдирген адамлача суратланадыла. Бузжигит, жер, жашау адамыча, таулу сезимни, адеп-кьылыкь ишленмекликни алгъанды. Аны атасы кьарт уста да таулу адетлени адамыды. Кьарт уста — Кязимни ннет ёкюлюдо. Аны кьарамларында, жашына этген осуятларында — Кязимни фикирлери эшитиледи:

Усталыкь,— дегенди ол,—
Барыбыздан да уллуд.
Ансыз кьалса, кюнсюзлей
Кьалыред адам улу!

Усталыкь — сүймекликге
Бла кюннге тенг болад.
Устала ёлгенликге,
Усталыкь саулай кьалад...

Устала жер юсюне ишлер ючюн келедиле; аланы кьоллары жетгенлей, тилсиз ташлагъа жан кирип, жырлап башлайдыла; ташладан, агъачладан ала хастанла ишлейдиле,

Къарт уста бу жерни юсюнде адамны биринчи ишин алай белгилейди. Къураучу — зулмугъа, артыкълыкъгъа урунмаз, баш да иймез. Аны себепли къарт устаны къууанчы — Кязимни иги мураты — къолуна «Къан угъай, тытырла жагъылгъаныды». Бу артыкълыкъ кёп дуняда, къан да кёп тёгюлген жерде кишиге хатасы жетмей, бир инсанны къанын тёкмей жашагъанды. Къарт уста жашына да аны осуят этеди:

Ташны да, агъачны да,
Топуракъны да суююп,
Жашадым мен жеримде,
Жашау къыйматын биллип.

Жашын ариу жашаугъа анасы да къарт устадан кем хазырламайды. Аны Бузжигитге, къатын ал деп, жаз тил бла сёлешген жери, келли келтирсе уа юйюнде этерик къууанчын айтханы — адамны жанын бийикге учургъан ариу макъамлай эшитиледи:

Къара чачлы къыз алсанг,
Къатапала бичерме.
Халкъ жыйылып тоума,
Къара сыра сюзерме.

Алтын чачлы къыз алсанг,
Акъ дарийле бичерме.
Адам ахшысын жыйып,
Балдан боза сюзерме.

Къара кёзлю къыз алсанг,
Къауракъ къаптал бичерме.
Хан къонакъла чакъырып,
Хант къангала тизерме.

Ала кёзлю къыз алсанг,
Ала жыйрыкъ бичерме.
Айгъа, кюннге тенг этип,
Алгъыш эте, кетерме.

Бузжигит бу жерде атасыны ишин бардырыгъа керекди. Аны себепли къарт уста аны узакъ шахаргъа жиберип окъутады; хунерин ёсдюрме къояды.

Кязимни усталыкъгъа бла адамлыкъгъа аллай бир уллу магъана бергени, аланы къайтарып-къайтарып чертгени бошдан тюйюлдю. Иш андады — жерде кемсиз жайылгъан зулму Бузжигитге атасы айтхан огъурлу ишлени этип, адамгъа тийишли жашау бла жашап туургъа къоярыкъ

туйюлдю да — Бузжигитни жоюу — усталыкъны бла адам-лыкъны жоюугъа тенг боллукъду.

Бузжигит, атасы айтханча, «ишни, усталыкъны жарыкъ кюннге тенг этип», дуняда алагъа бир затны да къошмай жашаргъа хазыр эди. Не медет, жол жокъду. Жарлы устаны жашы Бузжигит бла ханны кызы Зулейха — экиси эки жагъада тараладыла. Ала, ол эки жагъа — ёмюрледе жаранмазлыкъ, бир бирге бет этмезлик, келишмезлик кючленн — азатлыкъ бла зулмуну — белгилейдиле. Сейирлик къала ишлетип, бийлигин да кызына берирге пюзюр этген хан, кесини намысына къатылгъынчы Бузжигитге игиди; ол Зулейханы сюйюп, Зулейха да хан жашха угъай, жарлы устагъа барыргъа боллугъун билгинчи аны усталыгъына да бюсюрейди, махтайды, жарлы устагъа сакълай, чомартлай турады. Ол кезиуде хан Бузжигитни не айтханын да этеди, усталыгъына баш уруп, хан сарайда ёзюрлеринден бирича кёрюп туругъа да хазырды. Бузжигит аны кызын сюйюп, аны уа жалла да аллах берген азапха санап, кыызгъа ачыкъ сёз айтыргъа базынмай турса, анга да тёзерик эди хан, тап, хычыуун окъуна кёрюнюрюк эди. Да иш, хан сунганча, бош умут, бош кюй туйюлдю, уста аны кызын алыргъа умут этеди! Жарлы устаны жашы болгъанын унутуп, хансарай, хан тёре, хан бийиклиги — ол ёталмазлыкъ чекле болгъанларын унутуп! Ханны кызын алыргъа деген умут окъуна ханны даражасына уллу чыпды! Аллаи умутну этерге базынган, ханны жукъгъа санамай, бийлигин малтап кетерге да угъай демез! Иш алай ачыкъланганда, Бузжигитни бар асыулугъу, алыкъа бир адам эшитип, кёрюп болмагъан усталыгъы жаз жабалакъ эригенлей, эрип кетедиле. «Хан туйюлдю Бузжигит, алтын эсе да, къулду». Бузжигит хан уланы болмагъанына кюеди. Усталыкъ алтын бла тенг эсе да, къулну усталыгъы жукъгъа тергелмейди. Аны себепли хан бла аны арасында келишну, жарашуу боллукъ туйюлдю.

Ажайып усталыгъы, жашлыгъы, Зулейханы сюймеклиги ал кезиуде кёп затны юсюнден сагъыш этерге къоймай, Бузжигит къайгъысыз жашай эсе да, артдан артха ишлеген къаласы халкъны къапы бла къаланнанын ангылап башлайды. Қазим ачыкъ айтып ууаз бермей эсе да, Бузжигитни къадары бушуулу боллугъуна ол да тамам эди, ол ангылау: неден да бийикге игиликни салгъан Бузжигит, хар кирпичин къара халкъны къанында биширип, къалагъа алай

салгъанын кёре, ханнга аны кечерик туююлдю. Кертисинде да, Бузжигит сёзю чорт салып тохтайды: хан халкъны терисин сойгъашы кьоймаса, Бузжигит къаланы ишлерик туююлдю! Къаласы битмеген хан, амалсыздан, аз болса да, халкъны жашаууна женгиллик береди. Алай а уста бла ханны арасында бирликге чып тюшеди: кесинден тёбен адам дау айтханын, бойсундургъанын хан да кечерик туююлдю.

Кязим, жашау тенгсизликге налат бере, адамны энчи насыбыны юсюнден кёп сагъыш этеди. Жер жапхан байлыгъы, анга кёре бийлиги да болгъан хан кеси уа насып-лымыды? Иш андады — ол да насыплы туююлдю да! Аны жалан да эки сезим талайдыла: ата сезими — кызыны насыплы болурун сюеди; хан сезими — ханлыгъын кьоруулайды. Аны себепли ол да муратларына жеталмагъан жарлы Бузжигитден насыплы туююлдю. Жашау тенгсизлик хан къаласында, жарлыны юйюнде да адамланы бирча насыпсыз этгенди, адамлыкъдан кетергенди.

Айхай да, «Бузжигит» бек алгъа суратлау чыгъармады. Анга кёре, аны уллу кючу, магъанасы — поэзия бийиклиги. Кязим ишлеген суратла, кюйле, къадарла жанны жарытадыла, жүрекге, сезимге бир зат бла да тенг этерге болмазлыкъ зауукълукъ береди. Бузжигит бла Зулейханы, Камалны, башха кызыланы кюйлерин, къарт устаны уузын, Кязимни кесини фикирлерин окъугъанда, эшитгенде уллу бушууну, аны бла бирге адамны ариулугъуна, усталыгъына, чыдамлыгъына тангысынууну бийик сезимлерин сынамай амал жокъду.

Сюймеклик келгенде, Бузжигитни накъышларына жан киреди:

Устаны пакъышлары,
Къаланы бар ташлары,
Уянып, ойнап, кюлюп,
Жарашып къалды бары.

Зулейханы кюлгени,
Къууанчы, мудахлыгъы,
Бары да таурух болуп,
Сейирлик сыфат алды.

Къала битгенлей, хан кызы бла сёлешип, аны Бузжигитден тыялмазына тюшюнеди. Хан эки затны марай эди: къаланы битерин, кызыны ёнгелерин. Экиси да хан мурат этгенча болсала, ол, усталыкъгъа хурмет этип, Бузжигитни

сау-эсен ашырырдан эди; накъут-назлмаз да берлик эди саугъасына. Не медет, ханны кызын алыргъа деген умутун кыймай, Бузжигит кеси бойнуна бичакъны кеси салгъанды. Хан да зулму эмилигини жюгенин андан кѣп тартып туралмагъанды. Зулейханы кѣлюне тиймесин!

Хансарайда хыйла оноу этилип, Бузжигитге алтын тухтуй къапталны кийдиргенлери, аны, той этип, алай ѳлтюргенлери,— ала бары да эндиге дери бола келген ишледиле. Кѣл басарыкъ — Бузжигитни къаласыды. Анда адам къолуну усталыгъы, адам жюрегини кенглиги, жарыкълыгъы къалгъандыла. Ханла хорлаялмазлыкъ олду:

Жарыкъ жулдуз терк кюер,
Жарыкъ кюн да бек тиер.
Жарыкъ жулдуз Бузжигит,
Сапга халкъ къара кьер.

Ол кюрешде Зулейханы да зулму дуняны ангыларгъа жетишгени, азатлыкъ, тюзлюк дауун айтып сѣлешгени,— тиширыуну кеси насыбы ючюн сюелирге жетише башлагъанын кѣргюзтедиле. Адамны багъасы къара шайны тутмагъан дуниядан кете, Зулейха ѳкюнмейди. Сюйгенини ызындан ѳлгенни кыйынлыкъгъа угъай, къара тюремден азат болуугъа санап, зулму мыртазакъларына кѣрюп болмауун, жийиргениуун айтады, алагъа сюд этип алай кетеди. Игилик, жандауурлукъ болмагъан дуняда жашауну татыуу жокъду.

Алай бла Қязимни сюймекликге салгъан жангы сыны — азатлыкъны заман къарыкъдырмаз ауазы болургъа жетишеди. Саулагъа, келлик тѣлюлеге, ѳмюрлеге да осуяты — игилик, ариулукъ, усталыкъ боладыла. Алагъа табыннган хар адам — Қязимни биргесинеди.

IX

«Аны (Октябрны — А. Т.) ал кюнлеринде окъуна Қязим тау бийлеге къажау сюелгенди,— деп жазады К. Отаров К. Мечиевни «Мени сѣзюм» деген китабына ал сѣзюнде.— Холам-Бызынгы бойнунда кызыл партизан отряд къуаргъа къатышханды, кесини жашын анга къошуп, халкъны эркинлиги, ахшы жашауу ючюн кюреширге жибергенди...»¹⁵ Қязимни инсан жигитлиги — тарых жолла айырылгъанда, арсар болмай, халкъны жанына болгъаныды, Совет властаха жарыкъ тюбегениди. Ол, кѣп жылланы термилген му-

¹⁵ К. Мечиев. «Мени сѣзюм». Қъабарты-Малкъар Государственный издательство. Нальчик, 1939 ж., 7-чп бет.

ратын анда кёрюп, тау жамауатланы большевиклени ызларын-
 рындан барыргъа чакъыргъанды.

Большевикни жолу тюздю,
 Патчахны бугъооун юздю!
 Терсни, тюзню ишни сюздю,
 Халкъны жарыкъ жолгъа тизди.

Биз тюзлюк жолда барайыкъ,
 Большевикге саналайыкъ,
 Таукелсизликни къояйыкъ,
 Зулму къаланы ояйыкъ!

Қязимни керти сёзлеринде халкъны ийнаныуу, мураты айтыла эди. Жашауну кёп чюйреликлерин кёрген, жарлы халкъны къыйынлы къадарына себеплик излеп, бир жерде да аны тапмай, азап чекген акъылман, Совет властны тюзлюк, кертилик суйген, бар амалы, къадары бла да халкъны жашауун иги этерге алланган бетин, халын эслегенди. Эндиге дери аллай юлгю жокъ эди,— къырал бийлиги жарлы халкъгъа жакъ басып, аны ючюн жашаргъа, ишлерге бир заманда алланмагъанды. Анга кёре, большевикле излеген тенгликни къушкъанат хапарлары Шыкъыгъа аз-аз жете башлагъан заманда, халкъны сауутланыргъа чакъыргъан Қязим, революцияны хорламына таукел, жарыкъ тюбемей амалы жокъ эди. Революцияны азат тауушу халкъла, кёп ёмюрлени термилип, жеталмай тургъан игиликни алай жууукъ этген эди,— анга бир жолгъа, бир кёргенлей ийнанып къалыргъа да къыйын эди. Ёзге, зулмучула кеслерини бийликлерин тынчлыкъ бла бермейдиле; эки жашау ыз — эки дуния,— бетлешип, сермеш «не — сен, не — мен» деп башланады. Халкъ, кесини хорламын къолдан ычхындырмаз ючюн гражданд урушха чыгъады. Аллай кюрешде тау элlege хар аскер кесини кесаматы, дауу бла кире эди — эсерле, кадетле, шериятчыла... Ол арада аллай жыйынла да чыгъа эдиле — бир тюрлю ниет хыйсаплары болмагъан, алай а «хуруйят байрагъын» кётюрген, азатлаучулабыз деген, къарагъанда уа — тонаучула, асмакъчыла, «къан къусханла». Хар жыйынны, партияны чынтты муратларын биллип, терк ангылап, халкъны керти излемлерин ким къоруулагъанын, ким а халкъны аты бла кесине ашау-жашау излегенни билирча политика билим аз эди, Қязим алыкъа кеси да айыралмай эди тюзюн, терсин — заман керек эди. Аны себепли Уллу Октябрь социалист революциягъа къууанып тюбеген, жаны, къаны бла да аны жанлы болуп, боль-

шевиклеге махтау салган Кязим бир ауукъ заманга бир бирге къажан турган тюрю-тюрю кючлени къара къатышлыкъларында арман болуп, жунчуп, не этерге билмен турады. Бек ажымлысы — битеу да Шимал Кавказда уруш болумланы, класс, дин чюйреликлени къатышлыкъларын уста хайырланган тюрю-тюрю политика къауумла, асламысында миллетчи, шериятчи жыйынла,— тау халкъланы терилтир ючюн, миллет, дин тукъум-юйюс сезимле бла ойнагъандыла. Халкъга азатлыкъ, насып келтиргенле кеслери, аманлыкъ этгенле, тау эллени жерлерин, динлерин сыйыргъа дегенле уа большевикле болуп чыгъа эдиле. Аллай жыйынла, айтханлары бла къалмай, халкъны ахшыларын, хата-хайыр билгенлерин жойгъандыла. Кязимни 1917 жылда жазылган, бизге, баям, толусунлай жетмеген «Бири къача, бири къууа» деген назмусу ол къыйын, къатыш кезнуно трагедиялыгъын кёрюзгөн шедеврди.

Бири къача, бири къууа,
Жетгенлерин жолда бууа,
Ызларында палах тууа,
Хатасыз халкъ аны жууа.

«Ол тизгинле бизни юсюбюзге къутурган суулай къуюладыла,— деп жазады Къ. Кулиев «Кязим Мечнев эм да шаркъ поэзиясы» деген статьясында.— Тенг, жютю къуралган этим рифмала, тау суулача, барадыла».¹⁶ Халкъны къадарына тынгысыз къараган поэт, жүрекни титиретген керти, кючлю назмулары бла адам жанын аяусуз этиуге айып салады, налат береди. Дуния поэзияны тарыхында төрт тизгинге аллай бир жашау, кюреш, бир бирге жалкъа къайыргъан кюч, кертилик, жандауурлукъ сыйынган кезнуле бек аз тюбейдиле.

Азатлыкъ бла насып ючюн кюреш Кязимге хар затдан да бийик, сыйлы кёрюнюучю эди. Энди уа, граждандар урушда, «эски дертле» бла «осал адетле», абрекчилик бла тонаучулукъ, аллахны, патчахны юсюнден даулашла бла жерни, миллетни юсюнден масагъатла жагъалашадыла. Кязимни — битеу жашауун жарыкъландырыу ишге, адамла арасында халаллыкъга берген адамны,— кёз туурасында эски китапланы кюйдюре эдиле — Кязим шаркъ къыралладан сакъат санлары бла кётюрюп келген маданият шаудан

¹⁶ Къ. Кулиев. «Так растёт и дерево». М., 1974, 408-чи бет.

ларын! Зулму төрелери бла бирге, халкъны иги адетлери, бурунгу төрелери сёгюледиле. Ол болумлада Қязим: «Ынгкыылап болур боранлы, къатышдырыр болганны, Бюгер, жыгъар, ууатыр Бу неди деп сорганны»,— деп, 1905 жылда революция кюрешни табиғьатын терен ачыкълагъан сёзюн да унутады. Боллукъ кюрешлеге узакъдан къарагъан бла ол кюрешлени ичине тюшген бир болмагъанын Қязим кибик акъылманны къадары да туура этеди:

Оу — большевик, шау — кадетле,
 Къайдан чыкъды бу адетле,
 Эридиле семиз этле,
 Саз болдула жарыкъ бетле.

Қязимге иш ахлусу адамланы «хатасызланы» излемлери сыйлы эди да, большевиклеге махтау-ыспас да ол аны ючюн этеди,— ала жарлы халкъланы къоруулагъанлары ючюн. Ишни болушун тюз, туура айтханлары ючюн. Энди уа кюрешде жарыкъ бетле саз болдула эселе, аны ючюн ол кимге дау айтыргъа керекди? Қязим ангылагъандан, халкъны бетин саз этмезге жалан да большевикле боллукъдула. Ала сау къадарда белгисиз алтакъ жыйынла тау элдеде «жетгенлерини жолда буууп», палах сала эселе, сора ол тарыгъа кимге барлыкъды? Қязимни «Большевик излеген тенглик, Болурму, экен, къолдан келлик?»,— деп, терен жүрекден кючюннгени аны бла байламлыды. Ол сёзледе уллу поэтни большевиклени жарыкъ умутларына хурмети, ала этерге деген ишни къыйынлыгъын билгени да бирикгендиле. Ол шарт кёпню кёрген поэтни Совет властха къарамын бютюн да бийик кётюреди: тенглик — дунияда халкъла излеген затланы барындан къыйыныды, аны аллахла, файгъамбарла да бералмагъандыла, бир акъылман, бир патчах тохташдыралмагъанды; Совет власт аны этерге айта эсе, сора ол дунияда бек къыйын ишни этерикди; айхай да, ол тынч боллукъ туйюлдю; кёп къыйынны тёзюмню, учунууну, ёнгелеуню да ёр жоллары биригирикдиле. «Большевик излеген тенглик, Болурму, экен, къолдан келлик»,— деген, иги умутну бла арсарлыкъны бирикдирген эки тизгинни ызындан келген: «Кимге — тенглик, кимге — кемлик, Қимди аны толлу биллик» — бир дуниядан бирси дуниягъа кёчюуню аллында диалектика кертиликни мурдорун ачыкълагъан тизгинле боладыла. Қязим къатышкъалжа дуниягъа аны этегинден угъай, юсюнден къарайды:

ташын, ныхытын, ёрюн, бугъейин аны себепли кёралды.

Революция хорлап, таулада керти да жер, суу эркинлиги тохташдырылганда, Қязим «кёолдан келмезлик тенгликни» жарыгъын кёргенди. Этика излемлерини мурдоруна халкъны бирлигин, эркинлигин кёорууламакълыкъны, азатлыкъ ючюн кесини жашауун берирге хазырлыкъны салган художник, кесини кыйын жашауу, иши, таукеллиги бла урунганланы бирикдирирге, бир ниетге жыяргъа къуллукъ этген адам,— кире сууурмай эсе да, мирзеуно кебегинден айырмай кёп турлукъ туююл эди. Қязим туура кёрген эркинликни жарыгъы аны арсар этген тыш чюйреликлени туманларын чачып, халкъ кюрешни магъанасын, тиежегин жарытханды. Ол бусагъатда, бу кюрешде, бийлик кимни кёолунда къалса, дуняда бар халкъланы къадарлары анга кёре боллугъун ахыр-ауалы бла ангылайды. Анга кёре, поэтни этика къарамлары да революцияны муратлары бла байламлы боладыла. Эндиге дери Қязим жакълагъан — халкъ ючюн кесин аямагъан, тюзлюк, игилик, адамлыкъ деп, не тюрлю кыйынлыкъгъа да чыдай билген адам эсе, энди ол марда, кёолуна сауут алып, Ата журтуна, халкъына азатлыкъ келтирир ючюн кюрешген жигитни сыфаты бла байыгъады. Энди Қязим, жаралы жугъутурну ач бёрюден къутхарып, ачлыкъгъа, артыкълыкъгъа да тёзген Хашимни угъай, халкъны зулмучулагъа къажау бирикдирип, ызындан элтген Солтанхамитни кетюреди. Жангы жигитни сыфаты кёуралады. Ол жигит *эркинликге чакъыргъан этмейди*, — *ишлеген этеди*, кёолуна балта алып, *зилмину терегин кеседи*. Эски дуня бла бетден бетге сюелген жигит — ёлюмден, башха кыйынлыкъладан керитуююлдю, алай а аны ёлюмю — азатлыкъ алган халкъны насыбы бла жууулады. Ёлюмню хакъы халкъны азатлыгъы эсе — ол адам жашауун тутады.

Солтанхамит — Қязимни толган муратыды. Кёп назмуларында кёрюрге термилген «дерт алыучусуду», «эркинликни ёкюлюдю». Халкъны барыр жолун кёрмей, кёп насыпсызлыкъдан тунчугъа, «Батырлыкъ жютюд къамача», — деп, этика умутларыны баш кесаматына батырлыкъны салган Қязим, 1900 жыллада аллай батырлагъа термилгенди. «Адам болгъа итинебиз, эрликни андан сюебиз», — деп, Қязим, батырлыкъны не магъанада керегин туура салганды. 1907 жылда «Жаралы жугъутур» поэмасында халкъы бла «Ким болур бизни жанлы», — деп селешген, «Ким кёрюр сени ызындан Жумулган бёрюлени», — деп

кюйген, «Сени сюрген бөрюге Кимни огъу атылыр»,— деп зулмугъа окъ аталлыкъ эрлени уятыргъа, тап, уялтыргъа да излеген, 1910 жылда Арабстанда Асанланы Локъманнга «Халкъны сакълагъыз, азатлыкъны ёкюллери тууарла»,— деп осуят этген Кязим энди аланы барын революцияны жигитлеринде кёреди. Эслеп къарагъанда, ала, революцияны жигитлери, Кязимге, ол кеси къоркъгъан ауушладан аугъанлары, алай бла ол кёрмеген, билмеген жолну тапханлары, таукелликлери, алгъа да къарай билгенлери бла багъалыдыла. Кязимни чыгъармачылыгына тау къушну сыфаты алай келеди. Жашау тиричиликни, жан тынчлыкъны, юйор ырахатлыкъны да тартуу кючлерин хорлап, жангы жашаугъа жолну алай ачханла — тау къушладыла, хуруйят байрагъын кётюрген илячинледиле:

Солтанхамит тау къушуд,
Жаудан къоркъа билмеген...

Не да:

Большевикле — тау къушлары,
Душманланы унгушларыкъ!

Кязимни жангы жигити — жашауда жангы адетлени жаяды. Аны намысы, даражасы — жамауат магъанасы болгъан ишлери бла байламлыдыла. Адам халкъны, Ата журтну келир заманы — аны къалай кюрешгенине, жамауат ишге къаллай къыйын салгъанына кёре да боллугъун ангыларгъа жетише эсе, эски дуня бла къанлы сермешге аллай сезим бла кире эсе — аны жашауу жамауат магъана тутады, келир заманнга бек бийик адеп-къылыкъ дерс болуп къалады. Аллай жигит жангы жашауу ыз бла бирге, адамла арасында жангы, коммунист халланы, жангы муратланы къураучу да болады.

Кязимни политика-философия лирикасына дуняны революция жол бла тюрлендириуню фикери да жангы жигитни сыфаты бла бирге киреди. Ол фикир тюзлюкню халаллыкъны демократиялы муратлары бла, революцияны интернационал ниетлери бла къаты байламлыды. Кёп къыйынлы, кёп да ажымлы поэт — къан тегюуню, зулмуну унамагъан халкъ ёкюлю — халкъны аллында кесини инсан, улан борчун толтурады — революция кюрешни барыуунда халкъны керти адамына тийишлисича, этиллик ишлени арсарсыз айтады.

Аха, жашла, жыйылыгъыз,
 Кюрешде эрле болугъуз!
 Къызыл Аскерге киригиз,
 Къурч сатыргъа тизилигиз!

Кязим Совет власть ючюн кюрешге энди сёзю бла угъай, иши бла да къатышады. Ол кеси да болушуп къуралгъан къызыл аскерчи отряд бла 1918 жылны ахырында Нальчикге келип, анда фронтха атланып баргъан аскерлени алларында сёлешгенди. Ол кюн урушха Кязимни жашы Мухаммат да кете эди. Кязим, ашырыу, алгъыш сёзюн айтып, жангы назмусун окъугъанды:

Сауутну алыгъыз къолгъа,
 Барыгъыз сиз ахшы жолгъа!
 Душманланы жокъ этигиз,
 Ахшы муратха жетигиз!

Жолдан шашмасын кишибиз,
 Тюзлюкдю — тутхан ишибиз.
 Деменгилид къурч кючюбюз,
 Жарыкъды келлик кюнюбюз.

Граждан урушну жылларында жазылгъан «Большевик жолду — жолугъуз», «Жашла, сизге ата сёзюм», «Ёлюм бизни апчыталмаз», «Жашыма», «Чёпеллеу эфенди» деген назмулары Кязимни деменгили инсан жашауун, кюрешин кёргюзтедиле. Ала 20-чы жыллада малкъар поэзияны жангы магъанасын къурайдыла.

Къайгъыла чал этген поэтни жүрек къууанчы къая зангырдаууча эшитиледи:

Совет власть — алтын терек,
 Аны къаты туутуу керек!
 Олд бизге ёмюр тыянчакъ,—
 Аны унутма, душман — алтакъ!

Халкъгъа къыраллыкъ, миллетлик, инсан сезим келеди. Басма, жарыкъландырыу ишле къураладыла. Жангы дунияны къурулушчулары хар затха таукел, жигер узаладыла. Бурунгу Россей империяны къыйыр-бухчакъ эллери, халкълары патчах зулумлукъну ууатып, кеслерини азат жерлеринде азат жашауну къурайдыла. Унугъуп, жунчуп, туюлюп келген халкъла силкинедиле, къанатланадыла. Кёп халкълача, малкъар халкъ да, тау тарладан чыгъып, уллу дуниялагъа, жарыкълыкъгъа, окъуугъа, маданийтха жол ызлайды. Кязимни ауазы да анга кёредиди.

Большевик излеген тенглик —
 Бизге берди уллу кенглик,
 Адамда кьоймады кемлик,
 Берди халкьгъа уллу эркинлик.

Тергеледи кьартлыкь, жашлыкь,
 Уллу болду кьарындашлыкь,
 Бизге келмез жалангачлыкь,
 Энди бизге жетмез ачлыкь.

Ишлесин хар бир болаллыкь! —
 Бир зат жокь биз тапмай кьаллыкь.
 Табылады берлик, аллыкь,
 Жокьду энди боюмса саллыкь!

Кязимни бар арсарлыкьларына жашау кеси алай жууап бергенди.

Айхай да, Кязим, большевик излеген тенгликни келгени, кьартлыкь, жашлыкь да тергелгени — бары да Ленинни иши, окьууу бла байламлы болгъанын иги билгенди. Анга кере, бек уллу сейири, кьууанчы, табусу да Ленин болгъанлай кьалгъанды.

Белгилисича, Ленинни ёлгени битеу халкъланы жүреклерине бушуу жарасын салгъанды. Халкьны кюйгенин, аны бла бирге, Ленинни ишине, осуятларына кертичиликни айтмагъан кьыралда бир закий назмучу да кьалмагъанды. Кязим да «Ленин» деген назмусунда хар сёзю алтын жазгъанлай жазгъанды, кьаядан кьуш учханлай учургъанды. Кязимни суратлау усталыгьы урунган адамны жашауун кьууаргъа, жарыкьгъа чыгъарыргъа кьолундан келген батырны, акьылманны сыфатын ёлюмсюз этерге жетишгенди. Ленин «оюлмазлыкь кьаяды», аны жолуна тюшмегенле уа «ауар ташха тыянадыла»:

Ленин эди ишни кьургъан,
 Залимликге ёртен салгъан,
 Эскиликни отха атхан,
 Жангылыкьны чархын бургъан!

Ленин халкьны теренинден чыкьгъанын, гитчеликден окьун кетип, билимни бийиклигине жетишгенин, жарлы халкьтагъа жол алай бла тапханын Кязим жаш тёлюню эсинде кьалырча ангьлатады. Хар атламын жалан да тюзлюкню ишине, урунганланы азатлыкьларына бойсундургъан Ленин, адамлыкьны, акьылманлыкьны бийик юлгюсюча суратланады. Поэт, битеу халкьны бушууун айтып, келсюзлюкге угъай, таукелликге чакьырады. Кязимни ангы-

лауунда, Ленинни иши ёлюмсюздю, жашауу халкыгъа кыалгъанды:

Ленинди тюзлюкню жолу,
Жокъду адам андан уялу.
Аны жолу бла барыр
Емюрледе адам улу.

Ленин жалан совет халкъланы бачамасы болуп кыалмай, битеу да урунган адам улуну бачамасы болургъа жетишгенди. Ол да, Кязимча, «жарлы кыайда да жарлыча жашагъанын», «кыарыулу кыараусузну этин ашагъанын» билгенди, зулмугъа кюйгенди. Аны жолуна кертичи болуу — Кязимни инсан осуятыды:

Душманлагъа алдатмагъыз,
Бай, бий ызындан бармагъыз,
Бош керексиз кыйналмагъыз,—
Ауар ташха тыянмагъыз.

Оюлмазлыкъ кыая — Ленинд,
Адам игиси — ленинчид.
Ленин — батмазлыкъ кюшюбюзд,
Партиясы — чигшижибизд!

Кязимни осуяты бегирек алыкъа азатлыкыгъа чыкмагъан халкылагъа багышланылды. Поэт дуняны башха жерлеринде зулму бар кыадарда, бирле ишлеп, бирле ашап тургъан кыадарда жер юсюнде насып толу да, жарык да болмазлыкыгъын билгенди. Кязимни ауазы битеу дунягъа жетерик кибикди. Халкъ бир жерде да «ауар ташха тыянмасын», душманнга алдатмасын; ол тыянырча, оюлмазлыкъ кыая барды — Ленин!

Х

Социалист кыурулушну жылларында Кязим, кыарт болса да, Кыабарты-Малкыарны жамауат жашаууна тири кыатышады. Аны саны тириди, жюреги жашды. «Темир тюеме, назмула жазама, акъсакъ болсам да, мен сизни озарма»,— деп, назмучу жашланы кёллендиреди. Халкъ таныгъан, намысы жюрюген назмучуну сёсюне, ишине адамла бек кыарагъандыла, андан кёргенлерин этгендиле. Ол а, колхозгъа кирип, темирчи болгъанды, ударникге чыгып, алчыланы съездине баргъанды. Совет власть башлагъан хар ишге ол

кесини сёзюн, ишин, акъылын бергенди, аны жашау магъанасын эллилеге терк да, тынгылы да ангылатыргъа болушханды.

20-чы жыллада Совет власть бардыргъан бек магъаналы ишледен бири — халкъны жарыкъландыруу эди, жахилликни кетериу, социалист къурулушну жолларын ангылатуу. Аны себепли уллу, гитче да эсин окъуугъа бурады. Алай а тау жамауатлада алыкъа ата-анала бары да бирча, окъууну магъанасын ангылап, сабийлерни школгъа жиберип бармай эдиле. Бир-бир эфендиле да чырмау боладыла. Аны себепли Кязим жашланы окъургъа чакъырады. («Окъугъан къыз киер чилле, окъумагъан болур чюйре», не да: «Окъугъан жаш алгъа барыр, окъумагъан къурлай къалыр».) Окъууну жашау, келечек магъанасын ангылатханды:

Билим ат болуп чабады,
Къуш болуп, кёкде учады,
Чабакъча, тенгиз тьюбюнде
Батхан кемени табады.

Эллилени колхоз жашаугъа алландыргъанды:

Эринип, осал болмайыкъ,
Ишлеп, ударник болайыкъ.
Къууанчда саугъа алайыкъ,
Жангы жашауну салайыкъ.

«Жашла чалгъы чалалла», «Ишлеген», «Къарындашлыкъ», «Ишчи, элли уланлары», «Жангы жарыкъ», «Жюрекленн жарыуу», «Биз», «Сабанчылыкъ» дегенча, кёп назмуларында жангы жашауну къууанчы, жетишимлери суратланадыла. Кязим жашауну баш илишанларын усталыкъ бла кёргюзтгенди, жангы жашауну жырын кертн жюрегинден жырлагъанды.

Бу жыллада Кязимни кёп назмуларыны пафосу — социализмни къурулушуну деменгили толкъунлары бла байламты болуп, асламысында чакъыруу магъананы, хапарлауну тутта эселе да, аны суратлау сезими, сёз усталыгъы хорлайды. Кязимни суратлау жютюлюгю, айтхан затын, кёргенни «жюрегинде бишире» билгени аны тюзюнлей «иш юсюнде алдырылгъан суратларына» жан саладыла, алагъа философия теренлик бередила. Сёз ючюн:

Жашла чалгъы чалалла,
Къызла дырын жыялла.

Къартла гырмык байлайла,
Гебен орун сайлайла.

Бу назмуну кысхалыгында, шатыклыгында хар тизгин, ташха тамгъа салгъанча, айтылгъанында поэзия учуну барды, иш да, хал да, адамла да кезге керюнедиле, эсде къаладыла.

«Сабанчылыкъ» деген назмусунда Кязим сабанчыны, жашауча, ёмюрлюк сыфатын къурайды. Аны ишини елюм-сюз магъанасын, философиясын чыгъарады:

Иш ахлусу — сабан сюрюп, мирзеу себер,
Иги ёгюз, иги арба кеси жегер.
Иши, кючю, сёзю бла болур негер,
Махтау демез, кеси келир намыс, дебер.

Кюфле, дуула хазыр этип, кюз да жетер,
Къурт-къумурсха, жан-жаньюар алгъыш этер.
Сабанчыны кёлю жарыкъ, таулагъа тенг,
Кире къуйгъан мирзеу кирик — анда хатер!

Сабанчылыкъны Кязим адамны бу дуняда барлыгъын, жокълугъун белгилеген ишге окъуна санайды:

Сабанлагъа туююл эсе эрттен жолунг,
Кимге керек бу дуняда барынг, жогълунг?!

Социализмни кёл кётюрген атламлары, адамлада уллу кёллениулюк, жангырыу Кязимни къууандырса да, ол кеси жарыкъ назмула жазса да, дуняда бир жарсыу жокълунг, тынчкёл болургъа жарамазлыгъын айтады.

Игилик кёп, билебиз аны,
Тынчайгъанды адамны жаны.
Керти эди Ленинини айтханы,
Тюзетди ол талгъан санланы.

Алай энтда жарсыу кёп жерде,
Амал жокъду къайгъы этмезге.
Алгъынча, къыйынды ёксюзге,
Душман да тебинеди бизге!

Кязимни «Назмучу жашлагъа сёзюм» деген назмусунда ол фикир жашауну керти бетин, болумун ачыкълауда суратлау чыгъарманы тиежегин белгилеуге дери ёсдюрюледди. 30-чу жылла окъууда, адабият чыгъармачылыкъда, маданият къурулушда да уллу жетишимле болдурулгъан, анга кёре, халкъны жаш адабиятчылары жашауну жалан да

байрам жанын кѳрген, совет адамланы сезимлерин, ич дуняларын угъай, ишлерин, этерге керек борчларын айтхан жылладыла. Кязим жаш назмучула жазгъанны окъуп, къуаннган да этеди, тынгысыз да болады. Аланы «эскиликге даучула», «къарангыны къыстаучула» болгъанларына ыразыды; сѳзлеринде «чола жокъду», кѳп окъуйдула, заманлары жарыкъды. Аны себепли «Сют башында кѳмюк» кибикдиле. Кязим аланы бир затда да «арсарлыкъны билмегенлерине», «ынгкылапны махтагъанларына» да бюсюрейди. Алай Кязим кесини сабыр лакъырдасы, тынгысызлыгъы бла жашла удлу ишлеге ат башындан къарагъанларын, жашауну сырына тюшюналмай, юсю бла жюзюп ѳтгенлерин эсгертеди.

Жырлайсыз, этесиз байрам,
Тюйюлсюз, Кязимча, хайран,
Хар зат иги, хар зат тамам,
Болмайды арбасы аугъан!

Иги эди жарыкъ жазгъан,
Бир жерде да кѳрмей азгъан!
Алай андан неди файда,—
Кеси келген насып къайда?!

Кязим жашланы жашау болумлагъа, ишлеге, адамны жашаууна терен къараргъа юйретеди. Насып кеси аллына тынч келгенча кѳргюзтюу; адамны хорламын, къууанчын айтханча, алагъа жетер ючюн чекген къыйынлыкъларын, жарсыуларын айтмау — суратлау чыгъарманы хосу, магъанасыз этеди. Керти чыгъарма жашауну кюнюн, бузун да кѳргюзтеди, жашагъанны ѳлюмю, ачыуу да болгъанын унутмайды. Аны себепли Кязим, жашланы кѳзлерине-башларына тебинмесе да, ала жизги-омакъ жазгъанларына тынгысызлыгъын жашырмайды:

Кѳп жашадым, ууаз бере,
Къарт болдум, палахла кѳре.
Къыйынлыкъ кѳп энгда жерде,
Жарамаз кѳзбау этерге!

Кязим бу жыллада ѳлюмню юсюнден да кѳп сагъыш этеди. Ол «Къартлыкъ бла ушагъым», «Бызынгы къабырлары», «Ийман бла къалыгъыз», «Ўлюм келир», «Мен бир инсан, жашадым, жанды отум», «Ыразылыкъ», «Осуят» деген назмуларында ѳлюмню уллу бушуулугъун, аны бла бирге, адамны этген ишини, игиликлерини ѳлюмсюзлюгюн ай-

тады. Назмула тюзюнлей кюн-кюнню ишлеге аталып кьалмай, адамны кьадарыны, жашаугьа кьарамларыны юслеринден сагъын этдире эселе, ала уллу жашау сынауу, эси болгъан поэтин жюрегинден чыгъадыла. Къазим ёлюмню хакълыгъын, аны бир кюч да тыялмазлыгъын, алай а ёлюм жашауну тохтаталмазлыгъын кёргюзтеди:

Ёлюм келир, итим чабып тыялмаз,
 Ёлюм келир, жашым тутуп жыгъалмаз.
 Ёлюм келир, мени дуняда кьоймаз,
 Алай ол назму кьаламы оялмаз.

Ёлюм келед, адамны алып кетед,
 Адам биргесине тёрт санын элтед,
 Ишлеген юйюнг, жазгъан назмунг кьалад,
 Дуняа неси ёлюм туююлд, адамд.

Дуняа неси ёлюм угъай, адам болгъаны Къазимни жап-сарады. Жашау бар кьадарда, адам улу игиликге алланган кьадарда, аны игилиги, аты, тёлуюсю кьаллыкъдыла, жашарыкъдыла. Адам игиликни *кьайтыр* деп этмейди, игилиги башына таш болуп тиерик эсе да, ол аны кьанында, сырында бар эсе — игилик этерге талпынган сезим,— адам аны этмей кьоймайды. Игилик ылыгъы алайды да, адам, ёле туруп, кёл этеди: бош жашамагъанына — эллилери этген ыспас, ишлеген юйю, ариу сёзю шагъатлыкъ этедиле. Жашауну кючю, сыйлылыгъы да андадыла; Къазимни саулагъа аманат этген адеп-кыылыкъ дерслерини магъанасы да олду:

Жарсымагъыз, игиликни билген аз,
 Аны ючюн дерт тутаргъа жарамаз.
 Себеп берген кьайтырына кьарамаз,
 Ёлмезлик жокъ, ийман бла кьалыгъыз!

Къазим кесини жашау жолун оюмлай, кёрюрюн кёрюп, беририн берип бошагъан суннганлыкъгъа, кёрлюк кыйынлыгъы алда эди. Ол 82-жыллыгъында Уллу Ата журт урушну ачы бетине кьарайды, 85-жыллыгъында уа халкъыны бек кыйын кюнюн — туугъан жеринден кёчюрюлгенин кёреди. Халкъны тарыхына кьууат берген, саулагъа ёмюрлюк дер болгъан Къазим ол эки кезинде, эки уллу сынауда да инсан эсин, таукеллигин тас этмегенди. Халкъ халкълай кьаллыгъына, душман да, терслик да хорланырыгъына, таулу-

ла ата журтларына къайтырыкъларына ийнанганлай къалгъанды.

Энтда да, къанлы урушну бетине туура къараргъа тюшгенде, Қязим адамны хорланмаз кючюне базынады. «Биз хорларбыз!» деген таукел умуту жангы назмусуна ат да, магъана да болады. Урунган адам баш эркинликни татыун ангылагъанды, ёз жерини иеси болургъа, миллет атын, маданиятын белгили этерге жетишгенди. Аны себепли душман, кючлю эсе да, Ата журтун къорууларгъа кётюрюлген халкъны хорлаялмазлыгъы хакъды. Болса да, Қязим болумну къатылыгъын аз да тергеусюз этмейди, ауазы тынгысызды:

Башланды огъурсуз уруш,
Къайгъылыды кырал-къуруш.
Акылла болалла буруш,
Къалай болур энди туруш?!

Адамланы «саулай сойгъан» фашистле къайсы дуняны зулмучуларын да озадыла. Алай а «Совет халкъны кюрч къаласы» бузулур деп, киши да къркъмасын,— азат халкъны уланлары, ахыр тамычы къанларына дери, душманны сюрлюкдюле,— Қязим хорламгъа аны себепли ийнанады. Хорлам тынч келмези баямды, аны алыр ючюн хар совет адамны «жаны темирден» болургъа керекди. Энди, гражданд урушну заманындача, Қязимни сёзю кесгин эшитиледи:

Ушкоккланы алыгъыз къолгъа,
Чыгъыгъыз къазауат жолгъа!
Айландырмас душман онгига,
Жокъду заман арсар болгъа!

Душман Къабарты-Малкъаргъа киргенде, Қязим, къркъмай, буюкъмай, халкъны таукел этеди. Фашист оккупация жаханымди, айхай да, халкъ кыйынлыкъ кёрюрючюнмю къалгъанды, энтда да кётюрюрю. Жалдатлагъа ёлюм келлигине бир адам да шекли болмасын, сау къалгъан аны кёрлюкдю. Қязимни ол формалы таукеллиги хорламгъа ийнандырады:

Этилерле тойларыбыз,
Кютюлюрле кыйларыбыз.
Жау аллында жунчумайыкъ,
Барына тезюп турайыкъ.

Да, не медет, Қязимге хорламны туугъан жеринде кёрюрге тюшмейди. 1944 жыл, 8-чи март. Аны бир уллу жо-

лоучулугъунда 1910 жыл узакъ Шаркъ жеринде эшитилген
ауаз эсигиздемиди?:

Елюгом киши жеринде къаллыгъын
Билеме. Ол таууш эрттеден келед.
Жокъ бу дунняда берлигим, аллыгъым,
Сен, хажи, жарсыуларыма суал эт.

Уруш къыралны чеклеринден чыгъып бара эсе да, ёмюр-
леде адам эшитмеген терслик болуп, Шимал Кавказны бус-
лиман миллетлери жерлеринден кёчюрюледиле. Ол чакъда
Кязимни ахыр хорламы — ёлюмню да хорлагъаннга тенг
болады. Къыйын мухажирликде — халкъны къыйынлы жол-
лунда, — ол, мужурасына тыянып, «сакъат санларын ат
этип», ахырларына тыяннган, тюнгюлген адамланы бары-
на жетерге, кёл этдирирге кюч табады. Аны къыйынлыкъ
жолунда жазылгъан эки назмусу — «Жарлы халкъым»
бла «Таукел этейик биз бюгюн» — адам эсини хорламыды-
ла, инсан къайгъырыулукъну, жууаплылыкъны бирик юлгю-
сюдюле:

Тёзюмсюзлюк — нёгер туююл,
Оюлгъанда жолунг, юйюнг.
Кётюрейик жашау куююг,
Таукел этейик биз бюгюн.

Къыйын сагъатларында «Таукеллик къая бузар!» —
деп, алгъа къарагъан бурунгулула дерс боладыла. Тау-
келлик къая буза эсе, къая кибик терсликни да бузар. Аны
себенли Кязим энтда да халкъына тёзюм тилейди; жангыл-
мазын, жукъгъа къол жетдирип, айыплы болмазын аманат
этеди. «Ишди сизни жашатырыкъ!» — деп, бар ачыуу, кюч-
ню, тёзюмню ишге салыргъа керегин айтады. Иш къайгъы-
ны унуттурлукъду, кюч берликди; бет жарыкълы этип, тер-
слик жолуна чыдатырыкъды, аны «намыс бла бошатырыкъ-
ды». Халкъны ата журтуна бет жарыкълы къайтырына
Кязимни бу хар таулугъа буйрукъча, аманатча эшитилген,
чынты большевик сёзлери болушмагъандыла деп ким
айтыргъа боллукъду:

Мен ёлюрме, артха къаитмам,
Саулугъумда жалгъан айтмам:
Бузулмагъыз къыраллыкъгъа,
Киши жерде тургъанлыкъгъа!

Ат чариште сыналады,
Азап кёрмей ким къалады?!

Хайт дегиз, айып алмагъыз,
Ишде артха да къалмагъыз.

Кязим аллай осуяты бла, къыйын кюн жашай, тѣзе билрге, бузулмазгъа юйрете, 1945 жылда дуниядан кетгенди.

Уллу къыйынлыкъланы халкъы бла бирге кѣтюре, уллу къууанчлагъа къыралы бла бирге къууана, жашха, къартах да эс бере, тыянчакъ бола, Кязим халкъыны кѣлюнде жашайды. Иги сѣзню, жырны ёлюмсюзлюклерин Кязим кеси айтханды:

Иги сѣзню бичакъ кесмез,
Иги сѣзню боран элтмез,
Иги сѣз отда да кюймез,
Иги сѣзге багъа жетмез.

Кязимни жашаууна, чыгъармачылыкъ ишине хар заманда эс бурулгъанды, Совет властны жанындан да анга багъа берилгенди. Малкъар адабиятны биринчи совет китабы — Кязимни Солтанхамитни юсюнден назмусу 1918 жылда чыкыгъанды. Партия, совет къуллукъчула бек къыйын кезиуледе аны жашаууна сакъ болгъандыла.

Ол а Коммунист партияны бла Совет властны бек огъурлу, халкъны къадарына, маданиятына бек уллу къайгырыуун кѣргюзтген иш эди.

Республика аягъы юсюне болуп, басма, маданият ишле къуралгъанлай, партияны область комитетини оноуу бла Кязимни Нальчикге чакъырып, сыйлы кѣрюп, жазыууна, ишине къарагъандыла; революцияда, граждан урушда чынтты большевик ишлерине бийик багъа бичгендиле. Жаш назмучу Къулуйланы Къайсынны анга къагъытчыгъа салып, поэтни араб харфла бла жазылгъан тефтерлерин жангы малкъар жазмагъа кѣчюртгендиле, жангы назмуларын айтдырып, жаздыргъандыла. Радио бла сѣлешдиргендиле. 1938 жылда 18-чи сентябрда «Социалист Къабарты-Малкъар» газетде Къайсын Кязимни юсюнден статвасын басмагъанды. Алай бла Мечиланы Кязимни чыгъармачылыгъыны суратлау-адабият магъанасына илму кѣзден къараргъа жол ачылгъанды. Малкъар сѣз усталыкъны, адабиятны къуралыуунда, айныуунда Кязимни чыгъармачылыгъыны магъанасын ачыкъларгъа биринчи атлам этилгенди. Жаш Къайсын къарт Кязимни закийлигин, уллулугъун ангыларгъа жетишеди, — ол а чынтты фахмуну белгисиди. Къайсын — жырчыны, жырла тагъыучуну юсюнден угъай,

поэтни, художникни юсюнден айта эди, жырчы бла назмучуну араларын айыра эди. Кязимни кесине ушаш «тели» Къайсын Кязимни «Къолан ийнегини сютюн ичгенди», аны татыуун ангылагъанды. Кязимни ингири, Къайсынны эртени эди. Аны себепли акъылман Кязим жаш поэт аны ийнегини «ингирликде саугъанын» айтады. Ингир эсе да, басма алып, окъургъа онг тапхан халкъгъа Кязим эрттен эди. Келп, Кязимни «юсюне аугъан тели» жаш бла «ийнегини сауду, сютюн ичди»,— деп къууанган къарт — биринчи татлылыккыны, сезим бирликни, ышануулукъну белгиси боладыла.

Алгъа Шыкъыда, артда, 1939 жылдан сора, Кичибалыкъда да жашагъан Кязимни ишине сейирсиниу сел болмагъанды. Аны юсюнден Къабарты-Малкъаргъа келген орус жазыучула, алимле, кеси жазыучуларыбыз да жазадыла. 1939 жылда 20-чы ноябрда Кязимге малкъар адабиятны къурауда, ёсдюрюуде уллу къыйыны ючюн «КЪМАССР-ни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу» деген ат берилгени бла байламлы республикалы басмада О. Этезовну, М. Киреевни, С. Хочуевни, К. Отаровну, К. Горбуновну, С. Николаевни дагъыда башхаланы статьялары чыкъгъандыла. Шыкъыда да, Нальчик шахарда да Кязимни адабият ингирлери къуралгъандыла. Аны назмуларын орус тилге кёчюрюу да башланганды.

Кязимни чыгъармаларын тийишлисича басмалау, аны къыралгъа закий поэтча белгили этиу 1956 жылдан башланады. «Кетерирле терс жолланы, тюзетирле законланы» деп, халкъгъа умут этдире, партияны кючюне, эсине ийнана кетген поэтни айтханлары, ийнаныуу да керти болуп, терслик тюзетилгенде, халкъ бек алгъа Кязимни атын туугъан жер бла тенг кёреді. Тюсю да алайды — Кязим халкъны туугъан жерине кертилигини, сюймеклигини бийик юлгюсюду, шагъатыды. Кязимни назмулары жангыдан «Жашауубузну байрагъы» (1956 ж. Фрунзе), «Къарындашны сёзю» (1957 ж., Нальчик), «Малкъарны поэтлери» (орус тилде, 1958 ж. Москва) деген китапада басмаланадыла. Алай а аны закийлигин, терен къарамлы уста назмучу болгъанын толусунлай 1959 жылда Нальчикде чыкъгъан «Сайламалары» кёргюзтгендиле. Ол китапны хазырлап, басмалагъан Къайсын «Кязимни китабыны юсюнде жазылгъан жазыу» деген назмусунда аны магъанасын ачыкълагъанды:

Бу китабымыды не уа халкъыбызны
Жараладан толу жюрегимиди бу?

Эштеме мен сарнагъан ауазын кызыны,
 Ёкюре, терк жыгъылады окъ тийген буу.

Бу китабымыды не уа халкъыбызны
 Тюшлеримидиле — туман кече кёрген?
 Кёреме ауушну кыарында къан ызны,
 Жаралы жугъутур жыгъылады жерге...

«Сайламаланы» дуниягъа келтирген, ачхан, ангылатхан — Къайсынны инсан жигитлигиди, фахмусуду. Къайсын Кязимни бек магъаналы, уста назмуларын кыйын жыллада ажашдырмай, уллу кёллю болмай, сакълап, ёлюмден, ёртенден чыгъарып, заман келгенде, халкъына къайтаргъанды. Алай бла таулу миллетни «хуна тешикден чыкъмагъанын», аны да, бирси халкъланыча, уллу поэти болгъанын, кёп жыллада, кёплени кыйынлыкъларын ангылап, алагъа насып, себеп излеп жашагъанын, жазгъанларына жашауну къууанчын, бушууун да, боранын, ариу кюнюн да сыйындыргъанын кёргюзтгенди. Алай закий чыгъармаланы ана тилде басмалап, тынчайып къалмай, аланы юслеринден айта да билгенди, дуния поэзияда тийишли жерлерине чыгъаргъанды. Кыйын кезиуледе Кязим халкъны ёкюлю болгъанча, Къайсын да кеси кезиуюне улан борчуна кертичи болуп, инсан жууаплылыгъыны, маданиятыны, миллет сезимни кючлеринден Кязимни бек уллу поэзия тёрге ётдююрге къолундан келгенди. 1959 жылда Кязимни 100-жыллыгъы — Малкъар халкъны Ата журтуна къайтыуун, миллет атын алыуун, илму, маданият, кырал жашауун жангыдан башлауун, жангы — уллу жолларын ызлауун да бирикдиргенди. Кязим миллет биригиуюню, кёллениуюню белгиси болгъанды. Аны юбилейи бла байламлы РСФСР-ни Жазыучуларыны союзуну сессиясы Нальчикде баргъаны, бери кыралны кёп уллу адамы, жазыучусу да келгени республиканы намысын кётюргендиле. Къонакъла, Кязимни юсюнден айта, айхай да, халкъны, аны жерини, жырыны юсюнден айтхандыла. Алай намыс малкъар адабиятны суратлау даражасы терк ёсюп барырына себеп болгъанды. Къайсын «Фахму бла акъылманлыкъ», «Халкъ поэти», «Кязимни ышарыуу», «Кязим Мечиев эм да шаркъ поэзиясы» дегенча статьяларында, кёп назмуларында, эсгернулеринде Кязимни тарых болумланы, къойсюзлююне тумаланган жолун жарытханды, аны, кеси кибик, акъылман, закий назмучуланы, философланы сатырларына чыгъаргъанды. Ол миллет жигитликди, поэтни кесини суратлау жигитлигине, хорламларына тенг ишди.

Қбайсын жашауунда, ишинде Қязимге уллу улан сый-меклигин, кертичилигин сакълагъанды. Қязимни бу илму жыйымдыгъын чыгъарыр ючюн он беш жыл кыйын салгъан адамны ишине да ол сыймеклик, кертилик себеп, юлгю болгъандыла. Айтыргъа тийишлиди: Малкъар халкъны нет, маданият жашауунда Қязим ючюн Қбайсынны уллу кюреши, уллу хорламы да болмагъан болса, Қязимни «сыйлы саугъасын» — табийгъат берген энчи закийлигин кёрюрча, Қязимни кесине тенг фахмусу, закийлиги, халаллыгъы, таукеллиги, эрлиги да болгъан адам туумаса, айнып баргъан миллет сезимге, суратлау къудуретге аллай адам жызламаса, — бюгюн бу китапла, бу ишле боллукъ туююл эдиле! Биз тюненеги кюнюбюзню, сёзюбюзню сыйлы кёрюрге, игни бла аманны арасын айырыргъа юйренмей къалыргъа боллукъ эдик. Энди билебиз: адам адамла арасында, бирси тилле, миллетле арасында буюкъмай жюрюк ючюн, сёзюн ыйлыкъмай айтыр ючюн — аны эрттегили от жагъасы болургъа тийишлиди. Тарых болумла, чюйреликле, уллу кёллююк, кесим демеклик бирде аллай от жагъаланы ёчюлтюп да къоядыла; Қбайсынны фахмусу, инсан жигитлиги Қязимни ишин аллай къоркъууладан сакълагъандыла. Энди биз Қязимни от жагъасына жыйылабыз. Анда къууатлыды, игиди; сабыр от жарыгъы — терен сагъышла туудурады.

60-чы жыллада Қязимни чыгъармаларын басмалау бла бирге, аны жашау жолун жазаргъа, чыгъармачылыгъын тинтирге эс бурулады. Дм. Бычков бла В. Пипинисни, Д. Маммеевни, Х. Хутуевни, И. Кашежеваны, А. Бозиевни, Ф. Урусбиеваны илму ишлери, М. Киреевни, Т. Холахановну, А. Шортановну, З. Толгуровну, К. Султановну, Н. Кагиеваны, С. Гуртуевни, С. Мечиевни эсгериулерин, статьялары басмаланадыла.

Айхай да, Қязимни чыгъармачылыкъ жолун жазгъанла кёп затланы жалан да тарыхыбызны, адабият ёсююбюзню логикасы, жашауда болунган ишлени шагъатлыкълары бла тохташдырадыла. Қязим назмуларын араб харфла бла жазгъанды, ала халкъгъа бир бирден кёчюрюлюп, тизмеле болуп жайылгъандыла. Революциягъа дери аланы окъуй билгенле да кёп туююл эдиле. Алай халкъ поэтни назмуларын кёлден билгенди, бирден бирге айтып, сакълагъанды. Белгилиди, Қязимни назмуларын ёз тефтерлерине кёчюргенлени, жырлагъанланы кеслерини фахмуларына, усталыкъларына кёре, тюрлендирип, жангылып айт-

хан (жазгъан) кезиулери да аз болмагъанды. Халкъ чыгъармачылыкъны, басмасызлыкъны жорукълары Кязимни чыгъармаларында кеслерини ызларын къойгъандыла. Болса да, биринчиден, Кязим жашагъан, ишлеген заманны бизге жууукълугъу, экинчиден, аны таныгъанла, назмуларын кесинден жазып алгъанла бизге сау-эсен жетгенлери, ючюнчюден, Кязимни хаты, бир башха поэтге ушамагъаны, жазгъанларыны асламысы кесини кѳргени, къатышхан ишлери бла къаты байламлы болгъанлары, халкъда экинчи аллай поэт болмагъаны,— Кязимни назмуларын табаргъа, жангылмай таныргъа, аны авторлугъун тохташдырыргъа болушадыла. Къаллай кезиуде да бизге Кязимни текстин тохташдырыуну баш жоругъу — филология анализ болгъанды. Шѳндюгю илму методология — марксчы диалектика амалланы бай сынауун жыйышдыргъанды. Ол амаллагъа кѳре этилген шарт тинтиуле ол не бу текстни назму, поэма не иш бла байламлы туугъанын, авторгъа тиежегин тохташдырыргъа жол кѳргюзтедиле. Кязимни назмулары хар заманда не да асламысында тарых болумла бла, малкъар эллени, таулуланы жашаулары бла къаты байламлыдыла. Аны себеплиди Кязимни кесинден бир къагъыт журун да къалмагъанда, бир къол ызы сакъланмагъанда назмулары шексиз танылгъаны, кесине, жашаууна ушап тургъанлары. Ол да бек сейирлик ажайып ишди: хар назмуда, сѳзде Кязимни «мухуру» урулуп болгъаны.

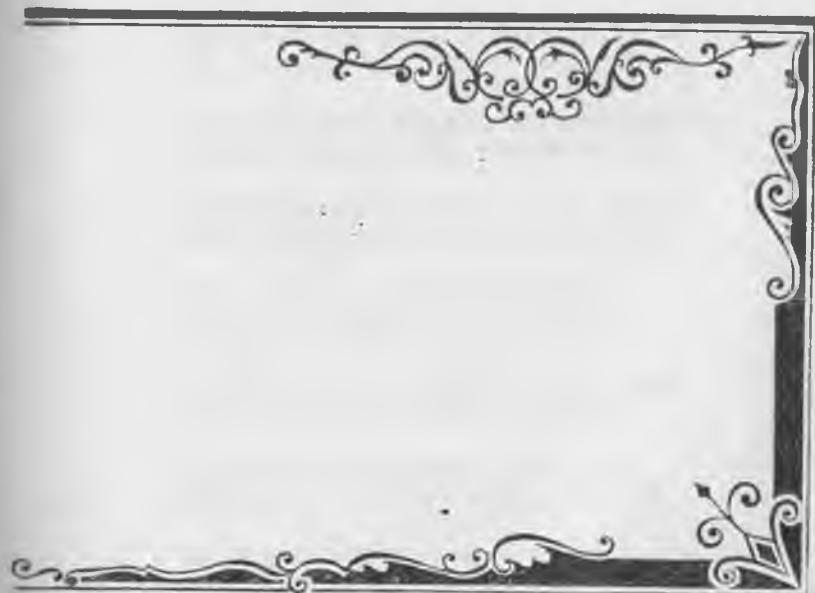
Айхай да, бир тюрлю документге, къол жазмагъа тыянырча болмай, быллай уллу ишни этгенде — чий, чола жерлери да тюберле. Алай Кязимни жазгъанларын, къолдан келгени къадар, толуракъ жыйгъанбыз. Биринчи кере хар чыгъармагъа илму ангылатыу берилип, жазылгъан тарыхы, сылтауу (амал болгъан къадар) айтылып, кѳп назму да Кязимни къол ызына кѳре тюзетилип чыгъады. Кязим кибик, халкъгъа терен сингген, хар сѳзюн, тизгинин халкъ жангылмай таныгъан назмучуну, акъылманны фикирлерин ариу жик жиги бла жерине жетдирип жыйыу, жарашдырып басмалау бир адамны угъай, саулай тѳлюню да ѳмюрюне ишди. Бу тизгинлени автору да ол ишни кесини инсан, миллет борчуна санап, халкъыбыз Кязимни чыгъармаларын толу билирча этиуге къолундан келген юлюшюн къошаргъа кюрешгенди.

*Тѳппеланы Алим,
филология илмуланы кандидаты.*





НАЗМУЛА БЛА ПОЭМАЛА



I. АПСАТЫ

Апсатыды тогъай башлы, танакёз,
Сюрюулерин терс жоллагъа жибермез.

Аны барды учхан къушлай жюрюшю,
Тар къоллада, чууанада — кириши!

Тау башлары, ойра, болур чууана,
Мараучу да келе болур къууана.

Аркъасында, ойра, аны къауалы,
Апсатыгъа болур былай жауабы:

— Апсатыны берир кюню — сют кибик,
Бермез кюню болур аны ит кибик!

Берир болсанг, тар къошунгда улутма,
Бериучюнгю, ойра, бийим, унутма!

Тар къошунгу айры башын кенг этгин,
Ырысхыны, ойра, мында кёп этгин!

Сени малынг — къолда талан агъачлай!
Къойма, тейри, сабийлени сен ачлай!

Сабийлени ачлай къойгъан сен болсанг,
Ким аурутур жарлылагъа, ойра, жан?

Къауалымы жауу болур балаууз,
Кийиклени болма къойчу къанаууз!

— Жарлы уучу, алгъыш эте, атланыр,
Танг алада къауалына къапланыр.

Апсатыны къулакълары тик турур,
Ойра, кесџн халал, чомарт сундурур.

Ол уучуну элтип барыр бийикге,
Буйрукъ этер жугьутургъа, кийикге:

— Жалай-жалай, жалаулагъа чыгъайыкъ,
Уучуладан тасха-таша бугъайыкъ.

Уучуладан тасха-таша турмасакъ,
Биз аланы терс жоллагъа бурмасакъ,

Ала бизни марап, къуууп, тутарла,
Жаш кийикле къан хырттыкла жутарла.

Жалаулада Апсатыдан батыр жокъ,
Анга ышанган уучулада акъыл жокъ.

Апсатыны кёзю болур жютюлю,
Жарлы уучу келмез жолгъа тюртюлюр.

Апсатыны сёзю болур буйрукълу,
Таналары — тарда, алтын къуйрукълу.

Апсатыны кызы болур Гошала,
Жугъутургъа кысыр эчки къошарла.

Бирси кызы болур аны Жансюер,—
Жугъутурну къолтугъундан къан сиер.

Жугъутурну къолтугъундан къан сиер,
Жарлыгъа бергенни, оира, жан сюер.

Апсатыны жашы болур Ындырбай,
Шапаланы жюн тюбюнде тындыргъан.

Ындырбайны барды марал къошлары,
Эгиз табар жугъутургъа къошханы.

Илишаннга эки марал тутулмаз,
Ындырбайдан жюмел улакъ къутулмаз.

Апсатыны жашы болсун къууатлы,
Кызы болсун тауда эгиз улакълы.

Жарлы уучу, таугъа чыгып, къарады,
Кийиклени бирем-бирем санады.

Улакълары ташдан ташха секире,
Жугъутурла къара къанла кекире.

Жугъутурну бирден сора тиши жокъ,
Аллах берсе, Апсатыны иши жокъ.

— Биз барабыз эрттенликде атыугъа,
Керекдиле буу мюйюзле — сатыугъа.

Керекдиле бизге малла къурманнга,
Жугъутурну башын атдым туманнга...

Жарлы уучу алай айтып олтурду,
Акъ башлыгъын жёрмеледен толтурду.

1886



2. КЪАР ЖАУАДЫ

Къар жауады, борайды —
Байны неси къорайды?

Тоханада жатады,
Малын багъа сатады.

Къатыны ахча санайды,
Кёп эсе да, къанмайды.

Къызы чачын тарайды,
Терезеден къарайды.

Жашы, эсирип, ауады,
Къар а, тынмай, жауады.

Къул — къалтырай эшикде,
Хыбырт тону — тешикли.

Таш юйюнде от этмей,
Ашаргъа ашы жетмей,

Ишлейд, белин тюзетмей,
Къыйынлыкъ андан кетмей.

Жашайды хар бай былай,
Къарын жауларын сылай.

Жылкъычы тюзде бузлай,
Отунчу ачдан жилий,

Аямайын жанларын,
Ырмах этип санларын,

Сууукъ бузуп къанларын,
Ишлеп жашагъанларын

Бай эсине алмайды,
Аллахдан да къоркъмайды.

Къуу тѣшекде жатады,
Кѣз илишан атады.

Жарлыгъа къарамайды,
Жукъгъа да санамайды.

Жукъ айтыргъа жарамайд,
Айтсанг, патчах унамайд.

Байны къайгъысы жокъду,
Юсю, къарны бек токъду,

Кюню къайгъысыз бата,
Тангы ашыкъмай ата.

Бай жашауу былайды —
Жарлыланы талайды.

Тоханада жатады,
Къар а, тынмай жауады...

1886



3. САГЪЫШ

Олтурдула бурун бизде
Жарлы къарт да, бий да бирге.
Табындыла бир тейриге,
Бирлик болду элибизде.

Бий бийлигин анда кёрдю —
Къарыусузгъа къарыу берди!
Элни ишин этип келди,
Бек сыйлыгъа да тергелди.

Душманладан сакълай билди,
Бирге ойнап, бирге кюлдю,
Эл суйгенни ол да суйдю,
Бушуулада бирге кюйдю.

Энди бийлик учуз болду,
Адет, тёре къутсуз болду,
Биз кёрмейбиз онгну, солну;
Ким излейди аман жолну?

1888



4 * * *

Тау башында тау болмаз,
 Жангыз терекден бау болмаз.
 Къылыч жара сау болса да,
 Суймеклик жара сау болмаз.

1890

V

5 * * * *

Санга къайыкъ бла баргъа
 Умут этгенем. Къайыгъым
 Тюбю башына бурулуп,
 Мен жарты жолумда къалдым.

Мени ёнюю эшитмейсе,
 Атынгы айта, жолгъа чыкъсам.
 Жалан къая зангырдаун
 Эшитеме, сени чакъырсам.

1890



6 * * *

Къоншубуз. Ожакъ тютюнюнг
Дайым кёрюнюп турады.
Алай санга узакъ жолум —
Чегемден Багъдатхачады.

Атанг бла къарындашынг
Арабызны кенг этдиле.
Мен санга жарсый тургъанлы,
Энишге кёп суула кетдиле.

Юйюнгю эшиги манга
Ачылырыкъ болмаз алай —
Гюнахлылагъа жаннетни
Эшиги ачылмагъанлай.

1890



7 * * *

Арбазынга къарай озама,
Отунга бара, танг алада.
Сени жилягъан тауушунгу
Эшитеме мен къаялада.

Адамла угъай, къаяла да
Жазыкъсыналла экибизге.
Сени атанг бла къарындашынг
Бир да эримейдиле бизге.

1890

8 * * *

Атанг келди да гюрбежиге,
Атына кишен ишлетди.
Аны биргесине юйюне
Мени жүрегими да элтди.

Сюеме — кишеним жарасын,
Жүрегим да юйюнгде къалсын.
Атанг эмилик атын тыяр,
Сени уа не хазна тыялсын!

1890



9 * * *

Аллах бизге суймеклик жазды,
Адамла сыйыралла аны.
Кёкдеги аллахдан кючлюмюдю
Жердеги адамны айтханы?

Аллах бизге насып буюрду,
Адамла унамайла аны.
Биз алай тилейбиз, табынып,—
Нек болмайды аллахны айтханы?

1890

10 * * *

Тели болуп, жулдузлагъа къарайма,
Отуз жылда акъылымы къурутуп.
Жангыз сени зикир этип айтама,
Оразама, намазыма унутуп.

Кюйсюз болуп айлангандан не файда —
Атангы сени манга берир халы жокъ.
Къалын берип, бизге жолну ачаргъа,
Мени жарлы атама да малы жокъ.

1890



11. * * *

Жал борчум салып тузакъ,
Чабырым, тонум бузлап,
Мен, жарлы, элден узакъ
Турама, билмей бир заг.

Элдеги жашла — жарыкъ,
Тойгъа, оюннга барып,
Сюйген — сүйгенден къанып,
Отлары жарыкъ жанып.

Мени жокъ аллай кюнюм,
Къошдады кюнюм-тюнюм.
Ангылап улуйду итим,
Ким билир къызны ичин?!

Кетмедим белги берип,
Не — тойда эркин кёрюп.

Секиртип кетерлеми,
Мени отуму кёмюп?..

(?)



12. * * *

Бели инчге — субай назы,
Агъачы — тюз, къара — къашы!
Бек огъурсуз — къарындашы,
Къайгъылыды мени башым.

Элифледен жангылама,
«Мим» жазсам да «лам» сунама,
Этерими унутама,
Мен былай болуп турама.

Кёзю — къара, бою — субай,
Тангны чолпан жулдузунлай!
Аны манга тюк онгсунмай,
Жиляталла, тюймей, урмай.

Мен нетейим? — къолум къысха,
Амалым жокъ чыдамазгъа,
Аллах бурсун насып ызгъа,—
Жаны ауруп жашха, къызгъа!

(?)

13. * * *

Салам жаздым санга артыкъ,
Сени бек суйгеним сартын.
Берме манга созгъан алтын,
Суймекликни ириатын.

Сен бир юйню чырагъыса,
Тийребизни ийнагъыса,
Суйген болсанг — къыйналырса,
Сёзлериме кёл салырса.

Угъай десенг, чалгъым ташха
Тиерми деп, ичим — тасха!
Къарамазса акъсакъ жашха,
Сан этмезсе, алып башха.

Эй-хей, жаным, хур мёлегим,
Акылынгы терк билейим!
Келечиле жиберейим,
Аллахдан да бек тилейим!

(?)



14 * * *

Къара къашынг, къара кёзюнг,
Бал-шекерден татлы — сёзюнг!
Сакълап турсам сени, тёзюп,
Келирмисе манга кёзюнг?!

Суугъа бара кёрдюм — азып,
Бетинг да — саз, нюрюнг — къачып...
Болмазмы экен къысха насып,—
Аллах бизге жазыу жазып?

(?)



15. * * *

Къарап турдум баргъанынга,—
Чачынг жете табанынга!
Бюсюрейме бек халынга,
Сен да къара айтханыма:

Атанг, ананг энчи турур,
Башха тюрлю оноу къурур,
Байгъа-бийге акъыл бурур,
Мен жазыкъны юйюм къурур.

Эки суйген бир болайыкъ,
Игилеча къуралайыкъ,
Насып табып, къууанайыкъ,
Бирден ожакъ чыгъарайыкъ!

Сакълагъаннга юлюш къайда?
Бу туруудан жокъду файда,
Малым, жерим, юйюм — майна,
Къачырайым къурман айда!

(?)



16. * * *

Къоннган къушха базынып,
Мениди деп, айтма сен.
Учуп кетсе, ызындан
Жетерме деп, чапма сен.

Ариу сёзге алданып,
Алырма деп айтма сен.
Арада кюн оздурмай,
Аны юйюне къайтма сен.

«Сенден ариу жокъду»,— деп,
Жаш кызыны терилтмегин.
Шекер да, бал да татлы,—
Ариу — жүрек суйгенинг!

(?)



17. * * *

Къаламым, салтам — мюлкюм,
Жюрюдюм, кёрдюм, билдим:
Зулмулу дуняда
Азапды суймеклигинг.

Ол келди, мени тутду,
Борбайдан алды, жыккъды.
Манга кёп душман чыккъды,
Сынадым айрылыкъны.

Ажымлы ажал кибик,
Бир келсе, тыйыу болмаз.
Кетерсе кийик болуп,
Адебинг, бетинг къалмаз.

Жюрюрсе итча, улуп,
Бетингде нюрюнг къуруп,
Жууугъунг келмез туруп,
Болурса къуру тулукъ.

1890



18 * * *

Мен — Беккини жашы Кязим,—
Жаулайма жашауну кесин,
Къысалла, салалла тазир,
Елебиз, оллахий лазим!

Эсгердим, азап чеге,
Бюгюн да кѣп зулму кѣре,—
Жарлы атамы эки кере
Бергенлерин къан тѣлеуге!

Жарлыны къыл жипге тагъып,
Акъ атха тартыугъа салып,
Кетдиле ауушдан аууп,
Таш межямы мадул къалды.

Бюгюн да дауургъа келдим,
Ат ёшюн урушун кѣрдюм.
Амалым жокъ, саудан ёлдюм,
Бу халкъ не къыйынлыд дедим

1890



19. ТАХИР БЛА ЗУХУРА

ФАТИХ ¹

Бисмиллахий болур хар ишни башы,
Хакъ ² жолуна чыкъгъанланы кърдашы.

Бисмиллахий! Къолгъа къалам алама,
«Тахир бла Зухураны» жазама.

Аллах, сени къудуретинги излейме,
Хакъ жолунда бет жарыкълыкъ тилейме.

Мен харипни кёзюм — жютю, сёзюм — аз,
Дагъы болдум, тилек эте, санга баз.

Шагъирлени жазгъанларын таныдым,
Барында да, аллах,— сени жарыгъынг!

Якубну да къайгъыларын окъудум,³
Юсуф бла тар зинданда олтурдум.⁴

Жыйырма бла он эки жыл ашырдым,
Хакимлеге, хадислеге ⁵ баш урдум.

Алгъанлагъа акъыл, низам юйретдим,
Сюйгенлеге, тюз сёлешип, куй этдим.

Жарлы атамы гюрбежисин бек суйдюм,
Акъсай-акъсай, анда темир да туйдюм.

Назму жаздым, Къуран тилин къайтарып,
Болдумму экен, газиз ⁶ сёзюм айталып?

Тахир бла Зухурагъа жилиядым,
Азат сёзюм бир аллахдан сурадым.

Бизде да кёп Тахир кибик таралгъан,
Зорлукъ жетип, жүреклери къанагъан,

Зухурача, жау чыракълай, эриген,
Бу дуняны азабындан безиген.

Сюймекликге тузакъ салгъан сокъурла
Къыямат кюн гюняхларын окъурла,—

Сюнгенлени кёз жашлары от жана,
Ёталмазла жаннет бахчаларына.

Сюймекликни сыйлылыгъын билейик,
Ёлген кюнде ийман бла ёлейик.

Тахир бла Зухураны кёрейик,
Жашха, къызгъа насып жашау тилейик.

Сёз башыбыз болур бизни бисмилля,
Жыйылгъанла къулакъ салып турсунла.

Хапарлада айтыла келгенге кёре, Бабахан деп бир хан болгъанды. Малыны, мюлкюню, аскерини хыйсабы, саны жокъ эди. Бу къадар байлыгъы бла дуняда бир затдан кереклиси болмаса да, жүреги такъыр эди: аны сабийи болмагъанды. Кеси ёлгенден сора артында, тахтасына ие болуп, къыралына оноу этерча эр киши урлукъ къалмагъанына «отдан кёлек кийип», кёзюне жукъ кёрюнмей эди.

Алтын тахы, къаласы да бар эди,
Баласы жокъ — дунясы тар эди.

Малы, мюлкю, аскери да кёп эди,
Андан кючлю бир хан болмаз деп эди.

Сормай-ормай, анга къартлыкъ жетеди,
Сабийсизлик кемсиз мудах этеди.

Бала деген татлы ханнга, къулгъа да,
Жан биргелик, жашау умут — тулгъа да.

Баласызны кюню болур къарангы,
Алтын тах да кетермез ол жараны.

Хакимлени усталарын изледи,
Себеplik жокъ,— не этерге билмеди.

Хазыр эди казналарын ачаргъа,
Бала ючюн кыраллыгъын чачаргъа.

Алай бла кѣп заманла кетгендиле. Энди Бабахан аллахдан — кѣдар, адамдан — мадар болмай, тюнгюле башлагъан эди.

Ханны шахардан тышында уллу айбат терек бахчасы болгъанды. Бахчаны ариулугъу, сейир-тамашалыгъы узакъ жерледе айтылгъанды. Не уллу кѣайгъысы болгъан да, ол бахчагъа кирсе, кѣайгъылары — чачыла, жүреги — ачыла эди. Къуу болуп кѣалгъан Бабахан мында кѣайгъыларын унутханды, бир кесек айланса, сарайгъа шат болуп кѣайтханды.

Кюнлени бир кюнюнде хан, сабийсизлиги эсине тюшюп, ёзюрю Бахирни чакъыргъанды да, аны бла бахчагъа атланганды. Жолда алагъа бир жаланнгахч факъыр киши тюбегенди. Хан да, ёзюрю да сейир этип тохтадыла: факъыр киши, садакъа тилемей, былай айтып кычыра эди:

— Манга садакъагъа минг алтын ким берсе да, аллахутагъала аны жүрегинде не мураты бар эсе да — берликди!

Хан, ёзюрюне кѣрап, былай айтханды:

— Кѣп усталагъа кѣп ахча кѣоратдым,— биринден файда болмады. Аллахны жаны ауруп, бу факъырдан бир себеп болур эсе уа! Мен мынга минг алтын берип, тилек этдирейим. Сабийим болса, минг алтын угъай, минг-минг алтын берирме!

Хан, минг алтын берип, факъыргъа тилек этдиргенди.

Ёзюрню да жѣкъ эди сабий чирчиги,
Жашай эди ол да азабын чегип.

Ол да ачды жарлы ханнга жүрегин,
Жиляй-улуй, жашырмады тилегин.

Айтды: «Бизни халкъдан сыйлы бийибиз,
Сабий бермей, кѣрангыды юйюбюз.

Сени хазнанг — ёмюрлени хазнасы.
Бизге жетди уллу аллахны жазасы.⁷

Сен — баласыз, мен — баласыз,— къуу терек,
Энди бизге бу жашауда не керек?!»

Билгич, кьолунда кьаламын ханнга узатып, былай айтды:

— Жюрегингде не болгъанын бу кьаламгъа айт, кьаламны халына кёре, мен не муратынг болгъанын билirme.

Хан кьаламны алды. «Я раббина, я аллах, мени бир сабийим болмазмы?» — деп, биягъында факъыргъа тюбегендеча, ниет этип, кьаламны ёзюрюне берди. Ол да, хан этгенча, аллахдан сабий тилеп, аны билгичге кьайтарды.

Билгич, кьаламны алып, тефтеринде кёп жазуула, чотла этди. Алагъа кьарап, хыйсап этип, айтханды:

— Сизни биригиз — хан, экинчигиз аны ёзюрюсюз. Экигизни да сабийигиз жокъду да, жюреклеригиз такъырды. «Я раббина, я аллах, бир сабийибиз болмазмы?» — деп, аны мурат этгенсиз.

Хан да, аны ёзюрю да, кьууанып: «Сени билгичлигинг кертиди», — деп, кьолун тутхандыла, сыйлы кёргендиле.

Эки кёзюн тефтерине кьадады,
Жулдузлагъа — жети кёкге кьарады.

Жети кёкню измисин туура чекди,
Кёргенлерин алагъа баям этди.

Деди: «Кёкде жангы чыкьгъан жулдуз бар,
Шукур болсун: жарыкъ ызы, жолу бар.

Изми барды анда кьызгъа, уланнга,
Дууа этер насыбына кьууанган.

Уллу аллахдаñ изми былай болгъанды:
Кёкде сизге эки бала туугъанды.

Заман жетип, улан болуп туусала,
Дурусу ол — тенгле болуп турсала.

Бир аякъдан, алып, суула ичселе,
Ахырзаман дунияны билселе.

Жюреклери ачыкъ болса бир бирге,
Жарыкъ болса умутлары ёмюрге.

Кьыз болсала, татлы болуп ёссюнле,
Бир бирлерин эгечлеча кёрсюнле.

Ариу болсун кылыклары, халлары,
Уллу аллахха аманатды жанлары.

Эй, дуння! Биригизге жаш туууп,
Биригизге кызы тууса уа, жарытып,

Сиз аланы муратларын сорурсуз,
Къол тутушуп, жууукъ юлюш болурсуз.

Кёкден келир эки жаннга суймеклик,
Гюнях болур анга угъай демеклик.

Кызы да, жаш да аман бла ёлюрле,
Кыяма кюн даучу болуп келирле.

Билгичлени сёзюн эсге алыгъыз,
Зулму этмей, сиз жаннетге барыгъыз».

Айтды хан да: «Аллах берсе баланы,
Суююнчюге берирме мен кыаламы!

Жашым болса — ёзюрюмю юйюне
Келечиле жиберирме, суюйюне.

Сыйлы кёрюп, кызын келин этерме,
Кыабырыма ырахатлы кетерме.

Улан угъай, аллах манга кызы берсе,
Эшит, Бахир, сен аны келин этерсе».

Бахир айтды: «Бизни сыйлы ханыбыз,
Тенг тюююлдю даражабыз-кыаныбыз.

Сен — жюйюсхан, мен а — сени кыулунгма,
Ханны кызын тилеялмам улума.

Сёзюнге — кыул, кыор-садагъа ёзюрюнг.
Алай ачыкъ, халал эсе нюзюрюнг,

Хан башынга мени тийишли кёрсенг —
Адам угъай — файгъамбарса жерде сен!»

Бабахан да, сёзюн кыатлап, ант этди,
Ол антындан кыайтмазгъа кыаст этди.

Къол тутушуп, Бахир бла келишди,
Акъ кийимли билгич кёрдю ол ишни!

Билгич, ханны сёзюн жаратып, ыразы болгъанды. Къой-
нундан бир алма чыгъарып, юсюне дууала окъуп, эки ке-
сип, экисине бергенди. Алгъыш этгенди.

Хан да, ёзюр да, бир бирлерине къарап, сейир болдула.
Минг алтын берип, ыразы этейик деп къарасала, ол жокъ.
Китапла да жокъ, олтуруп тургъан акъ тоханасы да жокъ.
Учду, кюйдю, думп болду.

Кёп изледиле, тапмадыла.

Ашхам болургъа хан бла ёзюрю юйлерине къайтханды-
ла. Ашап, ичип, тилек этип, билгич берген алма жартыла-
ны да ашап, жатхандыла. Ол кече экисини да къатынлары-
на бууазлыкъ тюшюп, тогъуз ай, тогъуз кюн дегенде, Баба-
ханнга къыз, аны ёзюрю Бахирге уа улан туугъанды.

Аллах берди жарлы ханнга этек бала —⁸
Ол кеси суйгенине этер чара.⁹

Къыз тууду, нюрю болуп кюнден -айдан,
Унутмаз, бети жарый, кёрген адам.

Эшитилдиле дауурбасла къагъылып,
Жер жерлеге суйюнчюле жайылып.

Хан жаш болду, уллу тойла къурады,
Ат атаргъа усталаны сурады.

Кёп жерледен кёп жууукъла келдиле,
Бабаханнга алгъыш-къууанч бердиле.

Къагъанакъны Бахир бийик кётюрдю,
Сыйлы кёрюп, алтын бешик келтирди.

Сейир этип къызны нюр сыфатына,
Не атаргъа билмейдиле атына.

Кёп ахшыла кёп кюн даулаш болдула,
Жырчыладан, билгичледен сордула.

Китапада Зухураны кёрдюле,¹⁰
«Ол ат мынга тийишлиди!» — дедиле.

Жылла оздула. Зухураны ариулугъу дунягъа айтыла
башлады.

Кёз гинжиси, жаухар кибик, чачырай,
Болмагъанды дуняда бу чырай!

Бетини ингилиги — жаннет гюлю,
Сыфаты — тийген кибик эртген кюню.

Къашлары — къалам тартып ызлагъанлай,
Ауазы — талда булбул жырлагъанлай.

Санлары — сууну субай къамишинлей,
Эринлери — эртте бишген жилеклей.

Хансарайда гитчеле эм уллула
Аны жанын сакълар ючюн турдула.

Онг жанында къыркъ къарауаш тохтады,
Сол жанында къыркъ къарауаш тохтады.

Хакимлени хан, суратып, келтирди,
Аны сейир бахчасына жан кирди.

* * *

Бахирни да уллу болду къууанчы,
Къартлыгъында болду сабий жубанчы.

Туугъан бала алай туусун нюрю бла,
Келе келсин дунягъа кюню бла!

Кёкден изми келип аны эсне,
Айтды Бахир, сабыр, юйдегисине:

Тахир ¹¹ болсун балабызны тюз аты,
Толуп барсын дуняда мураты.

Къуш баласы, булбулу гюл бахчаны,
Аманатды аллахха жангыз жаны.

Тахир бла Зухураны, эмчек анала, къарауашла салып,
бирча ёсдюре эдиле. Экишер жыллары жетгенде, ала бир

бирлерин кѣрмеселе, бирге ойнамасала да — жиляп башлай эдиле. Жети жыллары жетгенде, хан алагъа устаз тутуп, бирге окъутуп башлады. Тахир бла Зухураны закийликлерине сейир этмеген жокъ эди, бир кюннге бир ненча дерс алсала да, олсагъат окъуна билип болгъандыла. Бирге ёсюп, бирге ойнап, бирге окъуп, была бир бирлерин эгеч бла къарындашча кѣрюп жюрюгендиле.

Тахир бала жети жылгъа жетгенди,
Аны атасы дуниядан кетгенди.

Хан Бахирни ауушханын эшитгенди,
Хар керегин толусунлай этгенди.

Унутмайын турду керти ёзюрюн,
Эсде тутуп жууукълукъну нюзюрюн.

Зухура Тахирге гъашыкълыгъын ¹² сезип башлагъанды. Ол заманда дуняда Тахир бла Зухурадан чырайлы, ариу жан болмагъанды.

Зухураны суймеклиги кюнден кюннге ёсе, чыдамы, тѣзюмю, сабырлыгъы кълалмай барады. Бир кюн, Тахир жукъллап тургъанлай, Зухура, акъырын келип, Тахирни нюрлю жыягъындан уппа этип къачды. Тахир, уянып, къараса — Зухура андан арлакъда терек бахчада гокка хансла жыя тура эди. Тахир: «Айып болсун, Зухура, бу этгенинг неди, сен мени эгечим туююлмюсе?» — деп кычыргъанды. Зухура, уялгъандан кып-кызыл болуп, гюллерин да атып къачды. Зухура андан ары кѣп кюледе, Тахирге кѣрюнюрге уялып, дерсге жангызлай жюрюп тургъанды. Зухура Тахирден нелляй бир узакъ турургъа кюрешсе, аны жюреги Тахирге аллай бир тартдыргъанды, суймеклиги аллай бир кючлю болгъанды. Бир кюн, биягъы, Тахир жукъллап тургъанлай, Зухура, тѣзалмай, аны къатына келип, назик кюлу бла бетинден акъыртынчыкъ сылагъанды. Тахир, уянып, Зухура аны къатында тобукъланып тургъанын кѣргенди. Тенг кызыны бу кылыгъын адепсизликге санап, Тахир Зухураны жыягъына ургъанды. Зухура ол кече кесини бұ халына жиляп, былай тилегенди:

Махаббат ¹³ келди манга,
Жукълламай чыкълдым тангнга,
Бу кыйынлыкъ нек тюшдю
Къарыусуз сабий жаннга?

Сёзюмю эшитмезмисен,
 Бир мадар этмезмисен,
 Бу гъашыкъны жартысын
 Тахирге бермезмисен?

Манга эримезмисен,
 Халымы кёрмезмисен?
 Бу аурууну жартысын
 Тахирге бермезмисен?

Бу палахха кирмейин,
 Гъашыкъ отун билмейин,
 Билмез Тахир сырымы,
 Сенден буйрукъ келмейин.

Жазулану кьошуучу,
 Жарсыугъа болушуучу,
 Мен кёрген кыйынлыкъны
 Жокъду кыйыры, учу.

Себеплик излеп сенден,
 Жал барып хар эрттенден,
 Тилейме, уллу аллах,
 Бу аурууну ал менден!

Зухурагъа келген сыйлы махаббатны эки юлюшден бири Тахирни жүрегине тышдю. Тахирни да сүймеклиги ачыкъ болуп, аны жанын да кюнден кюннге чыдамсызлыкъ алып башлагъанды. Тахир бала, жан бала, не олтуруп, не туруп болалмай, ариу сыфаты эрип, саз бола, Зухураны излей эди. Кечелери, кюнлери ашсыз, суусуз кетедиле. Жыргъа уста Тахир алгъын шууулдагъан желлеге, суулагъа, терекледе безиген кьушлагъа, терек шыбырдауларына эришип, жарыкъ жырлаучу эди эсе, энди мудах жырлайды. Аны мудахлыгъын кёрюп, терекле, аланы тюплеринде баргъан зем-зем суула, агъачда булбулла, жаныуарла да мудах болгъандыла. Жангыз да Зухура бир зат да билмегенча этип тура эди.

Бабахан, Зухура туугъанлай, кесини сейир-айбат бахчасында, кызына атап, ол ойнай-кюле, солуй турурча, ариу къала-сарай ишлетген эди. Къала шорха суучукъну жагъасында болуп, гюл, терек бахчаны кесича, ариулугъу дуниягъа айтылгъанды. Бир кюн Зухура, эрикенин кете-

рир ючюн, тенг кызылары бла айланыргъа, солургъа бахчагъа чыкыгъанды. Жырла, тарыгъыула айтып, суу жагъасында бир ариу терекни тюбюнде олтурду. Ичи от жана, аны сюрген Тахир, ызындан барып, къолун Зухураны бойнуна салып, къатында тобукъланды. Тахир кесине суймеклик келгенлей, Зухура эгечи болмагъанын билгенди: Зухура ханны кызы, кеси уа ханны ёзюрюню уланы болгъанын ангылагъанды. Зухура, Тахирге къарамай, бу кюйню айтды:

З у х у р а

Жол бла жолдашымса,
Сыр бла сырдашымса,
Къолунгу кетер, Тахир,
Сен мени къардашымса!

Т а х и р

Жол бла жолдашынгма,
Сыр бла сырдашынгма,
Мен ёзюрню уланы,
Не бла къардашынгма?

З у х у р а

Кёзюмча кёрдюм сени,
Кесимча суйдюм сени,
Эсингде бармыд, Тахир,
Ургъан заманынг мени?

Т а х и р

Жау кибик, жана-жана,
Эриди алты саным,
Билмезликден этгенем,
Кечерсе, Зухура-ханым!

З у х у р а

Суймеклигим кючюн
Кёз жашым этер захир.¹⁴
Чархымда жаным сенсе,
Кел, кёрюшейик, Тахир!

Т а х и р

Гюл бахчагъа кюн тийсе,
 Акъ чагъып, балли бишсе,
 Андан ариу не болур,—
 Эки суйген тубешсе!

Мындан сора Тахир-бала Зухураны, жаш кёкюрегине къаты кысып, къучакълады. Эки суйген жанла бирикдиле. Зухураны эринлери кызылы бла агъы тегюлген жыякълары жаныпмы кетедиле дерча къабындыла. Ол, Тахирни кызыу ийнакълаууна жууап къайтара, аны бойнундан къаты къучакълап, махаббат кюйюне берилди. Андан сора бир бири кьолларындан тутуп, жангы ийнарла айта, дерге бардыла. Аланы суйюп, сыйлы керюп окъутхан эфенди, аланы насыпларын керюп, дерс жууаплары, ёнлери жарыкъ болгъанына къууанганды. Кеслери да таша, чола тюшгенлей, жырлап, бир бирлерине суймекликлерин айта эдиле.

Кюнле, айла, жылла кете, Тахир бла Зухура да эсли, ёсюмлю болгъандыла. Ариулукълары аланы бир керген экинчи кермей тезалмазча, алай эди.

Биягъы кюнлени бир кюнюнде эки суйген, терек бахчагъа барып, алтын сарайны аллында терек салкъынында олтурдула. Ол жерде Тахир таралып-кюйюп, былай башлады:

Зухура мени ханымды,
 Дертиме дарманымды.
 Чархымда харип жаным
 Зухурагъа къурманымды.

З у х у р а

Суйгенме, Тахир, сени,
 Къул этдинг ахыр мени.
 Чархымда жаным сенсе,
 Кимди суймеген сени?

Т а х и р

Сен — ханны жангыз кызы,
 Кёкню жарыкъ жулдузу,
 Атанг, тенг кермей мени,
 Бузар умутубузну.

З у х у р а

Тахир — илячин къушум,
Кёкде жарыкъ жулдузум,
Атам, тенг кёрмей сени,
Жилятмаз жангыз кызын.

Т а х и р

Мен башха отда кюйсем,
Сенден ёзгени суюсем —
Жетмей къалсын муратым,
Билгин, Зухура, аны сен!

З у х у р а

Акъылгъа башханы алсам,
Сенден ёзгеге барсам —
Жаханым болсун жерим,
Билгин, Тахир, арыслан!

Бу сёзлени айтып, Зухура, алларында тегереги мермер таш бла жасалгъан шаудандан ууучу бла суу алып, аны Тахирге ичирди. Тахир, сууну ичип, Зухураны къолларын кёкюрегине кысып, айтды:

Зухура — жаным, бурагъым,
Сууда жюзген дуудагъым,
Сенсиз къалса дуняда,
Къуу болур мени жаным!

Андан сора Тахир да, шаудандан ууучу бла суу алып, Зухурагъа ичирди. Зухура да, Тахирни къолларын кёкюрегине кысып, бу кюйню айтды:

Тахир, къашларынг къара,
Этдинг мени ауара.
Къайытмам бу сёзюмден
Ёлсем а — жокъду чара.

Т а х и р

Кёл этди этегими
Кёзюмден акъгъан жашым

Къанытмазма сёзюмден,
Кесилсе хайран башым!

Заманла оза эдиле. Тахир бла Зухураны къайгъылары жокъ, жүреклери да — шат. Бир бирлерин татлы сүйгенле, айтылгъан хапарладан бурун сүйгенлеге тюшген къыйындыкъланы биле эдиле. Алай кесибиз да алача болурбуз деп, акъылларына келмегенди.

Ол ёмюрледе уллу сүймеклик шашхынлыкъгъа санала эди. Сүйгенлени бир бирге бермеклик уллу айыпха, терс ишге саналгъанды. Нек десегиз да, жүрегине уллу сүймеклик тюшген адамны телиге санагъандыла. Шериат «Телиге къатын алмазгъа, тели тиширыуну эрге бармезге», — дейди. Тахир бла Зухураны уа жүреклерин сүймеклик алгъандан, бу тюрлю затладан хапарлары болмагъанды. Зулму, къарангы дуняда ала кирик кёп таза сабийлени насыпсыз этгендиле.

Бир кюн Тахир, Зухурагъа туберге ашыгъып баргъанлай, жансызлагъа жан салгъан, жүреклени бир бирге ачхан сейир тартыула, макъамла эшитип тохтады. Барып къараса, — бир узун бойлу, сарысакъал киши, тюрлю-тюрлю сырыйналаны, сазланы¹⁵ кезну-кезну согъуп, аламат макъамларына халкъны тынгылата эди. Тахир-бала, жыргъа, макъамгъа уллу сүймеклиги, хунери да болгъандан, жаны ол тартыулагъа кирип къалды. Акъырын барып, халкъгъа къошулду. Кёп тынгылады. Сазчы сазын алай «жилята-улута» эди, алай ариу макъамла согъа эди — Тахир ол бошاپ къояды деп къоркъады. Болса да хар затны чеги, ёлчеми болады — сарысакъал макъамчы ахыр арып тохтады. Халкъ чачылды. Тахир макъамчыны къатына барып: «Ассаламу алейкум!» — деп, сырыйначыны къолун тутду. Кесини атын, муратын айтып, макъамчы аны кесини хунерине юйретирин тиледи. Уста: «Кел, балам, мен билгенден юйретейим, сёлешгенинге кёре, фахмунг барды!» — деп, аны биргесине элтди. Ол кюнден башлап уста аны он эки тюрлю сазда согъаргъа юйретип тебиреди. Тахир бир кёргенин, экинчи сормай, женгил алып болгъанды. Макъамчы бир зат сокъса, ол тартыу не къыйын болса да, Тахир аны он эки тюрлю сазда да олсагъатдан согъуп къоя эди. Қъарт уста, муну закыйлигине сейир-тамаша болуп, бир айдан сора анга дерс бергенин къойду, кесн, аны сокъгъанына тынгылап, андан юйренип башлады.

Зухура да, Тахирни саз согъаргъа, тюрлю макъамла

сагъарыргъа юйренгенни кёрюп, аллай устадыкъ бла ай-
палгъан бир тиширыну устазгъа тутду. Зухура да, саз
согъаргъа юйренеди. Была экиси да уста сазчыла, сырый-
начыла болдула. Сюймеклик кюйлени бир бирге саз со-
гъуу, жырлап айта эдиле.

Бир кюн Тахир, Зухурагъа айланып, саз согъа кетип,
сюймеклик оту жюрегинде бютюн да уллу жанды. Ол за-
манда кюе, бише, Тахир бу кюйню айтды:

Сюймекликге тюшгенли,
Къалмагъанды намысым,
Омакъланма, Зухурам,
Жокъду мени насыбым.

З у х у р а

Къайгъылы жюрегими
Жубатама саз бла.
Айтхан ариу сёзлеринг
От жюрекге аздыла.

Т а х и р

Атынга табу этдим,
Антымы къабыл этдинг,
Кюл болуп бара эдим —
Сен бираз сабыр этдинг!

З у х у р а

Сазда арну ойнауунг
Акъылымы алгъанды,
Кёзлеринги къарасы
Жаннган отха салгъанды.

Т а х и р

Гъашыкъ ичгисин ичдим,
Жаннган отунга тюшдюм,
Жанынг жанымда турмай,
Къыйынды мени ишим!

З у х у р а

Кёзлеринг — кюле-кюле,
 Сёзлеринг — кьюуанч бере,
 Тансыкъ болдум ёзюнге,
 Тарыкъдырмай, кел бери!

Т а х и р

Нюр жаннганлай — къарамынг,
 Жарыкъ тийген кюн кибик.
 Къалтырайса къатымда,
 Къар юсюнде гюл кибик!

З у х у р а

Биз экибиз бир къашда ¹⁶
 Сюймеклик ойнай башда,
 Болурбузму насыплы
 Бу махаббат кьюуанчда?

Т а х и р

Тахир деген атым бар,
 Чий кюмюшден сазым бар,
 Хан башымы кессе да,
 Къайытмазгъа антым бар.

З у х у р а

Минг саз бирге согъулса —
 Макъамы сен болурса,
 Айырылмабыз, Тахир,
 Аллах жазыу буюрса!

Ол ёмюрлени адамлары, быланы бир бирлерине термилгенлерин эшите, суйгенлеге игилик тилей эдиле. Кёкде къанатлыла, жерде къурт-къумурсхала Тахир бла Зухурагъа алгъыш этгендиле. Жайла келип, дуния кёгерсе — была гюл, терек бахчалада, бир бирге термилип, тарыгъууларын жыр бла айта эдиле, тубеселе — бир бирден айырылалмай болгъандыла. Къыш жетип, жерни, сууну, тереклени да къыртчын сууукъ бийлесе — Зухураны хансарайдан чы-

гъаргъа онгу болмай, суйгенине термиле, кёзлеринден къан жилимукъла тёгюле эдиле. Амал болуп, Тахир хансарай-гъа кирсе, Зухура аны къучакълап, санлары эригинчи, эси азгъынчы ийнакъласа да — къанмагъанды.

Бир жол Тахир Зухурадан кюч бла айырылып, къалада кююп, чыгъып тебирегенинде, Зухура жилип, таралып, бу кюйню айтханды:

Жюрегими жарасы,
Кёзлерими къарасы,
Бир бирден айырылмауну
Жокъмуду бир чарасы?

Т а х и р

Жюрегими жарасы,
Кёзлерими аласы,
Эки суйген бир болса,—
Айырылмауну чарасы!

З у х у р а

Жюзюгюмю жези бар,
Бийик тауну кези бар,
Мени санга берирге
Ёз атамы сёзю бар.

Т а х и р

Саз бауларым — жибекден,
Айтхан сёзюм — жюрекден.
Хан сёзюне ким базар,—
Къайтмаз зулму — халекден!

Тарыгъууларын айтып, была бир бири кюлларындан тутуп, бир бирге къарасала, жилип къала эдиле. Неге жилигъанларын кеслери да билмегендиле. Суйгенле суймеклик жарсыулары бла, кюйгенле да ачы къадарлары, уллу бушуулары бла — кюнле, кечеле алай кетедиле. Тахир бла Зухура, суймекликлери жаш санларын эрите, кёп затны эслейдиле, къадарларына да къайгъы, шургу этедиле. Зухураны ёз анасы ханыша Тахирни сансынмагъанын, аны Зухураны къатында кёрсе, бюсюремегенин эслеп — кюуан-

чы мутхуз болду. Тахир бла Зухура кёрмеген къара боран
аланы ызларындан сюрюп келеди.

Бу дунягъа алай келеди суюмеклик,—
Жер жарытып, жаз башы кюн къайтханлай;
Тангнга чыгъып, эркин учхан къанатлы
Адамлагъа суююнчюлюк айтханлай!

Бу дунягъа алай келеди суюмеклик,—
Ташны жарып, жашил кырдык чакъгъанлай;
Жесирлеге жан азатлыкъ берирге
Тау жоллада женгил атлы чапханлай!

Жашха, къызгъа алай келеди суюмеклик,—
Бу дунягъа огъурлулукъ келгенлей;
Таугъа, ташха бет жарыкълыкъ береди,
Кюн да бизге тазалыгъын бергенлей!

Суюгенледе хапар болмай хыйладан,
Къара дертден, харамжюрек зулмудан,—
Дунягъа ариу кёзден къарайла,
Умут этип гитчеледен, уллудан,

Суюген жанла, жангы чакъгъан тереклей,
Буз, боран да сакъламайын жашайла.
Игиликден толуп жаш жюреклери,
Жолларына бизден мадар сакълайла.

Алай биз а зулму тузакъ салабыз,
Болмаз ишге къыйналабыз, талабыз,
Заран болуп эки суюген жюреке,
Башыбызгъа кёп гюняхла алабыз.

Суюгенлеге къара сабан сюрербиз,
Ызларындан, итле кибик, юребиз,
Болалмаса къ — саныбызны туюбиз,
Ачыу этип, ичибизден куюбиз.

Насыплыны насыбына зарлана,
Терк жеgebиз къара ишге арбала,
Алгъыш угъай — къаргъыш болуп жолубуз,
Барабыз биз ызларындан къармала.

Тахир бла Зухура да кюйдюле,
 Ол зарлыкъны къаражалын отунда.
 От ёчюлюр, терек къурур, жыр тохтар
 Хыйлачыны уу тырнакълы къолунда.

Фитначыны къул жасагъын бер, Кязим,
 Хыйлачыны хауле итлей кёр, Кязим,
 Бу дуняда суйген жолун кесгеннге
 Налат бере, ийман бла ёл, Кязим!

Хапарлада айтыла келгеннге кёре, Бабаханны Арап деп, илчиллиги, зарлыкъы, бузукъчулугъу, къылыкъсызлыкъы битеу халкъда айтылгъан бир къулу болгъанды. Аны сюртени жалан да хыйла, фитнес эди. Арапны хансарайда киши да суймей эди. Бабахан аны, табаны бла уруп, къанындан къыстаучу эди, хан анга жийиргенмей да къарамагъанды. Кёп кере, ол фитнес мардасын оздургъанда, асмакъгъа асаргъа да буюргъанды. Дагъыда асдырмагъанды. Билсегиз — асдырлыкъ да туююл эди. Нек болгъанын да айтайым: Арап кибикле ханлагъа, ханланы тегереклерине жортхан мыртазакълагъа керекдиле. Аласыз, ала билдирген тасхасыз ханла кимлени асдырлыкъдыла асмакълагъа? Кимлени атарыкъдыла терен, къарангы зинданлагъа? Алайсыз а — хан — хан болмайды. Хар ханны да, патчахны да тёрт къолу болады: онг къолу, сол къолу, асмакъы, зинданы. Терк къоратыргъа суйгенин онг къолу бла асмакъгъа асдырады, бойсундурургъа, къул этерге, кёл кенгдирирге суйгенин а — сол къолу бла зинданнга атдырады. Аны билли, Арап кибикле ханны тёрт къолу да бирча болургъа суюдиле, ишлерин билли, кеслерин уста журютедиле. Аллайла дуня жаратылгъанлы да болгъандыла, мындан ары да къурумазла.

Тахир бла Зухура бир бирлерин суйгенлерин кёрюп, Арап типиски этип башлады. Аны къанын зарлыкъны оту къайната эди.

Бир кюн Тахир бла Зухура терек бахчада тюбеширге бир бирлерине сёз берген эдиле. Фитначы, хыйлачы Арап, муну сезип, бахчагъа аладан алгъа барып, терек артына букъду. Бир кесек замандан сора Тахир бла Зухура да ол терекни тийресине келип тохтадыла. Суйгенле хар заманда бир затны юсюнден айтадыла, ол да — суймекликлериди! Тахир бла Зухура да, ёмюрлеринде биринчи кере тюбешгенча, бир бирлеринден тансыкълары алалмай, бир бирлерин-

ден кѳанмай, жангы кюйле, ийнарла айтып, дагъыда айырылып кеталмай, кѳп турдула. Арап, сыпдырылып, бахчадан чыкѳгъанды. Келип, халны-хапарны Зухураны анасына айтханды:

Жалгъан сѳзню сѳлешмем,
Фитна бла кюрешмем,
Ханны жангыз насыбын
Факъырлагъа юлешмем.

Хан кызына, кѳз салып,
Къарамагъан ким болур?
Аны мюлкюн, къаласын
Марамагъан ким болур?

Алай Зухура — жангыз,
Кѳкде жангыз кюн кибик.
Аны тилер жигитни
Даражасы ким кибик?!

Кюнню, кѳкден айырып,
Жерге атхан ким болур?
Учхан жулдуз башына
Жюген атхан ким болур?

Ташалашып, бахчада
Бирге жатхан ким болур?
Эрттен, ингир, эрикмей,
Къучакълашхан ким болур?

Тахир бла Зухура
Аллай оюн кѳурдула:
Кѳз туурамда, бахчада,
Къучакълашып турдула.

Хансарайны эркесн,
Адамланы тюлкюсю —
Хайран Тахир кызынгы
Этеди эл кюлкюсю.

Улан деген Тахиринг
Аман акъыл этгенди,
Халкѳдан сыйлы кызынгы
Жарыкѳ нюрю кетгенди.

Бу хапарны эшитгенлей, Зухураны анасы, ачуланып, кесин бузуп, ханнга барганды. Арап айтханнга кьошхан да этип, Тахирни хыйлачы, бёрю сыфатха кийирип, ханнга башдан аякъ айтханды. Бабахан бу хапарны эшитгенден сора, Тахирни атасына берген сёзю эсине тюшюп, сагъыш этди. «Заман болгъанды, Зухураны Тахирге берип, тоюн, кьууанчын этерге керекди»,— деп бичди. Ханышагъа кьарап, сабыр халда былай айтханды:

Кёп кыйынны бир тынчы —
Оюм этсек керекди:
Къызны, Тахирге берип,
Тоюн этсек керекди.

Ажайыпла айырып,
Журтну жыйсакъ керекди.
Сюйгенлени бир этип,
Сёзню тыйсакъ керекди.

Шербет сыра кьайнатып,
Кьонакъ алсакъ керекди,
Сёзюбюзге ёлмейин,
Туура кьалсакъ керекди.

Алтын терек жондуруп,
Алтын кьушла кьондуруп,
Тилеклени болдуруп,
Кьууанч этсек керекди.

Алтын сарай жасатып,
Айбат этсек керекди.
Оюнчула чакъырып,
Байрам этсек керекди.

Тулпар атла санатып,
Кьурманлыкъла кьанатып,
Халкъны анга кьаратып,
Чариш этсек керекди.

Эсде тутуп ахырны,
Ёлюп кетген Бахирни,
Жауламай жаш Тахирни,
Оюм этсек керекди.

Хан баласы сундуруп,
Сый берип, учундуруп,
Бар тилегин тындырып,
Тоюн этсек керекди.

Хазнабызны тенг этип,
Харакетле бюклетип,
Тюелеге жюклетип,
Берне берсенг керекди.

Болмай къаты, къарангы,
Узакъ этмей арангы,
Аллах берген балангы
Эрге берсенг керекди!

Ханыша, ханны юсюне сюелип, айталгъанын айтып, къызды. «Эй, жюйюсхан, уллу къыралгъа хан эсенг да, башында акъылынг жокъду, сант болгъанса, къызынгы къолунгда къуллукъ этип тургъан ёзюрюнгю къара уланына берирге айтаса, андан сора не ханлыгъынг къаллыкъды!» — деп, кёп масагъат этди. Ханышаны аузу от чагъады, боран салады. «Сен тели эсенг да, мен от ашамагъанма, барчы-келчиме жюрютюучю къул кишини жашына жангыз къызымы берирге! — деп, сёзню чорт салгъанды.— Бирси ханышаладан мени нем кемди? Мени къызым, ариулугъу дун-дуниялагъа айтылгъан Зухурам, бирси хан къызладан аман нек болады? Нек сындырыгъа керекме мен аны, этегине-женгине жетмегенге берип? Хан келечиле, пакъут-налмас жюкленнген тое кериуанла сакълап тургъанымлай, бу не деген палахды! Хан, кеси ыразы болуп, жангыз къызын къулуна берирге, анга, журтун жыйып, той этерге, гёжефле жыгъышдырыгъа айтады! Аллайны мен айтып да эшитмегенме! Огъесе сен къартлыгъында хан болгъанынгы, атынг эшитилгенде, жер титиреучюсюн, душманларынг аллында тобукъланыучулары унутханмы этгенсе?!»

Ханыша, аллайла айтып, къутура кетип, акъылдан шашханча, къычырыкъ этип, ауду. Аны сыйытына хансарайда болгъан халкъ жыйылды. Бабахан хайран болуп къалды.

Къатынладан асыл да жокъ дунияда,
Къатынладан чюйре да жокъ дунияда.

«Иги къатын тутсун,— дейик — хар киши!»
Аман тутса — ~~кериуан~~ бармаз иши.

Сау кыралны титиретген уллу хан
Къатынына жюрютеди суу-къумгъан.

Жокъ эр киши, чюйре къатын бюкмеген,
Оноу да жокъ къатын бичип тикмеген!

Ханыша айтхан, Бабаханны юсюне сууукъ суу куй-
гъанча, хош кёллюлюкден терк аяздырды. «Тюз келишмез,
кертиси да, ёзюр бла хан жууукъ болуп тохтасала»,— деп,
ханышаны тюзге санады. Башына минг акъыл келди, бил-
гични тилеги къабыл болуп, ол сабий кёргенде келген ха-
лаллыгъы кетди. Бахирге берген анты мутхуз болду. Кеси
кесине былай айтды:

Бу сырны ким билгенди менден ёзге,
Амал бар ёзюрлеге къыз бермезге!

Тюз болмаз ол — тенг болуп къарауашха,
Хан кызы эрге барса къара жашха!

Баш уруп, арбазыма хан уланла
Ийсинле накъут-налмаз керуанла.

Зухурам, ханыша болуп, бийлик этсин,
Тахир-улан сарайымдан кери кетсин!

Шукур болсун, билмегенди бир киши,
Бахир бла сафар¹⁷ барып, болгъан ишни!

Болса да хан, акъылын ачыкъ билдирмей, ханыша бла
кенгешди:

— Эй, сыйлы ханышам, уллу бийче, кёзюнг бла кёргюн-
чю — Арапны сёзюне ийнанма, фитначы отну тамызыр! —
деди.

— Мен эшитгенме, кёргенме, энди сен да кёр, сен — хан-
са! — деп, амалгъа уста ханыша Бабаханны кесин юскюр-
дю.— Къзынгы алтын сарайында, гюл, терек бахчангда
терилтип айланган Тахирге сени кючюнг къарымаса —
мен аны жерин терк тапдырма! — деп, къаладан чыгып
кетди.

Хан, ачууланып, къозуп, Арапны чакъырды да:

— Тахир бла Зухура, бахчагъа чыгып, бирге тюбеген-
лей — манга билдир! — деп, буюрду.

Ханны айтхылыкъ терек бахчасыны жашнагъан заманы болгъанды. Дунияны жарытхан кюн, ол бахчаны башы бла аууп, батыш жанына жууукълашханда, Тахир бла Зухура къолларында да сазлары, сырыйналары бла бахчагъа келдиле. Арап, былай кѣрюп, чапханлай ханнга жетип, хапар берди. Ол а, Арапны биргесине келип, Тахир бла Зухураны марап тургъанды. Андан хапарлары болмагъан къыз бла жаш, бир кесек айланып, къууушуп, безиреп, насыплы жаш кюлкюлери бла гитче жашил талачыкъда тохтагъандыла. Бир бирлерине къарап, суймеклик тарыгъулары айтып башлагъандыла. Кезлеринде суймекликни ариу отлары жана эдиле. Жашлыкъ ишни къайгъысыз къайыкъларына минип, шош толкъунлада къалкъадыла. Арап: «Ай, ийсагъан, жагъалашсала эди, бир бирлерин къучакълап, уппа-чуппа этселе эди!» — деп, тилесе да, ала, бир бирге ариу ийнарла айтхан болмаса, намысларын атмагъандыла.

Тахир, сазда бир кесек мудах макъамла согъуп турду да, былай айтып жырлады:

Жюрегимде мудахлыкъ
Бир кюнде бир кетерми?
Хан, сѣзюне табылып,
Бизни бирге этерми?

З у х у р а

Жюрекдеги мудахлыкъ
Ёмюрге къалып турмаз.
Эки дуния бир болса,
Хан берген сѣзюн бузмаз.

Т а х и р

Жалгъан дуния ичинде
Къошулур кюн болурму?
Жюрекдеги къайгъыдан
Къутулур кюн болурму?

З у х у р а

Жалгъан дуния жангырып,
Къошулурбуз, Тахирим!

Уллу ханны сёзю бар —
Бир болурбуз, Тахирим!

Аллында кече Тахир аман тюш кёрген эди. Ол эсине тюшюп, мудах болду. Тахир Зухурагъа туберге къууанып бара эди. Зухура да, бир ариу сууну жагъасында, сан-тюрлю гюл бахчада тохтап, аны чакъырады, терк жет деп, ашыкъдырады. Энди бир чапсам жетеме дегенлей, Тахирни аллына бир къара ит чыгъып, аны Зухурагъа баргъан жолун кесди. Юсюне айланып, барыргъа, атларгъа къоймайды. Тахир не къадар къазауат этип, амал излеп кюрешди эсе да, ол ит аны жибермедди. Мадарын тауусуп, тегерегине къараса, бирси жанындан да бир гатча ит чыкъды. Эки ит да, бир болуп, Тахирни ортагъа алдыла, юсюне секирип, талап, жыртып башладыла. Тахир, калак итледен къачып къутулургъа деп, бир жанына секиргенлей, терен батмакъгъа тюшюп къалды. Андан чыгъаргъа не къадар адыргы этип кюрешсе, ол къадар терен батып бара эди. Тахир терлеп, кюйюп-бишип уянды.

Тахир-бала ол кюн алайда къыйынлыгъына къыйынлыкъ къошулгъанын ангылагъанды, Зухурагъа айтмазгъа къаст этгенди. Болса да, аман тюшню жорасын ичинде букъдуралмай, суйген къызына былай айтып башлагъанды:

Бир тюш кёрюндю манга:
Барайым дедим санга.
Эки ит, аллымы алып,
Барыргъа къоймадыла.

Барыргъа къоймадыла,
Кесилди мени жолум,
Эсиртди бу тюш мени,
Билмейме онгун, солун.

З у х у р а

Тахир, къарады тюшюнг,
Ахшы туююл келиши.
Жазгъанны кёрмей туруп,
Къазгъаннга кирмез киши.

Душман кирир арагъа,
Тюшербиз ауарагъа,

Сени менден айырып,
Салыр жүрек жарала.

Т а х и р

Къайгы бла жубана,
Кюл болдум, жана-жана.
Не жерге атар бизни,
Билмейме, бу замана!

Кетген къайтмаз ызына,
Тюбемез хур къызына.
Жилярма сенден узакъ,
Этим-женим бузула.

З у х у р а

Кёз жашым агъа-агъа,
Къыйынлыкъ алдым жаннга,
Тахир, бу жалгъан дуння
Харамды сенсиз манга.

Бирге учхан эки къуш,
Бири къалса — бири жокъ.
Сау-саламат дунияны
Сенсиз манга кюню жокъ.

Хан, быланы кючлю, таза суймекликден ёзге бир бирге хыянатлары болмагъанын кёрюп, ханышаны сёзюне къарап, кесини аллахха туура антын бузаргъа дегенине иш да сокъуранганды. «Зухураны Тахирге берирге керекди, бер-месек да, гюняхлы боллукъбуз»,— деп, сагъыш этгенди. Ханышаны къатына чакъыртып, ишни болушун, бахчада кёргенин, акъылына келгенин да айтды. Быланы тойларын этерге хазырлан деп буюрду.

Ханыша, патчахны айтхан сёзлерин жаратмай, башын ары-бери чайкъап, гызт-гызт этсе да, эрини къылыгъын билучю болур эди,— ачыкъ сёлешалмай, ичинден дерт этип кетгенди. Ол, хандан таша, кеси амалын кёргенди.

Ол жерледе аты айтылгъан бир хыйнычы къуртха къатын бар эди. Ханыша, къарауашларын ийип, аны къалагъа чакъыртханды. Жанында олтуртуп, ишни болушун айтханды, ангылатханды: «Не да болсун, хан Тахирден ёнгелерча,

ол аны эрши кёрюрча эт»,— деп, нохтабаууна жюз алтын бергенди. «Иш мен суйгенча болса, дагыда жюз алтынынг хазырды»,— деп ашыргъанды.

Къуртха, алтын ахчаларына къууанып, тепсеп, юйюне келгенди, суйюнюп, алдачу хыйны къапчыгъын алгъанды. Ары-бери жортуп, обур дууала-хыйлала окъугъанды. Ахшам жулдуз чыкъгъандан сора, барып, жангы къабырдап топуракъ алгъанды. Ол топуракъгъа да жюз тюрлю обурхыйла дууала этгенди, къуртхадан сора киши билмеген ханс суу бла басханды. Андан сора, келтирип, ханышаны къолуна берип, айтханды: «Хан, суусап болуп, ичерге шербет сурагъан заманда, бу топуракъны къошуп, шербетни ичинде эритип, ичир, сора сейирликлени анда кёрюрсе!»— Ханыша, къууанчдан толуп: «Энди бир кёрейим, ким айтхан болса да!»— деп, къуртханы хыйнысын эрине ичирирге тап заманны марап тургъанлай, бир кюн хан, суусап болуп, шербет изледи. Ханыша, жарыкъ болуп, шербет жарашдырды, къуртха айтханча этип, ханы сейирине къарады. Болса да хыйныгъа тели ханыша базыннганлыкъгъа, ол ханнга не эди,— тюрлендирмегенди.

Кюнле озгъандыла. Уллу ханладан келечиле келе эдиле, Зухура къатына къоймагъанды. Хан ханлыгъын этди, хан жууукълугъун изледи.

Бир кюн а, сакъалын къалтыратып, къыжырыкълап, былай буюрду:

— Тахир бла Зухураны бир жерде къоймагъыз. Тахир сарайдан тышында, башха юйде турсун! Зухураны къатына жанламасын!

Сёзюне ётюрюкчю, хыянатчы болгъан хан, бу буйрукъну бергенден сора, эки суйген бир бирден айырылдыла. Жерни юсю, дуняны башы былагъа къарангы, тар болду. Бир бирге термилген жарлы жанланы сюймекликлери, огжалын болуп, онгларын ала эди. Бирге туруп да бир бирлеринден тансыкълыкъларын алалмагъан Тахир бла Зухура энди кёкде къанатлыла, жерде кырдыкла жазыкъсынырча болдула. Тахир, саз согъуп, кюй айтып, кесин жапсара эди. Бир кюн Тахир, хайран болуп, Зухураны аты бла бу кюйню айтханды:

Айып этмегиз, тенгле,
Сабырсыз болса жаным.
Зухурадан айырылгъанлы
Къарангыды заманым.

Кёп кыйналдым, жилядым,
Тели, хайран, сылхыр мал!
Дуня тар, къарангы —
Жокъду бизге бир амал!

Тахир жүрек къайгъыларын, тарыгъыуларын, Зухурагъа суймеклигин, быллай кюйле, ийнарла этип, жоллагъа, баргъан суулагъа айта эди. Жүреклери такыр адамла, махаббат отунда кюйгенле, жырны магъанасын, багъасын билгенле Тахир айтханланы жыйып, излеп, табып, кеслери-ни тефтерлсрине жаза эдиле, халкъ жыйылгъан жерледе жырлай эдиле. Суймекликни сыйлылыгъын билгенле ала-ны бир къауумларын Зухурагъа да тапдыра эдиле. Алай бла суйгенлени хапарлары дунялагъа жайыла эди.

Бир кюн Зухура атасына жал барып тиледи:

— Уллу хан, мени сыйлы атам! Манга бир къала иш-лет. Ол чыгъышха, батышха да баргъан жолланы юсюнде болсун. Анга аллай терезеле салдыр — мен баргъанланы, кетгенлени, келгенлени да кёрюрча. Жоллагъа къарай, эрикгеним кетерча, узакъ керуанла мени жүрегими ачар-ла, къайгъыларымы чачарла.

Зухура туугъанлы ойнап, кюлюп туруучу Бабахан, энди къынгыр сёз эшитгенлей: «Асмакъ! Асмакъ!» — деп кы-чырып тохтайды. Башха заманлада, шашхан этгенча, къа-лада ары-бери жёбелеп, нек жёбелегенин а кеси да бил-мей, айланады. Зухураны кёз жашлары аны жүрегин эритгендиле ол кюн. «Ахшы, кызым, балам, сен айтханча, тюз аллай къала ишлетейим!» — деди. Шахарында битеу да белгили усталаны жыйып, Зухура суйгенча къала иш-лерге буюрду.

Устала аллай къала ишлегендиле — башына къарасанг, кёз къаматхан, ичине кирсенг — тюбюнде аякъларынг уч-хан, къабыргъалары жаухарча жанып, бетинги, къанынги да кёргюзтген! Терезелерине келгенде да, ала дуняны тёрт жанындан да узакъдагъын — жууукъ, алашадагъын — бий-ик, бийикдегин — алаша этип кёргюзтгендиле. Дуняны тёрт жанына да керуанла, жолоучула, аллах жолун изле-ген гъашыкъла, мискин мухажирле — бары Зухураны бу къаласына сейир этип оза эдиле.

Къала битгенлей, Зухура, эмчек анасын да алып, ары кёчгенди. Зухура да, атасына ёчюкленип, къатына эмчек анасындан башха адамны кёймай эди. Бир кюн Зухура, къалада олтуруп, акъыртынчыкъ саз согъа, тарыгъыула-

рын айта эди. Эмчек анасы, кьатына келип, аны сейирлик кюйлерине тынгылап, кьатында олтурду. Зухура, эмчек анасына айланып, былай айтып тиледи:

— Бир сорлугъум барды санга, манга берген акъ сю-тюнг бла тилейме, жашырмай айт!

Эмчек ана:

— Не ди сорлугъунг, балам? Айт, мен билгенни сенден жашырмам,— деди.

Атасыны кюйсюзлюгю ачитхан Зухура былай селешди:

— Тахирни хан сарайдан нек кьыстадыла? Аны менден былай узакъ нек этдиле?

Эмчек анасы, жарсып, бу хапарны айтханды.

— Зухура, ханым, халалым, жазуунг — кьыйын, ма-дар — аз, бу дуняда махаббат отун ёчюлтюрге ким кюреш-мейди?! Сен да зарлыкъны, менсинмекликни оюнчагъы бол-дунг. Тахир бла сени таза сюймеклигигиз кьара Арапны зар кезлерин чыгъарып, ол малгъун ызыгъыздан болгъан-ды. Марап, кьарап, хар сёзюгюзню, кюйюгюзню эшитип тургъанды. Барын, барып, ханышагъа айтханды. Зухура, балам сени ананг бу ишни болурун сюймегенди, кьара Арапны кьозутуп, ханнга да тил этдиргенди. Арап, сыйлы ханыбызны бахчагъа элтип, Тахир бла сени кьалай тюбеш-генигизни кергюзтгенди. Алай, сизни сюймеклигигизни ке-рюп, ханыбызны жаны ауругъанды, сени Тахирге берирге таукел болгъанды, той кьууумгъа кирип, ханышагъа айт-ханды. Ханыша, сыйлы ханыбыз бу ишни этмей кьоймазын ангылап, аман акъылгъа, керахат ишге берилгенди. Хый-нычы кьуртха кьатынны чакъырып, хыйны этдиргенди. Мен билген олду, Зухура, алтыным.

Зухура, бу хапарны эшитгенде, эси аууп, кеп заманны кьайтышалмай тургъанды. Эмчек анасы, чечек-гокка ханс-ладан дарман суула этип, аны бла бетин, кьолун, аягъын, башын сылап, сюймеклик кюйдюрген балагъа минг амал эте эди. Кьайтышса, кезлерин ачса, кьатында Тахирни кер-мей, дагъыда жилип, кекюрегин кел этип, аууп кьала эди. Чолпан кезлери, кьалам кьашлары, акъ бети мутхуз бол-дула. Аны жанына, эсине кьоркьул, эмчек анасы болгъан ишлени анга айтханына сокъуранганды.

Эсине келген заманлада Зухура, туруп барып, кьаланы терезесинден жарык дунягъа кьарайды. Бир кюн Зухура кьаладан алай кьарагъанда, бир гъашыкъ киши Тахир эт-ген сюймеклик кюйлени айтып бара эди. Зухура аны эшит-генлей, ючюнде кийимлерин жыртып, кесин талап, жангы-

дан жиляп башлады. Эмчек анасы жетип тутду, къарауаш-
ла гузаба болдула. Бир адам да бир амал да эталмай, ахы-
рында кеслери анга къошулуп, жиляй эдиле.

Тахир-шашхын да андан онглу туююл эди. Юйсюз бо-
луп, таралып, къаланы тийресинде, бахчада, керпуан орам-
лада ачы кюйле, тарыгъыула айтып, ол да кюнюн аман бла
оздурады. Бир кюн Тахир, алай айлана, жюрюй, Зухураны
терезесини тубюне келип, тохтады. Кесини келгенин билди-
рип, былай жырлады:

Къара бир ариу Зухура,
Дертиме дарман Зухура,
Берген сёзюн, умутун
Терк унутхан Зухура.

Хайран болгъан тенгинден
Хапары жокъ Зухура,
Сюйгени бла къалыргъа
Къадары жокъ Зухура.

Гъашыкъ Тахир келгенди
Терезенги тубюне,
Тынгыла бир, Зухура,
Сюйгенинги кюйюне.

Тынгыла, жазгъы гюлюм,
Къарачач, къаракъашым,
Сёлешсем — ариу тилим,
Хакъ жолунда жолдашым.

Кел, ийнагъым, къанкъазым,
Чолпан кёзлю ариуум.
Къыш болуп, чакъгъан жазым,
Къалмагъанды къарыуум.

Жарыкъ ауаз алдыргъын,
Кёзюме нюр жандыргъын,
Бу кюйген жюрегими
Бир сёз айтып, къандыргъын.

Кел, ийнагъым, булбулум,
Жарыкъ жаннган жаухарым,
Сакълайды Тахир-къулунг,
Кёре къанлы жауларын.

Кёре кьанлы жанларын,
Санга тартады жаным.
Кел, бийикде маралым,
Жарыкъ бериучю тангым!

Кел, кьаланы ачайыкъ,
Бирге болуп, кьачайыкъ.
Душман табалмаз бизни,
Къайгыыланы чачайыкъ.

Керти суйген жан болса,
Хапарымы алмазмы?
Жюрегимде кьайгыны
Жюрегине салмазмы?

Зухура, Тахирни ауазын эшитип, терезеге чапды. Эмчек анасы, ызындан жетип, тыяргъа кюрешди. «Тахир айтхан кьанлы жаула кёрюрле, анга да, санга да жангы азап берирле, ачма, кёрюнме»,— деп тиледи. Зухураны анга тынгылар кьарыуу болса уа! Башын терезеден кьаратып, ол да Тахирге бу кюйню айтды:

Эркинлик менде туююл,
Жокъ мени бир гюняхым.
Сенича, мен да хайран,
Кюеди мени жаным.

Кёкюрегимде жара
От болду, жана-жана,
Гъашыкъ кьыйынлыгъындан
Не кёрдюм, халны сура!

Тахир, жаным, солтаным,
Санга кьурманды жаным.
Ёлсем, жесириг болуп,
Олду санга дарманым.

Тахир Зухураны кёргенинде кёзлери кьамап, кьарангы этип, эси ауаргъа жетишди. «Аллах мени былай насыпсыз этип нек жаратханды!» — деп, ташха-суугъа табынды. Бир аз эс жыйып, бу кюйню айтды:

Тахир кьулду кесинге,
 Булбулду нюр бстинге.
 Ариу сёйлейсе, табу,
 Ийнанмакъ жокъ сёзюнге.

Тахир кюйлеринде «Насыпсыз Зухура» деп кёп кьай-тарып аптханында, Зухура, таралып, кесини насыпсызлыгын билгенди. Зулму дуняда сюнгенледен насыпсыз ким болур! Тахир бла Зухура алай эдиле.

Тахир, кёп тарыгъыуларын айтып, Зухурагъа: «Биз былай не ючюн айырылдыкъ бир бирден?» — деп сорду. Зухура эмчек анасындан эшитген хапарларын, жиляй- жиляй, айтды. Аны кёз жашлары, ариу бетин жуууп, инжи бюр-тюкчеча, ёшюнюне тама эдиле.

Была бу халда, бири кьаланы тюбюнде, бирси аны терезесинде тохтап, бир бирлерине сыр айтханларын, кюй этгенлерин душман кёзю чалгъан эди. Ол адам, кьысха чабып, къара Арапха хапар берди. Малгъун Арап ол хапарны ханнга сууутмай жетдирди. Ары дери да Бабаханны тилчилери, малгъун мыртазакълары, Зухураны халындан изми берип, ханны кьозутуп эдиле. Арап да ол иш бла келгенде, чамланып, кесин тыялмай башлады. Ачыуу кьайнап, Тахирни тутуп келирге олсагъатдан башкеслеринден бир бёлегин жиберди. Ала жетгенде да, Зухура — кьаланы башында, Тахир — кьаланы тюбюнде, бир бирге къарап, кёл ушакъгъа кетип тура эдиле. Башкесле, буйрукъгъа кёре, кьаланы тегерегин алдыла. Тахирни тутдула. Ол кёзлерин Зухурадан алмай, аны атын айтып кьычыра эди.

Тутхун Тахир-баланы ханны аллына алып келдиле. Хан, кьаны кьызгъандан, тахында олтуруп туралмай, ары-бери кьыстау жорта эди.

Ханны уа кертилиги — кемсиз болмаз,
 Бир тутса, терсни-тюзюсюе турмаз.
 Къарыусузгъа, тюз болуп, тёре къурмаз,
 Зорлукъ таба, игиликке баш урмаз.

Кертиди: «Ханны сёзю — жалгъан» — деген,
 Жан билмез бир ханны да кёлюндегин.
 Айтханы, кьайтханы да женгил болур —
 Ичинде ибилис бар кёрюнмеген.

Ичинде ибилис бар кёрюнмеген,
 Игиликке жол бермей: «Ёлюм!» — деген.

Тахыны алтынында, кылычында
«Залимге узакъ ёмюр келир!» — деген.

Хар хан да накъут-налмас кваласында
Сунады кеси олтургъан, кеси сюзген,
Жюрюйдю ибилисни квалквасында,
Аныды къолундагъы къара жүген!

— Хей, башкесле! Қъайдасыз?! — деп кычырды хан. —
Жокъ этигиз бу нажасны! Башын кесип атыгъыз! Дауур-
басла къагъып, халкъны жыйыгъыз! Ким болса да, мунуча
ниет этген, хан кызыны къатына тийишген, — мындап тер-
геу, оюм этсин!

Ёзюрле, бирден болуп, ханны аллында кеслерин жерге
атдыла, тобукъланып, алтын этеклерин жалап, жал барып:
«Бу жол, не болса да, бу факъырны эркинлигин, къанын
бизге къой, биз оноун этербиз», — деп, тиледиле. Ёлюп кет-
ген Бахирни бетинден Тахирге аланы жанлары ауруй эди.

Хан, къайтышып: «Квалсын бу жол ёлюмден! Бу жол
сизни сыйыгъыз болсун, — къояма! Къысха заманны ичин-
де Мардин¹⁸ шахаргъа сюрюгюз, андан бери айланса, —
буйругъум — буйрукъду, соруусуз, жалдатлагъа берип, ба-
шын кесдирликме!» — деди.

Алай бла ёзюрле Тахирни башкеследен тартып алдыла.
Онгуна, солуна эгетле салып, узакъ Мардин шахаргъа ат-
ландырдыла. Ол шахаргъа баргъан жол да Зухураны квала-
сыны жаны бла ёте эди. Эгетле, Тахирни жолгъа чыгъарып,
къаланы къатына жетгенде, аны жүреги жанып, кёзлери
къаланы терезелерине аралдыла. Бети от болуп, солууу
кызыуу келип, бу кюню айтханды:

Къардаш эдик жыйында,
Жолдаш эдик оюнда.
Анты урсун, сени атанг
Къоймады мени мында.

Атанг къолгъа алгъанды,
Зор кишеннге салгъанды,
Кери, тутхун этсе да —
Жаным мында къалгъанды.

Шагъырей жау чыкъмайын,
Жигит кёлю сынармы?

Сюйгенине жетмейин,
Сюйген кёлю тынармы?

Жесир бугъоу — бутумда,
Къайтыу бар умутумда,
Сюйгенни кючю жетмез
Сюйгенин унутургъа.

Хан къыйнайды жанымы,
Ичед таза къанымы,
Эсингде тут, Зухура,
Мени бу айтханымы:

Къадар жолум узакъды,
Халал кёлюм мудахды.
Хакъ жетгенинге ушайды
Айырылыр ууахты.

Эмчек ананы сютюн
Экибиз тенг ичгенде,
Айырылмазгъа ант этдик,
Турсакъ да бу кишенде.

Сен къалагъа къайтханда,
Анам чыкъса аллынга,
Къайдад десе уланым,
Налат бере къанлыгъа,—

Айтырса кёз кёргенни,
Атанг манга бергенни!
Сыйлы кёр, жан аурутуп,
Тахирни эсгергенни!

Бу ауур кюй къаланы терезесин ачдырды. Зухура, мудах, мутхуз кёзлери бла терезеден къарап, тегюле, сытыла, Тахирни жолуна алгъыш этгенди:

Аргъымакъгъа миннгенсе,
Жесирликни кёргенсе,
Жанынг Зухура гъашыкъны
Сау тура ёлтюргенсе!

Эгет аскер онгунгда,
Алтын сазынг къолунгда,

Гюл ачылсын, жайылсын,
Тахир, баргъан жолунгда.

Насып болсун къардашынг,
Хызыр-Илияс — жолдашынг¹⁹
Мудах болсанг, Зухура,
Булбул болуп, жырласын!

Кёрсенг узакъ жерлени,
Аллах сакъласын сени!
Кимге тилединг, Тахир,
Аманат этип мени?

Тахирни жүрегин — сүймеклик, бетин — аулакъ желле кюйдюре, жесир жолуна атланды. Аягъында, кьолунда бугьоу сынжырла зынгырдайдыла. Иги кесек узайгъандан сора, тюнгюлюп, артха къарады. Зухура, белине дери терезеден бери чыгъып, аны ызына къатханды. Къутас чачы, тозурап, кьаладан энишге тегюлгенди. Тахирни аягъында, кьолунда бугьоула жангыдан кьалтырадыла, зынгырдадыла. Гъашыкьны келю жер бла тенг бола, кыйынлыгъындан бу кюйню айтды:

Къарай-къарай кьалгъанса,
Жиляй-жиляй кьалгъанса,
Мени хайран башыма
Бу кыйынны салгъанса.

Узакъ кьалды юйюбюз,
Кеп махаббат кюйюбюз,
Кьол тутушуп, бахчада
Бирге жыйгъан гюлюбюз.

Оюн ойнап, кьууушуп,
Дерсге баргъан кюнюбюз.
Сабийликден, биригип,
Бирге айтхан сезюбюз.

Тенг да туууп, тенг ёсген,
Бир ана сют ичирген
Жан тамырым, Зухура,
Жиляй кьалдынг бюгюн сен!

Тохтады жаз тилибиз,
Кече болду тюнюбюз,
Энди бизге насып жокъ —
Батды жарыкъ кюнюбюз.

Бу махаббат ичгисин,
Бирге болуп, тенг ичген,
Бу дуня халегин,
Бирге болуп, тенг кѳрген,

Дугъум кѳзлю Зухурам,
Керти сѳзлю Зухурам,
Буюргъаннга боюн сал,
Мени эсли Зухурам.

Тахирни жүрек кыйынлыгын, уллу термилиуюн кѳрюп, аны Мардин шахарына сюрюп баргъан эгетлени кѳзлеринден къан жилимукъла тама эдиле. Зулмулукъгъа юйренип, жүреклери ташча къатхан эгетлени былай адам сезимине келтирген Тахирни тарыгъуу жарлары, адамланы эслеринде къалып, алагъа уллу эриулюк бере эдиле. Ары дери, андан артха да суймекликге аллай кюйле этилмегендиле, аллай ийнарла айтылмагъандыла. Тахир, суймекликни уллу азабында, бетин кѳкге, гъаршха айландырып, кѳзлерин жумуп, къучагын кенг аулаккълагъа, Мекка-Мадинагъа керип, жалбара эди:

— Эй, жаратхан, мен зулму олжаннга кетип барама! Мени ташжюрек эгетле ашырадыла, ала окъуна жилийдыла мени кыйынлыгъыма! Жарлы анамдан айырып, жан тамырым, кѳз жарыгым, сабийликден суйген ийнагым Зухурамдан узакъ этип барадыла, мен не этейим? Залимлик дунясы мени жыкъды, хан кесине тенгни излейди! Азатлыкъ дунясы да бир насыплыгъа келир... Уллу аллах! Сен кѳрмеймисе жаратхан жанларынга болгъан бу артыккылыкны? Огъесе бизни да бизни махаббатыбызны да сен жаратмагъанмыса? Аллах, нек жаздынг бизге бу жазууну, не терслигибиз ючюн?!

Тахирни Мардин шахарына алып баргъан къалауурла, тѳзалмай, насыпсызгъа кѳз ачып къараялмай, кѳз жаш тѳге эдиле. Жарлыгъа болушургъа аланы да онглары жокъ эди. Алай жалбара, къутура кетип, Тахирни эси азса, дуня къатышып къалады. Аны юсюнде къара булутла ойнагъанча, кѳк кюкюреп, жерге отла жаугъанча, элияла атылып,

дуनियाны от алгъанча, жер тебиренип, элле, къалала оюлгъанча, Зухура да ол халабалыкъда къатыш-къутуш бола, чачы тозурап, бети-къуту кетип, уллу къычырыкъда Тахирни излеп айланганча кёрюнеди.

Тахирни тегерегинден алып, тохтаусуз баргъан эгетле уллу терен къолладан, къоркъуулу талан агъачладан къутулуп, кенг аулаккълагъа чыкъдыла. Тамам жети кече, жети кюн жол жюрюп, Мардин шахарына кирдиле. Мардин шахарны тутмакъ юйюн, сурап, тапдыла. Тутмакъ юйню башчысына ишни болушун айтып, Тахирни анга тапшырдыла. Экинчи кюн эгетле ызларына атланганда, Тахир аладан былай айтып тиледи:

— Сау-саламат, эсенлик-тынчлыкъ бла барыгъыз, узакъ Мардинни ачы тутмагъында къалгъан Тахирден салам айтыгъыз. Зухурагъа айтыгъыз — берген сёзюн унутмасын! Мардин шахарны къарангы, тар тутмагъында къалгъан насыпсызны эсинден кетермесин!

Эгетле, жети кюн, жети кече жол жюрюп, хан сарайгъа къайтдыла. Жесирни олжаннга бергенлерине шагъатлыкъ къагъытларын да кёргюзтюп, Тахирни жолда хапарын да айтдыла. Мардин шахарны тутмакъ башчысындан келген къагъытны да окъуп, ханны жюреги тынчайды, ырахат болуп къалды.

Тахир-бала Мардинни къара тутмагъында, зиндан къарангылыгъында суймекликни азабын чеге эди. Кюйле, назмула этип, бийик буруудан тышына ата эди. Ол назмуланы табып окъугъанланы жюреклеринде уллу жазыкъсыныу жаратылып, суймекликни ала да сынай эдиле, махаббат хайран этген жанны жарсылуларына жарсый эдиле. Назмугъа, жыргъа ийнанулары болгъанла, аланы къуран суралача кёрюп, бир бирден жазып ала, шахардан — шахаргъа, элден — элге, къолдан къолгъа ётдюрюп, жюрюте эдиле. Суйгенлеге аллай къыйынлыкъ салгъанлагъа бар халкъла бир кирик, ит ириатын берип, чамлангандыла.

Тахир, кечеси-кюню болмай, эсин ташламагъан заманда суймеклигини кючу бла жырын айтып, шашхан заманларында Зухураны аты бла сант этип, жети жыл турду. Кюнлени хар кюнюнде, болуучусуча, Зухура эсине тюшюп, шашхын-тентек болганда, Тахир жюрек тарыгъуун былай айтханды:

Гъашыкъ Зухура-ханымы
Кёрюп кюнюм болурму?

Бу азапдан кьутулуп,
Ёлюр кюнюм болурму?

Къара олжан туманы
Кетер кюнюм болурму?
Анам этген тилекле
Жетер кюнюм болурму?

Тилек жетип, хакъ жолум
Ачылыр кюн болурму?
Жюрекдеги кьайгыла
Чачылыр кюн болурму?

Бугъоу кесген жарала
Сау болур кюн жетерми?
Аллах зулмучулагъа
Жау болур кюн жетерми?

Жети жыл жесир болдум,
Къалмады кючюм, онгум,
Бийик буруу, къая таш,—
Къарасам, онгум-солум.

Зухура-ханым, суюгеним,
Кюнде салам ийгеним,
Амал болмай жазгъаннга,
Отдан кёлек кийгеним,—

Сенсиз татхан туз-дамым
Къызыл къаннга ушайды,
Жарыкъ кюн да олжанда
Къара тангнга ушайды.

Зиндан къарангысында, жашаудан, суюгенинден умут юзмей, Тахир дагъыда кеси кесине кёл этдире эди. Тансыкълыкъ жюрегин къаллай бир таласа да, жесирлик бла суюмеклик аны кючюн, онгун къаллай бир алсала да, Тахирге аллай бир кюч, къарыу келгенди. Аны себебинден, Тахирни инчиклерин, къол тамырларын бугъоу кесмегенди, умутлары, таукеллиги быллай жырлары бла дуниягъа жайылгъанды:

Жиляма, жаным, жиляма,
Кюн ызындан кюн келир.

Жарсыу берген небиз
Бизге кѳууанч да берир.

Кюл, кѳмюр этип тургъан
Къайгъы къачар, жиляма.
Бу эшикни бегитген
Бир кюн ачар, жиляма.

Тахирни Мардин шахарына сюрюп кетген кюнлеринден башлап, Зухура кѳырау къакъгъан гокка ханс къалай муул бола эсе да, алай болуп, кюнлери, кечелери аман бла кете эдиле. Кечеден тангнга, жау чыракълай, эрип, тауусулуп бара эди. Кѳзлеринден къан жилямукъла тѳгюп, би бла тургъан кюню аз болады. Жайыкъса, башын эмчек анасыны тобукъларына салып, терен кючсуне, Тахирни эсгере эди. Эмчек анасы, билген ариу сѳзюн аямай, насыпсызны не къадар жапсарыргъа кюрешсе да, аны бир сѳзю да Зухураны кѳулагъына кирмей эди.

Сюйгенлеге жапсарыу сѳз керек тѳйюл,
Жапсарыуну магъанасы терен тѳйюл.
Сюйген жанла бир бирлерин кѳрмеселе,
Сѳз кѳураны сюйген жаннга себеп тѳйюл!

Былай бла жылла ѳте эдиле. Жай келип, дуня жашил кийимлерин кийсе, Зухура, тенг кѳызлары бла бахчагъа чыгып, Тахирни ызларын излейди. Ол эслеп, кѳрюп, Тахирни кѳолу тийген тереклеге, ташлагъа жыягъын салып, андан себеплик тапханды. Кюз арты жетип, кѳышхы желле, кеслерин билдире, сары алтын чапыракъланы жайны ызындан сюрюп, чулгъап, къатышдырып башласала, Зухураны халы да анга ушап, ол хайран жанын къайры атаргъа билмей, кюнсюз бола эди. Тахирден бир хапар билсем деп, къаланы терезесинден жоллагъа къарай эди.

Кюнлени бир кюнюнде узакъ жолладан кернуан келгенин кѳрдю. Кернуан къаланы къатына жетгенде, Тахирден бир изми биле болмазламы деген умутда былай жырлады:

Кѳошмусуз, кернуанмысыз?
Дертлеге дарманмысыз?
Къайгъысы кѳп Тахирден
Бир хапар алгъанмысыз?

Кериуанда бир жырчы жаш бар эди. Зухураны жырын эшитгенлей, кьолуна кьыл кьобузун алып, кьалагъа кьарап, жууап берди:

Саудюгер кериуанбыз,
Узакъды сафарыбыз.
Тахиринг кимди сени?—
Жокъ андан хапарыбыз.

Кериуан Мардин шахаргъа баргъан жол бла озуп кетди. Жети кюн, жети кече жол жюрюп, кериуан Мардиннге жетгенди, Тахир тургъан олжандан узакъ болмай, ачыкъ майданнга тюшгенди. Кериуан алайда кечелик этерге тохтап, от, суу кьайгъыгъа киргендиле. Кечени бир кезиуюнде, кериуан, аллахха табу этип, ушхууургъа олтургъанлай, туурада тутмакъ юйню терезесинден бир термилген, кьыйынлы ауаз эшитилди. Кериуан сюргенле: «Я рабби, бу не тауушду?» — деп, кьыйынлы ауазгъа кьулакъ салып тохтадыла. Олжан терезени чалдишинден, кериуан сюргенлеге кьарап, Тахир былай сора эди:

Кериуан келди наз бла,
Тюшдюле ауаз бла.
Мен Зухурадан айырылгъанлы
Жубанама саз бла.

Кериуанда биягъы жырчы жаш, кьобузун кьолуна алып, жыр бла жууап береди:

Кюйлеринг жетди жаннга,
Жюрегим кюйдю санга.
Кимсе сен бу жерледе,
Атынгы айтчы манга?

Т а х и р

Атым кьыйынлыд мени,
Кьайгъымы жокъду саны.
Зухураны ийиси бар,
Кьайда кьргенсиз аны?

Ж ы р ч ы

Этме кьезлеринги зар,
Тутма жюрегинги тар,

Жолда жолукъгъан эдик,—
Зухураны саламы бар.

Зухураны атын эшитгенде, Тахир, эси тайып, жыгъылды. Кёпмю турду эсин жыймай, азмы,— бир заманда, эси башына келип, аязгъанда, Зухурадан хапар сорайым деп, биягъы терезеден кериуан тургъан жерге къарады. Къараса, келген кериуан кетип, майданда аланы алыкъа ёчюлмеген отчукълары тютюн эте эдиле. Тахир андан да бек сдюнюп, кёз жашлары зинданын кёл этдиле. Узакъ жоллада кериуанны къалай баргъаны кёзюне кёрюнюп, ала энтда да Зухураны кёрюрге боллукълары эсине туюнюп, термилди: «Ай, ийсагъан, ол кериуанны жюк кётюрген тюелеринден бири окъуна болуп къалсам эди! Зухураны бир кёрюп эдим. Жаньюар болсам да, жүрек къыйынлыгъымы айтып, алайда жан берип эдим».

Харипликни мазасын
Сенден терен билген жокъ.
Сюймекликни азабын
Сенден терен кёрген жокъ.

Жети жылны зинданда
Жиляй, улуй тургъанда,
Жюрегим къутургъанда,—
Санга табу этдим мен.

Ёз журтумдан узакъда,
Жети жылны тузакъда,
Кюн кёрмейин тургъанда,—
Санга табу этдим мен.

Зиндан жесирлигинден
Юсуфну да алгъанса,
Азап чекген къулунгу
Файгъамбаргъа салгъанса.

Къыргъый чабакъ ичинде
Къыркъма-къыркъ жыл кечинген,
Жюнюсю да кечдинг сен,²⁰
Изми бер ниетингден!

Тахир былай тилек этип, жукълагъанды.
Зухураны да, Тахир-баланы да кюйлерин эшитип, азап-

ларын кѣрюп, жүрегине алгъан жолоучу шайыр жаш, керуан бла атланып кетсе да, узаймай, къайтып келгенди. Ол Мардин тутмакъны эгетлерине кѣп ахча берип, Тахирни къутхарыргъа деп келишгенди. Жасы заманда Тахир тургъан тутмакъ худжраны²¹ эшиклери ачылып, шайыр жаш ары киргенди. Аны жүрегинде да сүймеклик жарасы кюе эди, сүйген сүйгенни терк ангылайды, игилик тилейди. Ол жаш насыпсыз тутхунга салам берди. Сүймекликден, къыйынлыкдан безип, башы къатышхан Тахир-бала Хызыр файгъамбар келген сунуп, баш ие, салам салганды, анга эриген, азгъан кѣзлери бла сейирсинип къараганды. Шайыр жаш, Тахирни къайгъысына ёкюл болуп, былай айтып, жырлаганды:

Жиляма, Тахир, къардашым,
Къайгъынг манга жууукъду.
Сүйгенингден айырылсанг,—
Бу дуня сууукъду.

Манга да сен бир къара,—
Жүрегим — ачыкъ жара!
Бу дуняда не мадар
Бизнича болгъанлагъа?

Алай адам адамгъа,
Тутмайын жүрек къара,—
Къыйын кюн кѣзюне къарап,
Этерге керекди чара.

Былай жырлап, дагъыда айтханды: «Эй, Тахир, сени кызыу кѣз жашларынг, жүрек къыйынлыгъынг, мени жолдан къайтаргъандыла. Термилген Зухурангы кѣрюп, махаббат насыбынга жетишсенг, мени да унутмазса. Аулакда, бюгюн сенича гъашыкъ жолларын арытхан къыйынлы адам болгъанын эсинге тюшюрюрге. Мени атым Келуланды». Былай айтып, ол эгетлеге къараганды, эгет Тахирни къолунда, аягъында бугъоуланы кесип алганды. Тахирни бугъоу ашагъан, къурушдургъан жерлерине къан жүрюп, ол терк окъуна тири болду. «Хайда!» — деп, Келиулан Тахирни тюремден алып чыкъды. Олжанны биийик буруууну тышында Келиуланни жүйрюк тюеси хазыр болуп тура эди. «Мин, Тахир, мин! Терк мин, Зухураны, санга къарай, кѣзлери сокъур боладыла»,—деп, Келулан жарлы тутхунну

төеге миндиргенди. Тахир, аллахха табу эте, жүреги Зухурагға учунгандан, анга бу азатлықны келтирген ахшы адамны да унутуп, жолгға атланганды.

Терк жүрюшлю, кёп кючлю тье жети кюн бла жети кечеге Тахирни туугъан жерине, Зухураны алтын кьаласыны тюбюне жетдирди. Ол заманда чыгъыш жаны кьызара башлагъан эди. Тахир, тьеден тьюшюп, жерге бауурланып, туугъан топурагъын тансыкьлагъанды, анга азгъан жыякьларын салгъанды. Кьаланы терезелери гам этилип тура эдиле. Тахир, терезе тюбюне жууукъ тохтап, бу назмуну айтханды:

Тюн жукьуггъа кетипсе,
Уян, Зухура-ханым.
Тюш жукьуггъа кетипсе,
Тур, Зухура, чырагъым.

Жан тешекге жатыпса,
Жан жукьуггъа батыпса,
Жесир кетген Тахирни
Сен, баям, унутупса...

Зиндан чекген жети жыл,
Сафар кетген жети жыл,
Жан жолдашынг келгенди,
Уян, ханым, ёрге тур!

Гъашыкь Тахир келипди,
Харип Тахир келипди,
Сыфатынгы кёрюрге
Ол факьыр термилипди.

Узакъ кьоюп жолларын,
Азат этип кьолларын,
Азат Тахир келгенди,
Уян, Зухура, солтаным!

Зухура бийче, ол кече сарайда эмчек анасы бла кёп олтуруп, тилек да этип, жатхан эди. Тахир, алайгға келип, жыр бла Зухураны чакьыра туруп, Зухура тьюш кёре эди. Тутмакьны темир эшиклери бузулдула, чачылып, кёкге сууурулдула, Тахир кьара олжандан, кьанатлы кьуш болуп, учуп чыкьды. Олсагъатдан кьара туманла седиреп,

кѣк чууакъ болду. Чууакъ кѣкге Зухура да, акъ къанатлы болуп, учуп чыкъды. Энди учу-къыйыры кѣрюнмеген эркин кѣкде ала, акъ къанатлыла болуп, къалкъа эдиле. Тахир алгъа, бийикге учуп, Зухура да аны бир жете, бир артда, алашада къала, ызындан бара эди. Дагъыда бир кесекден Зухура жер бла угъай, кѣк бла келген къара атлыны кѣрдю. Ол да Тахир болгъанын таныды. Тахир минген атын къамичи бла урса, кѣк жашнайды, хауада туякъ тауушла кѣкню кюкюретедиле. Жаугъан жауунла, ол къара атны терлеген тамычылары болуп, жерге алай тамадыла. Кѣк жашнатхан элияла Тахирни атыны туякъларындан чачырагъан жилтинле болгъанларын билди. Жерге жууукълашып, жата келген къара туманла да атны бурнундан, аузундан чыкъгъан тылпыуу болгъанын кѣрдю. Энди Тахир бир таудан ауса, къалагъа жетип тохтарыкъды... Алай неди бу? Аллында къара тау эки жарылып, Тахир ары ташайып барады... О-о...

Зухура къоркъуулу тюшюнден элгенип уянды. Бетинден тер тамычыла агъадыла. Эсине иги да келир-келмез, терезесини тюбюнден бир ариу таралгъан шагъырей ауаз эшитип, чабып, терезеге барды. Терезени ачып къараса, тюбюнде бир зыккыл, арыкъ адам. Зухура аны таныялмады. Тахир-баланы сыфатын жетижыллыкъ зиндан ашагъанды, чырайын, кефин Мардинни желлери, къарангы къара тутмакълары кюйдюргендиле. Болса да, термилген жюрек-ле бир бирлерине тартдырып, тансыкъ кѣзлери жилямукъла ийип, ала бир бирни терк таныдыла. Зухура, учуп, аны аллына тюшгенди. Тахирни кѣзлерин жалан къоллары бла сюрте эди. Тахир да аны кѣзюн-къашын, чачын ийнакълай эди, къолларын арыкъ бетине къыса эди. Бир адам сынамагъан, бир жан сезмеген тансыкълыкъны, соймекликни сынай эдиле. Былагъа келген халгъа агъачда жаныуарла да жиляр эдиле.

Зухура, эсин жыйып, къаладан алтын ахчала келтирип, Тахирге берди. «Тизгининги жый, апчыгъан булбулум,— деп юйретди сора.— Сакъалынгы, башынгы жюют, кийимле ал, хамамгъа бар. Ананга къайт, факъырны бир къууандыр, сакъ болуп, кишиге кѣрюнмезге кюреш. Душманларыбыз, жауларыбыз кѣрмесинле. Манга келир заманынгы, жолунгу да мен билдирirme».— Аны бла Зухура Тахирни алайдан кишиге эслетмей ашырды.

Тахир, кѣзю артха къарай, кетди. Эски юйюн табып, ар-

базгъа кирди. Кирсе уа, эшикле ичлеринден этилип, арбазда адам жокъ. Тахир, акъырын барып, эшикни къакъды. Анасыны: «Кимсе? Не адамса? Не керекди?» — деген ауазын эшитди. Тахир атын айтып, анасы да эшикни ачып къарагъанда, жашын таныялмады. Тахир кесин анасыны къучагъына атханда, анасы аны ауазындан таныды. Баласына жиляй, кёзлери сокъур болгъан ана, баласын къучагъына къысханлай, энтда да аны тартып, сыйырып кетдиле деп, жаны чыгъа, кёз жаш тёге эди. Тахир бла Зухура дуниягъа кёз жаш тёгерге жаратылгъандыла. Анасы, душманла-жаула кёрюрге деп, Тахирни хамамгъа иймеди, кеси суу жылытып, таза жууундурду, келсе деп, хазыр этип тургъан кийимлерин берди. Тюрлю-тюрлю ашла жарашдырып, аллына салды. Тахир, анасы этген ашны ашай, кёрген къыйынлыкъларын айта эди. Анасы жиляйды, къууанады. Былай бла бир кесек заман кетди. Тахир солуду, бетн, кефи жерине келип башлады.

Бир кюн Зухура, Тахирге къагъыт жазып, эмчек анасына: «Муну элт да, Тахирге тапдыр»,— деп тиледи. Зухураны эмчек анасы, къагъытны алып келип, Тахирге берди. Тахир Зухураны къагъытын ачып къарагъанда, анда: «Терен тансыкълыкъ саламладан сора, шахарны адамлары тынчайгъан кезиуде, сазынгы алып, къалагъа кел»,— деп жазылгъан эди. Тахир Зухураны къагъытын окъуп, кёлү толду, ахтынып, тынгысыз болду. «Аллах бюгюн да бир чырмау чыгъарыр, манга бир палах туудурур»,— деп, не олтуруп, не туруп туралмай, анга экинди бла ахшам арасы Мардинни къара тутмагъында жети жыл жесирлиги чакълы бир кёрюне эди. Юйден чыгып, кюнню кёзюне да къарайды. «Жолунгъа теркирек бар, бюгюн жерингден нек тепмейсе? Огъесе менден аллыгъынг, берлигингми барды?» — деп, кюн бла даулаша эди. Былай бла ахшам къарангысы жетди. Адам аягъы да тохтады. Тахир, къобузун къолуна алгъанлай, Зухураны къаласы таба къууулду.

Зухура да Тахирден аз ашыкъмай эди. Терезени ачып: «Я раббн, келе болмазмы?» — деп сакълай, жап-жанына кёз-къулакъ болуп къарайды. Зухура, ай жарыгъында Тахирни ауанасын кёрюп, сагъайды. Тахир къаланы тюбюне келип тохтады. Бир бирни кёрюп, ийнакълап, тансыкълары алдыла. Айтыр сёзлерин унутуп, бир бирге къарашып къалдыла. Сора Тахир, къобузун азчыкъ чалып, былай жырлады:

Мамукъмуса, жүнмюсе?
 Бетими нюрюмюсе?
 Аймыса не кюнмюсе,
 Жюрекде туююлмюсе?

З у х у р а

Кюн кибик, жарыгъымса,
 Чархымда бир жанымса,
 Хар бир кылыгъынг ариу —
 Ёмюрге да ханымса.

Т а х и р

Онтёрткюнлюк айымса,
 Ай жарытхан жанымса,
 Сени ючюн чыгъарыкъ
 Жанымы да жаныса.

З у х у р а

Ариуланы ханыса,
 Жанымы дарманымса,
 Зухураны сенсиз кююп,
 Энтда узайырмыса?

Была бу кече, бир бирге ийнарла айтып, бир бирлерин тансыкълап, кёп олтурдула. Тангны бети агъаргъанда, Тахир, къаладан чыгып, анасыны юйюне келди. Зухура бла къалай олтургъанын, къалай насыплы да болгъанын жашырмай айтды. Арадан бир бёлек кюн озду. Тахир Зухурадан салам сакълай эди. Биягъы эмчек ана Зухураны къагъытын Тахирге жетдирди. Бу жол Зухура: «Тахирим! Ушхуурдан сора кел, сакълап турлукъма!» — деп жазгъан эди. Тахир аны окъугъанлай, кюн, биягъыча, жеринде тохтады да къалды! Сабырсыз болуп, ушхуургъа дерн аманны кебинден тёздю. Тахир киши да билмеген таша жолла бла кече арасында къалагъа келди. Зухура, Тахирни келгенин кёрюп, терезени ачды, анга жибек аркъан атды. Тахир, къалагъа чыгып, Зухураны жети жыл кёрмей тургъанча, алай къучакълап, дагъыда тансыгъын алалмады. Быллай жашауларына ёкюнюп, Тахир мудах болду. «Бугъуп, буюгъуп, къача, кёче, къачаннга дерн жашарыкъбыз,

муну ахыры боллукъ тюйюлмюдю?» — деп, сагъыш эте эди ол. Тахирни мудахлыгъын кёрюп, Зухура тынгысыз болганда, Тахир, къобузун акъырын чалып, былай айтды:

Жюрекдеги сырланы
Айтырбызмы сёз бла?
Насып келген жылланы
Кёрюрбюзюмю кёз бла?

Зухура да, мудах болуп, ёкюнюп, бу кюйню айтды:

Жюрекдеги сырланы
Ким айталыр сёз бла?
Насып келген жылланы
Ким кёралыр кёз бла?

Тахир бла Зухура, бу халда тюбеше, бир бирге сырларын, тарыгъуларын айта, бир бирден къанып болалмай, къыркъ кюн турдула. Быллай зауукълу кечелеринде ала къайгыларын унутуп, танглары къууанч бла атычу эди. Танг атып, Тахирни кетер заманы болса, Зухура аны бойнуна чёргелип: «Энтда да бир кесекчик тур!» — деп, тилей эди.

Бир жол Тахир юйге къайтып, анасы соргъанда, ол къалагъа аркъан бла ёрлегенин, аркъан бла тюшгенин, къалада Зухура бла къалай олтургъанларын айтды. Анасы: «Тахир, балам, душманларынг кёпдюле, барма, жюрюме,— деп, сагъайтды.— Бармай болмай эсенг, къалагъа чыкма...»

Дунняда шуёхну — шуёху, жауну да жауу барды; бир зат бирси затны бузады, тюрленмеген зат жокъду. Жылны кезнулери бир бирни алышындырып тургъанча, кечени ызындан кюн келгенча, къууанч бла бушуу алышынадыла, огъурлулукъ бла огъурсузлукъ тутушадыла, къарангы бла жарыкъ бир бирлерин хорларгъа кюрешедиле. Тахирни шуёхлары болгъан эселе да, жаулары-душманлары андан да кёп болгъандыла. Атасы ёлмей, патчахны ёзюрю болгъанлай турса, Тахирни да душманларындан эсе, шуёхлары кёп болур эди, энди аны жояргъа кюрешгенле ол заманда аны ыразы этерге, кёзюню къарасы бла тенг айланыргъа кюрешир эдиле. Жарлыны жууугъу жокъду, Тахир а энди ол да бурунгулуладан къалгъан сёзню айтады, китапла ол да бурунгулуладан къалгъан сёзню айтады, китапла

дан окъугъанын, хадиследен билгенин жария²² этеди. Ёзге, къарыулу хар заманда тюздю, къарыусуз хар заманда терсди. Аны себебинден, къарыусузлагъа кюн болмагъанды. Хапарлада келгеннге кёре, анасы алай айтхан кече Тахир тюш кёргенди. Биягъы Зухурагъа атланып баргъанлай, тёрт жанындан тёрт къара ит чыгъып, тишлери от чагъа, Тахирни тегерегинден алдыла. Тахир, не къадар къарыуун, амалын салып, къачаргъа, къутулургъа кюрешди эсе да, къутулалмады. Тёрт ит да, бирден болуп, аны таладыла... Тахир элгенип уянды. Тобагъа къайтды. Кеси кесине: «Быллай огъурсуз тюш кёргенимде, мени Мардин тутмагъына ийген эдиле. Энди уа не палах келеди башыбызгъа? Ишек жокъду, душманларыбыз кёргендиле»,— дей эди. Андан сора Тахир Зухурагъа бармай бёлек кюн турду.

Тахирни келгенин, биягъы Зухурагъа жюрюгенин эшитип, Арап Тахирни ызындан болуп эди. Къаланы тумаландыргъан уллу терек бахчаны деменгили бийик агъачлары, къарангы терен мюйюшлери кёп эди. Ичи бла терен, ариу илишинле барадыла, алайлада да къалагъа бугъуп къараргъа тынчды. Арап, ма ол къарангы мюйюшледе, терек ауаналада тохтап, Тахирни марай эди. Айны он тёртюнчю кюню болуп, кюн кибик жарыгъан кечелени биринде, Тахир, къалагъа келип, биягъы жиш бла ары ёрлегенлей, малгъун Арап, къаланы къатына келип, Тахир андан чыкъгъынчы къарап, сакълап турду. Ол Тахир болгъанын, Зухура да аны сакълагъанын толу билгенден сора, ханнга чабыш барды.

— О, мени сыйлы бийим, дуняны уллу ханы! Сени намысынга келишмеген, хансарайны бетин жойгъан иш болду — душманынг къайтып келип, сыйлы къалангы керахат этеди... Тахирди ол, сени буйругъунгу жукъгъа санамай, шахаргъа къайтып келирге базынып, кечеле бла Зухураны къаласына жюрюген... О, кёп душманланы титиретген, кёп жауларын аякъ тюбуне салгъан сыйлы ханыбыз, энди Тахир кибик низамсызгъа кючюнг къарымаймы къалды? О, бетим тутмайды Тахир бла Зухураны арасында болгъан затланы айтыргъа...

Хан, сарыуу къайнап, тахындан секирип турду. Сол къолун жан сюегине салып, онг къолун сур силкиндире, алтын тыягъын жерге-жерге уруп, кычырыгъы бла хансарайны титиретди:

— Эй, Арап! Буйрукъ этеме... Ол нажас энди къаланы тийресинде кёрюннгенлей, соруусуз, тутуп, аллыма алып

келсинле! Аны кѣрюп, ким тутмаса да, башын кесдирликме!

Арап, ханны быллай буйругъун алып, чабып чыкъды. Хансарайны эгетлерин жыйып, айтды.

Берилген буйрукъгъа кѣре, эгет аскер къаланы къуршалап, жашыртын жерледе, мюйюшледе бегиндиле.

Дунияны айлы кечелеринден бири эди. Чыгъыш жанындан жылы желле ура, тереклени башларын ары-бери чайкъайдыла. Адам аягъы тохтап, халкъ терен жукъугъа киргенди. Ол чакъда Тахир насыпсыз да, суймеклиги къутуртуп, къоркъуулу тюшлерин, анасыны осуятларын да унутханды. Анасыны: «Душман кѣзю жютюдю, жюрюме!» — деп сагъайтханын да эсге алмай, къалагъа келди. Аны сакълап тургъан Зухура да терк окъуна башындан аркъааны ийди. Тахир энди, тюшлери, анасы айтхан сѣзле да эсине тюшюп, арсар болду, жип бла къалагъа чыгъаргъа унамады. Тахир тюбюнден, Зухура башындан бир бирге къарап турдула. Тахирни ёрге чыкъмазын билгенде, Зухура былай айтып жырлады:

Эрикмез эдим сенден,
Кирсем да барып кѣрге.
Сен а эрикдинг менден —
Суймесенг, чыкъма ёрге!

Т а х и р

Сенден эрикген кююм
Ушар къарангы кѣрге.
Душман марайды бизни —
Къалай чыгъайым ёрге?

Зухура, Тахирни мудах кюйюм эшитгенде, анга бир хата боллугъун сезип, жиляды. Тахирни да, жүреги суйген къызындан айырылыр кюню жетгенин билип, кѣлю толду, Зухурагъа къошулуп жиляды. Зухураны жүреги, тутхун къанатлыны жүрегинлей, уруп, къызыл ингилик чапхан бети бла кѣз жашлары, инжилеча, кѣкюрегине агъа эдиле. Амалсыз дунияны жесирлери, араларында жер жарылып, кѣчюп баргъанча, бир бирлерине къолларын узатып, жеталгъан а этмей, кюедиле.

Ол сагъатда, зорлукъ къапхан тартханла, Тахир бла Зухурагъа жууукъ келедиле, сѣлешгенлерин эшитедиле, кѣз жашларын кѣредиле, махаббат кючлерине алынып, къалай

тутаргъа билмей турадыла. Алагъа чабаргъа, тутаргъа алыкъа белги да берилмегенди.

Бир заманда артыкълыкъ дауурбасы къагъылды. Тёгерекден къылычла жылтыратып, сюнгуле узатылып, садакъ окъла жюзюп башладыла. Хан аскер бла алай келгенин кёргенде, Зухура, Тахирге жаны кетип, жилигъанын унутду. Аны къутхарыр амалда, былай айтып тиледи:

Тахир, жаным, сабыр бол,
Къылычынгы къыннга сал.
Атам кеси келгенди,—
Керексизге тёмке къан.

Бар сен ханны аллына,
Баш ий, Тахир, къанлынга!
Сюйгенлеге кечим бар,—
Къор болайым жанынга.

Сау адамгъа кюн чыгъар,
Сюйген эрни ким жыгъар?!
Айтханымы эт, Тахир,—
Къылычдан да жютю бар!

Кёп къайгъыны, азапны,
Кёп турса да, арты бар.
Къошулурбуз бир кюнде,—
Уллу ханны анты бар!

Мен атама барырма,
Къор-садагъа салырма,
Сёз эшиталыр ол болса,—
Сени тилеп алырма!

Тахир, Зухураны айтханын этип, къылычын къыннга салды. Болса да, халкъгъа къарап, Зухураны муратына артыкъ ышанмай, бу кюйню айтды:

Къатын кишини сёзю
Хайыр болсун кесине,
Тюз турмаз бир тюк къадар
Къатын киши сёзюне.

З у х у р а

Айтма бу сёзю, Тахир,
 Къатынла табын-табын,
 Къатынлада къатын бар,—
 Хар сёзю созгъан алтын!

Тахир къылычын къыннга салып, баш ийип тохтагъанын кёргенде, Бабахан ат бла аны аллына келди. Тахир, къылычын тешип, къыны бла анга узатды. Хан, Тахирни къолундан къылычын кеси алмай, ёзюрюне буюрду. Ёзюр къылычны алып, Тахир сауут-сабасыз къалгъанда, хан, тасха билдирмей, хыйла сёлешди:

— Эй, асылсыз, Тахир! Мен сени уланымча кёрюп ёсдюрген эдим, «Жастыгъынгдан жау чыкъсын»,— деп этдинг! Аз сабыр болсанг, мен Зухураны кесим берлик эдим санга. Тёзюмлюк этсенг, мен да, намысынгы кёрюп, ханлыгъымы санга къоярыкъ эдим. Ал энтда мени аллымда къолларынгы артха, уруш къанны къой!

Тахир, къолларын артха алып, башын энишге ийип тохтады.

— Эй, Тахир, къолларынгы кесим байламасам, эгетле къоймазла, манга ийнанырыкъ болурса? — деп, атдан тюшдю. Ёзюрню къолундан бугъоу сынжырны алып, Тахирни аякъларына, къолларына да салды. Андан сора Бабахан, атына минип, огъурсуз, харам бет алды, Тахирни табаны бла уруп, сюрюшдюре, эгетлени къолларына берди. Тахирни атха тагъып, сюрретип, хансарайгъа къайтып келдиле. Хан олсагъат окъуна башкеслерин чакъыртып:

— Бу бетсизни баъшын къысха кетеригиз! — деп буюрду.

Бахирни унутмагъан, Тахирни аны бетинден кёрюп тургъан ёзюрле, биринчи жолча, ханны этегине жыгъылдыла. Жал барып, баш уруп тиледиле:

— Эй, Чыгъышны уллу ханы! Сени ючюн жан алыргъа, жан берирге да хазырбыз! Малгъун Арапны айтханына къарап, Тахирни жойма! Тахир кибик батыр уланла сени къыраллыгъынга керекдиле! Душманыбыз аллайладан къоркъурукъду ансы, бизденми къоркъурукъду, биз къууладан! Жашауун юзме батырны! Зинданнга да сал, сау къой асыл Тахирни!

Ханны эсине ханышаны айтханы тюшюп, ёзюрлерине бети тюрленип къарады. Ала, баш ура, артха сюрюшдюле.

Ол Заманда Тахир, кьолунда, аягъында бугъоуларын зы-
нгырдата, алгъа бир атлап, назму бла сёлешди:

Хан сёзюнде турмагъан
Къара заман болдуму?
Жарлы Тахир дуниядан
Къорар заман болдуму?

Сюймекликге хыянат
Жетген заман болдуму?
Бу дуниядан кертилик
Кетген заман болдуму?

Хан бир азат кьулуну
Сыйын кёрмез болдуму?
Боюн салып келгенде,
Кечим бермез болдуму?

Жалдатлагъа берсегиз,
Амалым жокъ бармазгъа,
Къара тюккюч юсюне
Жаш бойнума салмазгъа.

Азат этген болсагъыз,
Тансыгъымы алайым:
Жан дарманым Зухура —
Аны кёрюп къалайым.

Алмаз кылыч, къурч балта
Акъ бойнума салсынла.
Дун-дуння жыйылып,
Сейирге къарасынла.

Тахирни анасы, Бабаханны биринчи ёзюрю Бахирни къатыны Хубан хансаранда сыйлы тиширюуладан бири эди. Ханыша бла тенг болуп, татлы жашагъанды. Алгъа — сабийсизлик, артда — экисине да тенг келген насып бирикдирип, ханыша бла ёзюрюню къатыны бир бирден айырылмагъандыла. Бахир сау заманда Бабахан да акъылын жаратхан, бек да ийнанган ёзюрюню бетинден Хубанны сыйлы кёргенди. Тахир бла Зухура бир бирлерин суююп, аны билгинчи, ханыша да аны тенглигин кери этмегенди. Андан сора уа ханыша, аны бла арасын терк айырып, хан-

сарайдан кыыстатхан эди. «Ёгюз ёлдю, ортакъдан чыккыды»,— деп, Бахир ёлгенден сора Хубан да, кесини жерин билип, бир жанлы жашай эди.

Биринчи кере, Тахирни тутуп, Мардин шахаргъа жесир этип сюргенлеринде, Хубан, адыргы этип, таш, агъач чайнаса да, аны ханнга жибермегендиле. Бу жсл, эгетлени хорлап, къалагъа кирип барды, ханны аллына келип, этегине жыгъылды. Ёзюрлени, эгетлени, къолларында балталары бла сюелген жалдатланы къарап турууларында, ханнга айланып, назму бла былай сёлешди:

Къарар болсанг сёзге, сыйлы ханыбыз,—
Санга къурман бизни ёксюз жаныбыз.

Сыйлы ханым, бюгюн бала къуш тутдунг,
Къанатларын кесергеди умутунг.

Этегинге жыгъылады къарт Хубан,
Сен жазыкъсын, хатерин эт, сыйлы хан!

Мени ёлтюр,— сойма жангыз баламы,
Этме, ханым, сен кюнюмю къарангы.

Мухамматны аты бла тилейме,
Ханны сыйлы анты бла тилейме,

Зухураны къачы бла тилейме,
Жыл агъартхан чачым бла тилейме,

Тюбюндеги тахынг бла тилейме,
Башындагъы тахынг бла тилейме.

Бизге насып юлешиучю бийибиз,
Къуш баланы бутун, къолун ийигиз!

Жарлылагъа жарыкъ болсун оюгъуз,
Къуш баланы азат этип къоюгъуз!

Сени ючюн отха, суугъа киребиз,
Сен юретип, аман, ахшы билебиз.

Сюймекликден шашхын болса кѳуш бала,
Тюзлюк болмаз, анга асмакъ кѳурсала!

Жангылгѳаннга кечим болсун тѳрегиз,
Жаннет ючюн хакъ фарызын тѳлегиз.

Учхан кѳушну кѳанатларын кѳайырма,
Азап берип, нѳгеринден айырма.

Сюймекликни аллах болур базманы,
Хайран этип, ол кѳуумады азланы!

Айырса да, кѳутхармайын хорлукъдан,
Хан болмады сюйгенлени кѳоркѳутхан!

Сыйлы ханым, сыйсыз ишге ашыкъма,
Кѳара тутуп, сюйгенлени ачитма.

Кѳуш балагѳа ёлюм азап сынатма,
Зухураны, ёксюз этип, жилятма!

Кѳп жылланы аны тилеп тургѳанса,
Энди анга зулму тѳре кѳургѳанса.

Кѳп болгѳанды кѳалабызда кѳара иш,
Кѳайдан тюшдю башыбызгѳа бу бедиш?!

Кѳуллукъ этдим сарайда мен, жаш эдим.
Сен халкъынга, кѳыралынга баш эдинг!

Эрлеге, жигитлеге сакъ жюрюдюнг,
Ала санга керегин уста билдинг.

Энди кѳайда хан излеучю игилик?
Огъесе, айт, Арапмы этеди бийлик?

Дунияны бойсундургѳан уллу хан,
Энди кеси бойсундуму зулмугѳа?

Барыбызгѳа ашау, жашау излеген,
Болдуму ол ёз кѳызын да сюймеген?

Кѳыралына уста хукму этиучю,
Болдуму ол энди баш да кесиучю?

Бахир бла кьол тутушхан уллу хан,
Болдуму энди ёз антын да унутхан?

Сыйлы ханым, оюм этип кьарагъыз,—
Буруннугдан халкьгъа туура бу фарыз:

Бу дуння жалгъан болур, ётюрюк,
Жокъ адамгъа бу дуниядан элтирик.

Жокъ дуняда аны ахырын кёрлюк,
Жангыз бир хан болалмады ёмюрлюк.

Айтма сен да бу дуня мени деп,
Накьут-налмас кериуанла келир деп.

Алтын тахым ёмюрлюкдю демегин,
Ёз балангы жарлы болуп кёрмегин.

Алтын тахынг, накьут-налмас кериуан
Болалмазла Зухурагъа жан дарман.

Насып, бийлик, тах да кьысха берилир,
Жалгъан дуня ёмюрлюкча кёрюнюр.

Бузулмайын кьалмагъанды жангыз тах,
Къара жерге киредиле кьул, патчах.

Аллах суйген, масхап тутхан — файгъамбар,
Ол да кетди, ёлмезге деп ким тууар?

Базынмагъын жалдат тутхан балтагъа,
Балта болду кёп ханланы алдагъан!

Аллах бла файгъамбарны измиси:
Сабыр болур патчахланы игиси!

Сабыр болуп, ахшы тёре тёрегин,—
Къуш баламы азат болуп кёрейим!

Хубанны кьадаар ахшы айтханы жюрегин жумушатып,
хан бир кесек заманнга кесин кертиси да дуняда ханла-
ны бек асылы сунду, кёлю да толду, кьарт кьатып, ёзюрге
да ыразы болурча, Тахирни азат этерге, Зухураны анга

берип, тоюн этерге ырымы болду. Сакъалы кълалтырай, кёзлери жарып, төгерегине къарады: ханышаны бойнунда сынжырлары, жаухар-кюмюш тагъыулары, кълулакъларында кълалакъл сыргълалары зынгырдадыла, чайкълалдыла, кълутсуз бети агъларды, кёгерди. Хан эгетле бла ханышаны арасында төрт гуппур болуп, жортуп айланган Арапны да кёрдю. Сакъалы угълай, энди башы кълалтырап, кёлю толгъланын, иги ырымларын терк унутду. Кълолун силкип, кетеригиз деген белгини берди, олсагълат окълуна Хубанны, эки билегинден тутуп, артха сълйреп кетдиле, ёзюрле да седиредиле. Болса да хан Тахирни, жалдатлагъла бермей, зинданнга атдырды.

Тахир къларангы, сууукъл зинданда кълурушуп юч кюн турду. Андан хапар билмеген Зухура, Тахир не болуп кълалды деп, кълалада жилийды, таралады. Атасына барып, тилерге умут этди да, кълатына кълыймай: «Кълысха заманда эрге берликме, кесин хазырласын!» — деп айтдырды.

Бир кюн хан агълач усталаны чакълыртып: «Сал басхыч ишлегиз, аны юсюне уллу кълубюр ишлеп салыгълыз. Тахирни, кълубюрге бегитип, Шат суууна атыгълыз!» — деп буюрду.

Устала сал басхыч ишлеп, юсюнде кълубюрню орнатдыла, Тахирни, сыртындан жатдырып, кълубюрге салдыла. Элтип, Шат суууна атдыла.

Ол кезинде Зухура, ханны буйругълун эшитип, тенг кълызлары бла Шат суууну жагъласына чыкългълан эди. Эгетле, келтирип, Тахирни кълубюр бла суугъла атханда, Зухураны эси азып, тенг кълызлары тутдула. Суу себип, сылап, эсине келтирдиле. Зухура, акълылын башына жыйып, кълубюрню ызындан чапды. Жыгълыла, кълоба, иги кесек барды. Тахир, уллу кълара кълубюрге бугълуу сынжырла бла тагълылып бара, Зухураны кълычырыгълын эшитип, халын сезип, уллу кълоч бла ёрге болургъла кълурешип, башын кълубюрден къларатды. Зухураны кёрюп, тарыгълыуларын айтды:

Кълайгълы бла ууалдым,
«Тенгизге кеме салдым»,
Кълайытмаз жолгъла атландым,
Эсен кълал, Зухура-ханым!

З у х у р а

Ай, Тахирни, Тахирим,
Гитчеликден жап-тиним,

Айырылыр кюн жетди,
Жазуунга тѣз, тенгим!

Т а х и р

Мен къатынга турмадым,
Насып оюн кѣурмадым,
Малгъун кѣара Арапны
Къылыч бла урмадым.

З у х у р а

Эки кѣуш тенг ойнагъан,
Бир биринден тоймагъан,
Бу дуния тѣп болсун,
Бизни бирге кѣоймагъан.

Т а х и р

Жанынг жаннга кѣошулуп,
Кѣп кюн жюрюдюм бирге,
Жанча кѣрген жан досум,
Болмадым эригирге.

З у х у р а

Аллах кѣыйын жазгъаным,
Азапладан талгъаным,
Жолдашы жокъ жанында,
Не болур Зухура-ханынг?

* * *
Т а х и р

Жилягъандан не файда,—
Кѣз жашынгы кѣрюр жокъ.
Жашагъандан не файда,—
Бизге насып берир жокъ!

З у х у р а

Жарыкъ жайым ѳтгенди,
Кѣууанч айым кетгенди,
Мен жилямай не этейим,—
Айырылыр кюн жетгенди.

Т а х и р

Зухура — жангыз жулдузум,
 Сууда жюзген кьундузум!
 Жюрегим кьалай сюер
 Башха жерлени кьызын?

З у х у р а

Жюрегими ортасы,
 Минг хунерни устасы,
 Тахир, сени кьолунгда
 Зухураны нохтасы!

Огъурсуз Шат сууу кесин сары кьаялагъа, жарлагъа ура, кюбюрню уллу Багъдат тюзлерине алып бара эди. Ачлыкъ, суусаплыкъ, суймеклик, ёлюм кьазауатында сау кьалгъан Тахир Зухураны кёрюрге термиле эди. Шат сууу, Тахирни ата журтундан узайта, юч кече бла юч кюн баргъанда, ол бийикде эркин учхан кьушлагъа термиле эди, ала Зухураны кёрлюкдюле ден, сукълана эди. Бир кюн Тахир, алагъа кьарап, назму бла былай тиледи:

Бийик учхан кьушларым,
 Зухурагъа барыгъыз:
 Сау-саламат болурму,
 Манга хапар алыгъыз.

Эркин учхан кьушларым,
 Хансарайгъа кьайтыгъыз,
 Шат сууунда Тахирден,
 Соруп, салам айтыгъыз.

Азат учхан кьушларым,
 Сиз кьалагъа кьонугъуз:
 Кьайгъысы кеп Зухурагъа
 Билек, кьанат болугъуз.

Шат сууу жайылып, шош баргъан жашил аулакъла Гул патчахны жерлери эдиле. Шат суууну жагъасында аны уллу кьалалары, кьалаланы тегереклеринде, аны кибик, уллу терек бахчалары болгъанды. Шат сууу, Тахирни элте, аланы сейирлик бахчаларыны ичлери бла барлыгъын да

Зухура биле эди. Зухура Гул патчахны кызылары бла, кыагъыт жазып, кыагъыт алып, шагъырейлик жюриютюп болгъанды. Бу себепден, Зухура алагъа кыагъыт жазып, Тахирни аманат этерге деди. Мычымай, аны жазып, эмчек анасыны кьолуна тутдурду. «Анам, бу кыагъытны Гул патчахны кызыларындан бирине кысыха тапдырырча эт»,— деп тиледи. Зухураны эмчек анасы жолгъа атландырырча адам изледи. Аллай адам тапды. Нохтабауун да этип, жолгъа терк кыурады. «Атынг, Шат сууундан терк барып, Гул патчахны жерлерине Тахирден алгъа жетерге керекди»,— деп, аманат этди. Атлы, жюз алтынны хуржунуна салып, кыагъытны кьолуна алып: «Сизге — эсенлик, манга — саулукъ»,— деп, кыуш учханча, жолну букъу этдирип кетди.

Зухураны кыагъытында назму бла былай жазылып эди:

Бу кыагъыт атланады узакъ жерге.
Саламат болугъуз сиз, ахшы тенгле?
(Гул патчах, кеси сайлап киеулюкле,
Бермейин турамыды сизни эрге?)

Бу кыагъыт — сизге кыайгъы келечиси,
Иш болду жетмез кибик адам эси:
Зор атам, жесир этип Тахирими,
Кыурагъанды Шат сууунда сал кемесин!

Терс тутду суйгениме атам кесин...
(Малгъунла алгъандыла махкемесин!)
Алыкъа жан кърмеген азап берди,
Унутуп этген антын, берген сёзюн!

Кюбюрге салып аны, суугъа атды,
Тенглерим, мени кюнюм анда батды.
Сакълагъыз, аурур болса жанларыгъыз,
Ол сизни жеригизге жетер чакъны.

Тахирни, суудан алып, сыйын кёрюп,
Кесине хурмет этип, намыс берип,
Кыурагъыз мени ючюн азат тойла,
Суймекликни сыйлылыгъын эсгерип!

Палах — ол санга, манга башха туююл,
Тюнене мен ачыдым, сен а — бюгюн.
Адамла бу дуняда, бирден болуп,
Кётюре келедиле жашау жоюгюн.

Жетп кече, жети кюн жол жүрүп, хапар атлысы Шат сууну бойнунда Гул патчахны кызаларына жетди. Ол кюн Гул патчахны кызлары кырауашлары бла айланыргыа бахчагыа чыккыган эдиле. Кызланы ызларындан бир кыарт кыатын кыарай эди. Атлы, кыарт кыатынга салам берип, не мурат бла келгенин ангылатды. Ол да, мычымай, бийчелерине тюбеп, атлыны жумушун айтды. Гул патчахны кызлары, кыагытны алып, окъуп, Зухураны саламын билдиле. «Кызла, суугыа кыарай туругууз, бир зат келип кёрюнсе, бизге хапар беригиз!» — деп, патчахны кызлары кыалагыа кетдиле. Кырауаш кызла, кыауум-кыауум болуп, суу бойну бла ёрге жайылдыла. Уллу тюзлени юсю бла Шат сууу, кюзгюча, таза сюзюлюп келе эди. Бир заманда сууну юсюнде толкунлагыа кёмюле келген бир зат эсленди... Кырауашла, чабып барып, Гул патчахны кызларына хапар бердиле. Ала, келип, кыарасала, — сууну юсюнде сал, басхыч, аны юсюнде уа башы кёкге ачылкыган уллу кюбюр... Сора тамата эгеч былай айтды:

— Биригиз ийнар айтыгыыз. Кюбюрню ичиндеги Тахир эсе, ол жыргыа жууап кыайтармай амалы жокъду. Тахир дунияда жырчыланы, ийнарчыланы устасыды.

Кюбюр жууукылашханда, ариу ауазы болкыган кыыз былай жырлады:

Келигиз, кызла, учайкык,
Шат суууна кыонайкык,
Тахир эсе бу келген,
Анга жууукы болайкык.

Т а х и р

Миннгеним кыанга пара,
Билмейме, — кыайда бара,
Ийман ахлу жокъмуду
Этерге манга чара?

Гул патчахны кызлары, кыармакыланы чакырып, кюбюрню Шат сууундан чыгардыла. Тахирге кыарагыанларында, аны ариулугыуна сейир этип, кыатып кыалдыла. Аны сыйлы кёрюп, Зухура айтханча, тойла, оюнла кыурадыла, тюрлю-тюрлю ашла, ичгиле бла сыйладыла, омакы кийимле кийдирдиле. Тахирни ариулугыу кызланы башларын-

да акъыл къоймай эди. Къысха айтханда, Гул патчахны юч кызы да Тахирни бирча суйюп, жүрек тамырлары, санлары эрип башлагъандыла. Тамата кыз Махим, чыдаймай, Тахирге бу кюйню айтды:

Кюйдюрдюнг, Тахир, бизни,
Сакъ от жана тургъанлай.
Жарыкъ бересе, къарап,
Нюрден жаратылгъанлай.

Т а х и р

Сыргъаларынг — маржан къуса,
Къызыл-накъут — сеники.
Сени бетинг кёрюннгенде,
Кёрюнмез ёзгеники.

Алай мени аманатым,
Учханымда — къанатым:
Мен биргеме жүрютеме
Зухураны сыфатын.

Шат сууну жагъасында этилген уллу тойла, оюнла ахам бола бошалдыла. Гул патчахны кызлары, Тахирни алып, юлерине кетдиле. Махим, къолуна къагъыт-къалам алып, Зухурагъа былай жазды:

«Хан кызы Зухура, санга сыйлы саламла. Жюрегинг ырахат болсун, Тахирни огъурсуз Шат суундан къутхаргъанбыз. Сизни сыйлылыгыгъыз, хурмеигиз ючюн къолдан келгени къадар къараргъа кюрешебиз. Ёлюмден, башха кайгъыдан аллах сажъласа, бир биригизни кёрюрсюз. Ишни башы — сабырлыкъды. Гул патчахны кызы Махим».

Махим къагъытны къарт къатыннга берди. Къарт къатын къагъытны, тап жарашдырып, Зухурадан келген атлыгъа тапдырды. Атлы, ыразы болуп, алгъыш этип, атына минди; къамичи уруп, келген жолуна, учхан къушча, ташайып кетди. Атлы, къолладан — сыртлагъа, сыртладан — цозлеге чыгъа, жети кече бла жети кюнден хансарайгъа жетип, Зухураны эмчек анасын табып, къагъытны берди, бойнуна салынган ишни алай тындыргъаныча къууанып, хакъын толусунлай алып, кетди. Зухура, кёлю толуп, къагъытны ашыгъышлы ачды, кёзлерин сюрте, окъуду. Андан сора Зухура къууанган да, жилягъан да эте эди. Алтын сазын алып, аны акъырын чала, бу кюйню айтды:

Аллах, ариулукъ берип,
Насып юлюш бермеди.
Жанланы тенг жаратып,
Инсанны тенг кѣрмеди.

Кѣп жилиядынг, таралдынг,
Жашлай кюйдюнг, кѣаралдынг.
Хансарайда эрке кыыз,
Тутхун болгъанлай кѣалдынг.

Жилиягъандан не файда,—
Келтирмез узакъдагъын.
Кѣайда, кимни кѣз жашы
Кѣутхарды тузакъдагъын.

Гул патчахны кыызлары, кѣыркъ кюн байрам этип, Тахирге тынч, ырахат жашау кѣурдула. Болса да, гѣашыкъ Тахирни кѣулагъына бир зат да кирмей эди. Не кѣадар ашаса, ичсе да, акѣылы, жаны Зухурада эди. Кеси Гул патчахны сыйлы сарайларында болса да, акѣылы гюл Зухурада эди.

Гул патчахны кыызлары да Тахирни суйюп, жашаулары кѣуруп башлады. Биринчиси — Махим — ачыкъдан, экинчиси — Шахим — жашыртын, ючюнчюсю — Шахрижан юрегинден кюе, Тахирни таймай кѣрюрге излейдиле, кѣатында тургъанлай да, тансыкъ болуп турадыла. Жюрек отлары бетлерине чабып, не сылтау бла да Тахирни булжутургъа, кѣатларында мычытыргъа, кеслерине кѣаратыргъа кюрешедиле. Ахырында Махим, тѣзюп болалмай, бу кюйню айтды:

Тахир кѣашларынг кѣара,
Этдинг мени ауара.
Не кѣрдюнг бу Зухурадан?—
Башхалагъа да кѣара.

Т а х и р

Суймеклик унутдуруп
Жанынгы, дуниянгы.
Ариула кѣп бу жерде,
Мен суйдюм Зухураны.

Шахим да, Тахирни аллында тохтап, ариулугъу кёз къамата, жырлады:

Жетиден эшген чачым,
Къарады мени къашым,
Кёзюнгю кётюр, Тахир,
Шахим да бир къууансын!

Т а х и р

Кёзлеринг — къара жюзюм,
Санга да жокъду сёзюм.
Зухура сакълап тура,
Андады эки кёзюм.

Егечлерине къарап, Шахрижан да сермеп, Тахирни билегинден тутду. Тилеген халда утбап, дау айтхан халда жырлады:

Хур къызгъа ушаш бетим,
Айтылдым гитчеликден.
Ариугъа къарар болсанг,—
Жокъ эди манга жетген.

Т а х и р

Ариуса, сурат кибик,
Кимле да сюер сени.
Зухурагъа сёз бергенме,
Сюймёзме мен ёзгени.

Хансарайда Гул патчахны къызлары Тахир бла кюнлерин алай ашыра эдиле. Кюнден кюннге суймекликлери жүреклерин ашап, Зухурадан башха болмай, эслеринден тая эдиле. Юч да ариу, субай ёсген къыз, бир бирлерине Тахирни къызгъанып, жау бола эдиле, хар бири аны кесине къояргъа амал излей эди.

Бир жол къызла кеслери алларына бир бирге кёл ашай, дау эте кетип, даулаш болдула. Махим айтды: «Мен тама-тама, мен алгъа суйгенме, Тахир меникиди!»—деп. Ортанчысы: «Шат сууунда сизден алгъа аны мен кёргенме. Тахир меникиди!» — деп тутду. Кичилери: «Мен, кюй айта, ма-сагъат эте, термиле турлукъ туююлме. «Ал!» — дерикме да,

алмаса, жукълап тургъанлай, балта бла башын тайдырлыкъма!» — деп, сёзню къысхадан салды.

Ал кезпуледе къызла ийнагъы, Зухураны кёз жарыгъы Тахир, патчах къызланы не муратлары болгъанын билмей, къалада тынч жукълай эди. Ала Тахирни не ариу кийиндирселе да, не ариу ашатсала да, ол Гул патчахны жерине юй-юрсюнмей эди, юч эгечни, бир бирге ал бермей, къараулары, ашлары, кийимлери, жырлары, суймекликлери,— бары да Мардинде тутмакъны темир чалдишлеринден кыйын кёрюнюп, ызына къалай къайтыргъа билмей тура эди. Къызланы бу ахыр даулашларын ол къалай эсе да эшитип къойду. Андан сора къызла, кезиу-кезиу жыр айтышып, аны бла нек эришгенлерин да ангылады. Ай, зауаллы, таза Тахир, Шат сууунда сал кюбюрден къутулуп, патчах къызланы тешилмез тузакъларынамы тюшюп къалдынг?! Ай, медет! Асыллыгъынг ариулугъунг башынга жау болуп, кёрген байрамынг, болушлугъунг ючюн не къан тёлерге, не ант бузаргъа тюшюпмю къалдынг? Буруннгудан жетген бу керти сёзлени Кязим азмы айтды:

Баргъан суугъа ышанмасын бир адам,
Мюйюзлери къайырылгъан малгъа да.
Учхан къушну тырнакълары бар эсе,
Жууукъ учуп жюрюй эсе,— анга да!

Адамгъа да ышануу жокъ, къолуна
Къылыч эсе, ушкок эсе алгъаны.
Къарыулугъа ышанмасын къарыусуз,
Хакъсыз суйген дослары жокъ ханланы.

Суйюп чыкыгъан жолунгу да тиги жокъ,
Аны кибик, жетген къызны дини жокъ.
Дерти ючюн дунияны тюп этер,
Бир кишини аны тыяр жиби жокъ!

Ахырында Тахир, къызла кесин сау къоймазлыкъларын сезип, кече бла къачып чыкъды. Ёз журтуна жолну алып, тебиреди.

Кюн — исси, жолла къум эдиле. Отча кыызгъан къум тюзледе ичерге суу да жокъ. Тахир, ызындан ёлюм къоркъууу сюрюп, аллындан Зухурагъа тансыкълыгъы тартип, табанларыны жарылгъанларына, кёзлерини къумдан толгъанларына да, ачлыкъ, суусаплыкъ кысханына да

къарамай, къажымай келе эди. Ол жарлы жолну тюзюн да билмегенди. Жетинчи кюн, кюе-бише, бир къара шауданны къатына жетип, жыгылды. Бюркюп чыкъган сууну тамычылары бетине чачылып, ол бир кесекден эс жыйды. Мангылайыны, жыякъларыны терлегенлерин сюртюп, бетине суу сылады. Къызгъанлай суу ичерге къоркьюу эди. Бир кесек эс табып, солуп, жан кезлиги бла къамиш кесип, андан быргъычыкъ этди, шауданнга къапланып, быргъы бла суу ичди. Хапарда, Тахир алайда жети кюн бла жети кече жукълагъанды деп, айтылады. Жетинчи кюн, ахшам жулдуз чыгъа, къулагъына туюе къычыргъан таууш келип, уянды. Секирип туруп, къараса, алайгъа керуан жетип келе эди. Алда келген туюели, Тахирге салам берип, керуанны тохтатды. Тахир: «Уалейкум салам!» — деп, толу да айталмай, ачдан эси аууп, жыгылды.

Керуан, аны ючюн болмаса да, къара шауданны къатында къонуш этерик эди. Керуан жолда къара шаудан хар заманда да жолоучулары тохтап солуучу, кечеги къонуш этиучю жерлери болгъанды. Керуан башчы, Тахирни эси ачдан аугъанын билип, ашыкъмай къарады. Адамлары отха-суугъа къарай тургъунчу, ол жол азыкълардан аз аз татдырып, туюеден сют саууп Тахирге ичирди. Танг атаргъа Тахирни эсине келтирди.

«Сен кимсе, къайры бараса, къайдан келесе?» — деп сордула.

Тахирни хапарындан, аны гъашыкъ жолоучу болгъанын, тентип жүрюгенин билдиле. Жанлары ауруп, нёгерге алдыла. Бу керуанда Тахир бла Зухураны хапарын билмеген жокъ эди.

Тамам къыркынчы кюн керуан Бабаханны шахарына келип, Зухура бийчени къаласыны къатына жетдиле. Былайда Тахир, кёзю кёргеннге ийнанмай, башы хайран болуп: «Бу мени тюшюммюдю, тюнюммюдю?» деп сорду. Аны жүрек азабын да, Бабахан къызын эрге бере тургъанын да эшитген, билген керуанчыла, Тахирге жукъ айтмай, башларын мудах ийдиле. Къаладан иги кесек оздуруп, орамда тюшюрюп, саулукъ тилеп, жолларына кетдиле.

Тахир орамда, төрт жанына къарай, кёп сюелди. Орамны, юйлени таныды. Шагъырей ауазла эшитди. Эсин жыйып, зыккылары салына юйюне келди. Эшикни къагъып: «Анам! Мен саума! Мен къайтып келдим! Эшитемисе, мен саума!» — деп къычырды.

Анга жиляй сокъур болгъан анасы, тюртюле, эшикле-

ни ачханды да, къатхан къоллары бла кёзюне, къашына, къолларына тийип кёргенди. Таныгъанды. Жиляр къарыуу болмай, кёкюрегине къысханды.

Бираздан Тахир кёрген къыйынлыкъларын айтды. Юч кюн солуду. Тёртюнчю кюн, Зухурагъа жолугъур акъылда не этерге билмей тургъанлай, къулагъына сырыйна, сыбызгъы согъулгъан, даурбас урулгъан тауушла эшитиледи. Тынгысыз болуп сорду. Анасыны бети тюрленди. Ол, сокъур кёзлерин Тахирге аралтып, тобагъа къайтды, къоркъуп, жашырып тургъанын айтды: «Ой, мени жарлы балам! Сени Шат сууна атхандан сора Бабахан Зухураны патчах улуна берирге сёз тауусхан эди. Тамам бир ыбыкъ болады той башланганлы...»

Бу хапарны эшитгенде, Тахир титиреди, кёзлери къарангы этдиле, этин тин-тери басды. Аякъ юсюнде туралмай, топуракъ кётюртмеге тёнгереди. «Зухура суююпмю барады, анам?» — деп сорду. «Суююп барады, балам! — деди сокъур анасы.—Сен аны унут, балам!—деп жалбарды.—Кесинги хан къызына тенг этип, кёп къыйынлыкъла кёрдюпг. Хан — ханнга, жарлы да жарлыгъа тийишлиди. Энди тут сала, сау къоярыкъ туююлдюле, балам!»

Тахир, топуракъ кётюртмеде алай тюшгенлей, хансарайда той, къуанч даурну эшите, тангын аман бла атдыргъанды.

Кюн чыгъып, той жангыдан башланганда, Тахир: «Анам, манга бир къаты тиширыу кийим тап!» — деп тиледи. «Балам, тиширыу кийимлени не этесе?» — «Кийип, Зухураны тоюна барырма, анам!» — «Эй, жан балам, кёз чырагъым, анангы сокъур этгенсе, энди шашхын да этергеми сюесе? Энди Зухурадан санга файда чыкъмаз, бу акъылны ташла! Мен санга Зухурадан ариу. Зухурадан акъыллы, кесингча, жарлы къыз табарма». «Анам, Зухурадан башханы мен не этерме? Манга жашау да не ючюн керек болур?»

Болмазлыгъын кёргенде, анасы анга бир къаты омакъ тиширыу кийим берди. Тахир, кесин жарашдырып, тиширыуча кийинип, Зухураны тоюна келди. Бир мюйюшде ол туруп, бетин ачмай, тойгъа къарай эди. Жыйылгъан халкъны кёзю Зухурадады. Аны юсюндеги алтын окъа сырылгъан дарий, жибек кийимлеринде, чачында, бойнунда, къулакъларында, накъут, налмас, маржан ташлы минчакъла, тагъыула, бармакъларында жюзюкле, бууунларында жаухар ташлы кюмюш бууунлукъла, кёз къамата, отча жанадыла. Тахында таж кийип олтурады. Қъалада, аны тегере-

тиде да хап къонакъла жыйылгъандыла. Майданда аскерде, къобузчула, тюрлю-тюрлю оюнчула, гепсоркъала, гёжефле — хар бири кесини хунериң, усталыгъын кёргозтели. Аулакъда, чаришле къурап, узакъдан — ат, жууукъдан гый чапдырадыла. Болса да Зухура ышармайды, къолмейли Бетниден нюр тегюлюучю Зухураны тегерегин ханланы, сфорлени, аскер башчылары кызылары къуршалайдыла. Ишарла, кюйле айтыладыла, сырыйнала, сыбызгыла, тый къобузла согъуладыла. Къыйынлыкъгъа батхан, насыбы къуругъан ырысхысыз Тахир, Зухураны бу ауур халын кёрюп: «Ой, мени Зухурам!» — деп кычырыргъа аздан калды. Бу къууанч аны къууанчы болмагъанын ангылады.

Экинчи кюн да Тахир, алай келип, къарап турду. Ол кюн да Зухураны халы халлай эди.

Ючюнчю кюн Зухура, жырчы кызыланы къатына чакъырып, аланы жырлатып, кесин аны бла жубата эди. Аланы кюндерин, жырларын жаратмаса, бирде сазны алып, тарыгъыуларын кеси айтады. Зухураны къатында кызыланы бири кыйл къобузун согъа, жырлай кетип, кыйл къобузун жерге салды. Алайлай мюйюшде олтургъан бир «тиширыу», туруп, ол кыйл къобузну алды да, согъуп башлады. Ол Тахир болгъанын билдик:

Жюрегим отда кюйюп,
Билмедим тойну кюйюм.
Сюйгенимден айырылгъан
Къыямат кюнюмдю бюгюм!

Къардаш эдик жыйында,
Жолдаш эдик оюнда,
Энди кимле жырлайла
Зухураны тоюнда?

Тахирни быллай ийнарларын эшитгенлеринде, кызыла, чабышып, юсюне басындыла. Алыкъын бу ким эсе да киши танымай эди. Аны ариулугъундан ол эр киши болур деп, киши да ишекли туйюл эди. Кызыла, тилеп, аны жангыдан жырлатдыла. Кеслери да, аны бла эришип, кеп тюрлю ийнарла айтдыла. Болса да, аны хорлаялмай, кеслери хорланып, тохтадыла.

Кызыладан бири, чабып барып: «Бир тиширыу кыйл къобуз согъуп, жырлап, барыбызны да хорлагъанды,— деп, Зухурагъа хапар берди. Зухура, ишекли болуп, аны къа-

тына терк жетдирирлерин изледи. Қызла тиширыуну, алып келип, тюз Зухураны аллында олтуртдула. Қылуна мюйюз бла шербет тутдурдула. Тахир, шербетни ичип, кыбузуну чалып, былай башлады:

Сюйгенме, кыана-кыана,
Кюеме, жана-жана.
Айтыгъыз, жаным, кызла,
Сюйгенле не жубана?

Зухура да, аны ауазындан танып, кыууанчлы болуп, кёлю тола, жаз тил бла жырлады:

Кёз жашым агъа-агъа,
Алдырдым кёзюмдегин.
Хар келген хапар сора,
Билмейле кёлюмдегин.

Т а х и р

Сен да сюйгенсе былай,
Мен да туююлме угъай.
Аллымда туруп, сен да
Билмедингми хал сурай?

З у х у р а

Сюймеклик тенгизинге
Кёмюлдюм — батар чакълы.
Чыгъаргъанма бир жаухар,
Минг алтын болур хакъы.

Т а х и р

Сюймеклик алды мени,
Болмазма андан тая.
Ким сюйсе ханны кызын,—
Кыыйыны болур зая.

З у х у р а

Жетишдирсин тёречи
Хар кимни керегине.
Ханны кызын сюйгенни
Кыыйынды жүрегине.

Т а х и р

Файгъамбарлагъа тюшген
Тёртдю аллах келамы,
Тенгизде бир межгит бар,
Кимди аны иймамы?

З у х у р а

Мактабха жюриой-жюриой,
Алдым кьолума кьалам.
Тенгиздеги межгитге
Жюнюс файгъамбар иймам.

Т а х и р

Эки дос бир бирине
Къыйынын сурамаймыд?
Эки суйген бир болуп
Къалыргъа жарамаймыд?

З у х у р а

Жюрегим жанып бара,
Кёкюрегим отлуду.
Эки суйген бир болуп
Къалыргъа умутлуду.

Т а х и р

Къаласы кёл салдыргъан
Къолундагъын алдыргъан,
Кёргенине ийнанмай,
Кенг сунады олтургъан!

З у х у р а

Учхан къушум кьолума
Кеси къайтып кьонармы?
Амал этген уллу аллах
Мадар этмей кьоярмы?

Т а х и р

Айтылгъан жыр эшитилир,
 Макъамгъа женгил келир.
 Тойгъа суююннген къызны
 Кёлюндегин ким билир?

З у х у р а

Къайнар къазан тегюлюр,
 Жууукъдагъы керюнюр.
 Эки суйген бир болса,
 Эки насып берилир.

Къызына артыкъ ышанмагъан Бабахан, аны къаласыны тегерегине, тойла, оюнла, чаришле да баргъан жерлеге эгет аскерле, сакъчыла, тасхачыла салгъан эди. Хансарай, къалала да сыйлы къонакъладан толу эдиле. Сейирге, халгъа, тамашагъа къараргъа келгенле да, ойналгъан оюнну сейирлигине кере, толкъун ургъанлай, майданны бир жанындан бирси жанына чайкъаладыла. Бу халкъны пчинде тиширыуча кийиннген Тахирни киши да танымай эди. Ол, битеу тарыгъуларын жаз тил бла Зухурагъа айтып, жырлай эди. Халкъ, оюнланы, чаришлени къоюп, мынга сейирсинип тынгылайды.

Т а х и р

Жырчы къурманд ёзюнге,
 Къарап турад кёзюнге,
 Ариу жырлайса, алай
 Ийнану жокъ сёзюнге.

З у х у р а

Тоюм этиле мени,
 Аллах сакъласын сени!
 Ийнанмазча сёзюме,
 Неми кергенсе мени?

Т а х и р

Учмазлыкъ къуш, къанатын
 Жайып, кёкге къарамаз.

Сюйгени бар узакъда —
Башха тойну унамаз!

З у х у р а

Тузакъдагъы къуш бала
Къанатларын нек жаяд?
Той аныкъы болмаса,
Кюйген жүрек тынчаяд!

Т а х и р

Къыз сюйгенин кѳралса,—
Саз бетинде жамал бар.
Къуш бала той этмесе,
Къутулургъа амал бар.

Зухураны кѳлю толуп, жүреги чанчды, сакларына суу-укъ тер урду. Болса да тѳздю, чыдады, сабыр этип, кишиге жукъ сездирмеди. Бираздан, эмчек анасына барып: «Багъалы анам, бу уста жырчыны, не да этип, бюгече къалада къалдыр»,— деп тиледи. Эмчек анасы, ичинден ыразы болмаса да, Зухураны мудах этмез ючюн айтханын этди. «Къалсын, балам. Алай адам билмесин, сѳз чыгъарырла»,— деп, къаты тиледи. Андан сора Зухураны кѳлю тынчайып, жырчыгъа: «Бюгюн кѳп жырлагъанса, жырлагъанынг къыйналгъанынг ючюн»,—деп, адамла кѳре, бир ненча алтын нохтабау этди. Жырчы: «Сау бол!»— деп, алтынланы къууанып алды.

Бир кесек солугъандан сора жангыдан жырларгъа, тепсерге, тюрлю-тюрлю оюнла ойнаргъа буюрулду. Тахир къызла бла бирге ойнап, жангыдан жыргъа кѳчдю. Бу шледе Зухураны мураты не эди десегиз, Тахирге киши ишekli болмасын деп, ол эди. Той-оюн тохтады. Зухураны эмчек анасы жырчыны адам болмагъан кѳонакъ отоугъа элтди. Бираздан Зухура кеси да келди. Ала арсарсыз бир бирлерин къаты къысып, къучакълашдыла. «Кѳзлерими жарыгъы, жүрегими тамыры, Тахир! — деп, Зухура тохну магъанасын айтды.— Эркинлик менде туюлдю, атам, соргъан да этмей, патчах улуна берирге сѳз тауусханды. Мени зор бла анга бердиле. Не болса болсун, мени жүрегим сендеди»,— деп, жиляды. Тахир, аны сабыр эте, кеси жазыкъ бола, жүрек къыйынлыгъын жыргъа салды

Хан сарайда аманат
 Хыянатха ушайды.
 Хан кётюрген уллу той
 Къыяматха ушайды.

Зухураны кёз жашы
 Къызыл къаннга ушайды,
 Бизге азап тейриси
 Къычыргъаннга ушайды.

Андан сора Тахир: «Зор бла бере эселе, не эталлыкъса!» — деп, Зухурадан бир жанына бурулду. «Мени элтгеннге уа этерме! — деп Зухура таукел сёлеше эди.— Аны ёлтюрюрге, ызы бла кесими ёлтюрюрге, аллах берген жаныма кимни дауу барды?..»

Жарлы суйгенле, жанлары — бир, этлери-женлери да бир болгъанча, ажымлы къадарларын бирикдирип, жау чыракълай, эрий эдиле. Зухура айтды: «Бир бирибизни кёрдюк, ол да насыбыбыз болур эди. Ишибиз да иги болур...» «Зухура-ханым, ишлерибиз не бла иги болурла дейсе? Биз жазыкълагъа ханны жаны аурумаса...» — деп, ахыр тюнгюлген Тахир таулары, ташлары да эритирча кючсюндю. «Мени амалым барды,— деп, Зухура анга кёл эттирди.— Эрттенликде мени хамамгъа элтирикдиле. Ол заманда мен кёп негер алмам. Биринчиси — сен, экинчиси — кесим, ючюнчюсю — эмчек анам, сора бир-эки къызны да жумушчугъа алырбыз. Хамамдан чыкъгъанлай, экибиз да, башыбызны алырбыз да, къачарбыз. Аллах бизге жазгъанны кёрюрбюз». Тахир бу сёзлени тюз кёрдю, ыразылыгъын билдирип, жашау умутлары жангыдан къайтдыла.

Кечесинде Тахир, жарыкъ жанган жулдузлагъа, кериуан жоллагъа къарап, кёп сагъыш этди. Къалагъа Мардин жанындан исси желле келе эдиле. Мардинни къара тутмакъларында, Шат сууунда сал кюбюрге кёрген къыйынлыкълары Тахирни кёзюне сурат болуп озадыла. Хамамдан чыкъгъандан сора, ол Зухураны алып къачса, бу исси желле аны къайсы жанына сюрлюк болурла? Ол исси жоллада аланы къадарлары къалай боллукъ болур, къаллай къыйынлыкъла сакълайдыла, малгъун Арапны хыйлалы кёзлерица марап?

Зухура да ол кече бош турмай эди. Акъылын эмчек анасындан жашырмай, аны болушлугъу бла жолгъа жюйрюк тюеле, ышангылы негерле хазырлады. Зухураны жан та-

мырыча кѳрген эмчек анасы, кыйын жоллагъа аны кесни ийип кыймай, биргесине барыргъа, анга келлик палахны кесине алыргъа таукел болуп, ол да жолгъа хазырланды. Керек боллукъ кѳп затла, кыйркъ кюннге жетерча азыкъ да салып, юч тюени шахардан тышына чыгъарды. Зухура, эмчек анасыны таукеллигине, асыллыгъына сейир этип, жиляп, кычакълады.

Танг белги бере башлады. Кышла, адамла да уяларындан кыозгъаладыла. Шахарны кѳкге жетген акъ минараларындан азан кычыргъан тауушла эшитиледи. Ол кезинде, тюелеге минип, Зухура жыйыны бла хамамгъа атланды.

Жаны тынмагъан малгъун Арап, кече жукъламай, Зухураны марап жюрюй эди. Зухура жыйыны бла кыаладан чыкыгъанлай, ызларындан жетип, аланы хар бирини бетлерине тюрслеп кыарады. Тахирге ишекли болуп, тишлери бла таш чайнады. Халкыгъа эшитдирип, былай айтыл жырлады:

Эки тюе тенг бара,
Тамашасына кыара!
Тахир кибик, кыурч жигит
Кыатын сыфатда бара.

Тахир, хыйла жырны эшитип, муну айтхан кимди деп, жууап берирге умут этип, кыарады. Зухура, алы эслеп, кѳзю-кыашы бла Тахирге «Жукъ билдирме!» — деп тиледи. Арапха эс бурмай, жолларына кетдиле. Мычымай, хамамгъа жетдиле. Зухураны жюрегине кыоркыуу тюшген эди. Алай Тахирге жукъ билдирмезге кюрешеди. Хамамны эшигин этип: «Тахир, бизни малгъун Арап таныгъанды. Барып, атама айтыр, эшигибизни жабар. Санга бир хата болса, мен кесими ѳлтюрлюкме!» — деп, Зухура Тахирни сагъайтды. «Арап мени кыалай танырыкыды, сен жангылгъан этесе», — деп, Тахир Зухураны айтханына тынгыламады. Зухура дагыда кыайтарып тиледи: «Жаным, Тахир! Сѳзюме кыулакъ сал, тюелени бирине мин да, эгет аскер жетгинчи кыач! Мен да ызынгдан кыачарма, ѳлмесек, бир бирни табарбыз».

Болса да Тахир унамады. Аны эсинде «Зухураны кыалай алып кыачама, кыайсы жанына кетерге керекме, кетсек, кыадарыбыз кыалай болур?» — деп, ол эди. Башына келлик кыара кыанланы, кыйынлыкъланы сагышын этмей, кѳлюндегин Зухурагъа былай айтды:

Ажымсыз киши тутулмаз,
Ажалдан киши кѳутулмаз.
Сен, кѳачып, мени ызымдан
Келирсе деп умут — аз!

Кѳыйынлыкѳдан жалкѳыдым,
Кѳеп кюйдю мени жаным.
Сени кѳоюп, жашау жокѳ,
Зухура — жан дарманым!

Малгѳун Арап ханнга чабып жетди. Тахир бла Зухурадан хапар берди. Хан, ачюдан атылыргѳа жетип, эгетлерин жыйды. Хансарайда кѳуугѳун сырыйна согѳулду. Аскер, сауут-саба алып, майданнга чыкѳды. Кѳеп турмай, аскер хамамны тѳгерегин алды.

Ол заманда Тахир бла Зухура, бир бирлерине кѳарашып, жашаудан тюнгюлдюле. Башларына кѳара кюн келгенин билдиле. Тахир: «Эй, жаным; Зухура, сен айтханны этсем, ахшы боллукѳ кѳреем!» — деп, сокѳуранды. Тышында кѳама тауушла, кѳычырыкѳла эшитиледиле. Тахирни жанында сауут-сабасы жокѳ эди. Амалсыз болуп, Зухурагѳа кѳарады. Зухураны кѳзлери туман болуп, жукѳ кѳрмей эдиле. Ала ахыр сагѳатларында, сѳз айтыр кѳарыулары болмай, бир бирлерин кѳучакѳлап, саламлашдыла. «Хайда, Зухура-ханым, бу дуняда энди бизге бир бирни кѳрюу болмаз. Кенг дуня бизге тар болду, кѳарангы болду. Не этейим, не айтайым, жазыучубуз суймеклик жазды да, кѳадар жазмады, кѳыйынлыкѳла, кѳз жашла жазды да, насып, кѳууанч жазмады. Керти дунябызда жазар эсе уа... Сау кѳалып, жашасанг, хаух дуняда мени унутма», — деп осуят этди. Быланы кѳадарларына ажым этип, кюйюп, тѳгереклеринден алгѳан тюз адамланы жапсара, Тахир бу ийнарланы айтды:

Эртте ѳлдю ѳз атам,
Узакѳ кѳалды ѳз анам,
Эгет аскер жууукѳду,—
Энди мындан чыгѳалмам.

Кѳая бузар кючюм жокѳ,
Кѳала болур кичим жокѳ,
Кюйсюз ханнга баз болуп,
Тилеп алыр кишим жокѳ.

Жилясам да, ким эшитир,
Тарыкъсам да, ким эшитир?
Ауур болған салымы
Жарлы анама ким элитир?

Акъ кебинлик келтирип,
Ажым этип, ким жууар?
«Кюн кәрмеген жарлым»,— деп,
Чачын жыртып, ким жиляр?

Тахирни, арқан атып, тузақъға тюшюрдюле. Жетип, кьолларына, аякъларына бугьоу салдыла. Сьюреп, ханны аллына элтдиле. Хан, Тахирни кьргенлей: «Бу бетсизни мени кьэюме нек кьргюзтесиз, башын кетеригиз!»— деп, кычырды. Эгетле, башкесле да, кьолларында кылычлары, айбалталары бла Тахирни эки жанында тохтадыла.

Бу жол да ханны алимлери, усталары, жулдузчулары, ала бла бирге уали да, ёзюрле бла тенг, Тахир жанлы болуп, аны жанын тилеп тохтадыла. Алимлени бек уллусу: «Эй, дунияны уллу ханы! Биз сени кьолунгда ишлейбиз, китаплагъа, жулдузлагъа къарап, дунияны халын, болғанны, боллукъну да билебиз. Сен Тахирни ёлтюрсенг, хансарайгъа, бизни ата журтубузгъа да уллу кыйынлыкъ келирге боллукъду. Ёлтюрме Тахирни, уллу ханыбыз, этме бу ишни!» — деп, сюелди. «Аллах чамланыргъа боллукъду, сен аллахны буйругъун, кесинги антынгы да бузаса!» — деп, уали ууаз берди. «Душманларыбыз баш кётюре башлагъандыла. Тахир кибик, къурч жигит, уста урушчу бизге бек керек эди»,— деп, аскер башчы, кьолун кькюрегине салып, баш уруп, ханнга табу этди. Бары бирдеп Тахир жанлы болуп, хан не этерге билмей, арсар болуп турған кезнучюкде, къалагъа кьолунда да уллу китабы бла чиммакъ кийинген бир арыкъсуу чырайлы адам кирди. Ол, арлакъда тохтап, сабыр сёлешди: «Эй, аллахны кьулу Бабахан! Сени манга берлигинг бар эди! Ол заманда бахчада ашыгъып кетген эдим. Энди аны алыргъа келгенме. Ханлыгъынгузакъ кюнлени болсун, аллаху амин!» Бабахан, ол адамгъа да терс къарап, эгетлерине буюрду: «Кетеригиз, Бабаханшы кишиге борчу жокъду!» Эгетле акъ кийимли белгисиз адамны кьолунда китабын сыйырып, кесин, сьюреп, артха алып кетдиле. «Бир сьз кьулагъыма кирмейди, ёлтюрюгюз шернатха терс жюрюген фитначыны! Ненча кере азат этдим! Ибилис нөгериди шашхын гъашыкъны!»

Башкесле окъуна жерлеринден тепмей мычыдыла.

Хан, сабыр болуп, сагъыш этип айтды:

— Хы, алай сые эсегиз Тахирни сау къалырын, мен сиз айтханны этейим, Тахир, не мени, не Зухураны сагъынмай, юч ийнар айтсын! Ийнарларында мени не мени къызымы атын къошмай чыкъса, ёлюмден азат этеме, къошса уа, дауугъуз болмасын,— оноун башкеслеге берликме. Андан сора Тахир ючюн сёлешгенни да Тахир бла бирге башын алдырлыкъма!

Тахирни халкъны ортасына чыгъардыла.

Тахирни биринчи ийнары

Сюймеклик келсе бир кюн,
Къыйын аурурла саула.
Тахирни, Межнун кибик,
Межямы болсун таула.

Тахирни экинчи ийнары

Кёрдюм сууукъ тюрмени,
Шат сууда сал кемени.
Не этдим бу дуниягъа,—
Дайым жилията мени?

Насыбы, ырысхысы къуругъан Тахир, душман бла кю-реше, бу экинчи ийнарны айта тургъанлай, хамамдан Зухура жетди. Халкъны жыйылып тургъанын кёрдю. Ханна ёчюнден Зухураны хапары жокъ эди. Тахирни ийнар айта тургъанын кёргенде: «Хан мени Тахирге берирге къабыл болгъанды!» — деп, кёлюне алай келди.

Сора: «Ийнарына мени къошмазмы?» — деп, Тахирни кёзюне жютю-жютю къарады. Насыбы кесилген Тахир, Зухураны кёргенлей, айтырын-къалырын билмей, кёлю толуп, кёзлери чарс болдула. Барын унутуп, ючюнчю ийнарын айтды:

Хапарым жокъ кесимден,
Къышмы келди? Жазмыд бу?
Акъ жарытып, нюр жайгъан —
Зухурамыд? Аймыд бу?

Зулмучу, Тахирни ючюнчю назмусун эшитип, кёлю кенге, буюрду: «Элтигиз! Адепсизни башын кетеригиз!»

Зухура, атасыны аллында тобукъланып, жалбарып, тиледи: «Ой, мени багъалы атам! Чыгъышыны уллу ханы! Кеч, азат эт Тахирни! Мен да балангма, бизни бир бирге термилтме! Аллай жанны жоюп, дуняны къарангы этме!»

Огъурсузланган хан кызына бурулуп да къарамады. Аны аягъы бла артха тюртюп къойду. Алимле, ёзюрле, уалы да тилерге базынмадыла, къоркъдула.

— Терк! Терк! — деп кычырды хан башкеслерине.

Башкеслени таматасы, харам, мурдар балтаны къолуна алып, Тахирни юсюне сюелди, халкъгъа къарап, былай айтды: «Эй, жыйылгъан халкъ! Сёз, оноу артха къайтыр, бир кесилген баш ызына экинчи жабышмаз, нек тынгылайса?» Болса да бир жанындан да болушлукъ чыкъмады. Огъурсуз хандан къоркъуп, халкъ, тынгылап, кёз жаш тёге эди.

— Ур! Ур! Не сакълайсыз?! — деп, экинчи кере кычырды залим. Зухура кесин Тахирге атды. Эгетле, аны тутуп, Тахирден кюч бла айырдыла. Тахир, ишни былайгъа жетгенин, кесини ёлюм жолуна чыкъгъанын тамам кёргенде, Зухурагъа къарап, айтды:

Елмезлик жокъ, жиляма,
Кетмезлик жокъ, жиляма.
Сакъ жауунлай, жел этип,
Етмезлик жокъ, жиляма.

Биз да туудукъ, жашадыкъ,
Мактапха бирге бардыкъ.
Кёп харип суйгенлеча,
Муратха жетмей къалдыкъ.

Этмей хурметибизни,
Атанг кюйдюрдю бизни,
Аллах кёреди барын,
Алыр ол дертибизни!

Мындан сора Тахир, мычымай, бойнун кёп башла кесилген къара тёммекге салды. Болса да жалдатха балта кетюрюрге тюшмеди. Тахирни жанын аллах кеси алып, ол шейит ёлюк болуп, жыйылгъан халкъны аллында узатылды.

Бу артыкълыкъны, сейирни кёрген Зухура, эки къолуна эки таш алып, кесин туюп башлады. Чачын, бетин жыртады. Терк-терк эси ауа, къарыусуз болады. Эс жыйгъан-

лай, дагъыда, Тахирни ёлюсюн кёрюп, шашады. Адамла аны тутуп, тыйып болалмайдыла.

Зухураны былай ауур халын кёргенде, хан усталаны жыйып, аны эсине келтирирге буюрду. Устала не къадар кюрешдиле эселе да, файда болмады. Бир къарт къуртха, уста къатын былай юйретди: «Кёресиз, бир тюрюю амал, дарман да жарамайды. Болса да мен эшитген амаллагъа кёре, бир дарман барды, ол да Тахирни этиди. Тахирни этинден алып, андан Зухурагъа ашатыргъа керекди. Бу зат жарамаса, сора мен башха дарман билмейме».

Былай бла, Тахирни этинден алып, Зухурагъа ашатыргъа умут этедиле. Башына къара кюнле келген Зухура, бу ишни сезип, тюзюнлей атасына барады. Жиляй, улуй, атасыны аллында тобукъланып, бу назмуну айтды:

Ичерге суу жокъмуду,—
Адам къаны болмаса?
Сояр малы жокъмуду,—
Атам адам соймаса?

Ичерге суу болмасын
Сизде уллугъа, жашха!
Ашаргъа аш къалмасын,
Адам этинден башха!

Хан да, ханыша да, анга къор-садагъа болуп, тыяргъа, арну айтыргъа кюрешдиле, не айтса да этерге айтдыла. Зухура атасына, анасына къарап, бу назмуну айтды:

Кёп душманны ичинде
Сайлап алгъан жауугъуз,
Кёп хыйладан ау къурап,
Байлап алгъан жауугъуз,

Хакъ жолуна кетгенди,
Менден кери, ох дегиз!
Хансарайда той этип,
Кёл кенгдирип, тепсегиз!

Аны къанын тёкгенсиз,
Адам къурман этгенсиз!
Рахат болугъуз энди —
Оюгъузгъа жетгенсиз.

Мал союмла этигиз,
Кёп оюнла этигиз,
Дауурбасла къакъдырып,
Хорлам тойла этигиз!

Къызым бар деп айтмагъыз,—
Къызыгъызны сойдугъуз,
Асылындан айырып,
Ёксюз этип къойдугъуз.

Манга салгъан къалагъыз,—
Ичине от салыгъыз!
Гур-гур этип жандырып,
Бир жылынып къалыгъыз!

Андан сора Зухура Тахирни ёлюгюн къучакълап, сарнады:

Къалай акъ болду бетим,
Сен мени къоюп кетдинг.
Тенгинги жиятыргъа
Бармеди, Тахир, дертинг?

Шашхан тую баласы,
Къычыргъанын эшитмейсе.
Гюняхсыз сен, хур болуп,
Кёкге учуп кетмейсе.

Алтын сазынгы согъуп,
Ойнамайса, кюлмейсе,
Биргенге чыкъдым жолгъа,
Къарамайса, кёрмейсе!

Айтсам,— сёзюм ётмезлик,
Къайгъынг эсден кетмезлик.
Хаух дуния не керек,
Кёз жарыгъын бермезлик.

Кёзюм къарар кишим жокъ,
Сенден къалып нетейим?
Мен биргенге жатарма,
Азабынгы чекмейин.

Зухура, Тахирни кѳучакѳлап, юсюне кѳапланып, алай сарнагѳанда, кѳзлеринден кѳз жаш орнуна кѳызыл кѳан барып башлады. Бир ауукѳда ол ѳрге турду, бетин кѳан жууа, жыйылган халкѳгѳа кѳарады. Ол сагѳат окѳуна шаркѳ деп ауду. Керилип, созулуп, жан берди.

Хансарайгѳа бушуу, жияу кюнле келдиле. Кѳала башларына бушуу байракѳла тагѳылдыла. Узакѳдан, жууукѳдан да бушуугѳа кѳп мингле бла адамла келе эдиле.

Тахир бла Зухураны ѳлген хапарларын Арап артдаракѳ эшитип, чабып келди. Насыпсыз суйгенлени бу халда кѳргенлей, этген хыйлалары кѳзюне кѳрюнюп, малгѳунлугѳу кесине да туура болду. Тартып, жанындан бичагѳын чыгѳарып, жюрегине урду. Ючюнчю ѳлю болуп, Тахир бла Зухурагѳа кѳошулду.

Хапарлада айтыла келгенге кѳре, Арап, да жашыртын Зухураны суйюп болгѳанды.

«Эй, уллу ханыбыз, сыйлы ханышабыз! Энди жиямакѳны файдасы жокѳду. Иш аны бла ызына айланмаз. Быланы жерге салыр оноулары этилирге керекди. Тийншлиси кѳалай эсе да, аны этейик,— деп, жыйылган кѳп халкѳны ичинден эсли адамлары сѳлешдиле.— Бу эки жан шейит ѳлюкледиле, экисини да кѳабырлары бир жерде жанаша болургѳа тийншлидиле. Арапха да быланы аякѳ жанларында кѳабыр салыргѳа керекди».

Ол заманны усталары буюргѳанча, юч кѳабыр кѳазылгѳанды. Ёлюклени табут этип, бир бири ызларындан чыгѳаргѳандыла, жаназыларын кѳылып, жанаша кѳабырларына — ѳмюрлюк юйлерине — салгѳандыла. Арапны да аланы аякѳ жанларында кѳабыргѳа кѳмгендиле.

Хапарлада жазылып кѳалгѳаннга кѳре, Зухураны кѳабырыны юсюнде акѳ гюлле, Тахирни кѳабырыны юсюнде кѳызыл гюлле чакѳгѳандыла. Арапны кѳабырында эшек шинжиле битедиле. Акѳ, кѳызыл гюлле, ѳсе келип, бир бирлерине жетерге азчыкѳ кѳалгѳанлай, Арапны кѳабырындан чыкѳгѳан шинжи терек аланы араларына кирип, аланы бирге жетерге кѳоймайды. Кюнбатышдан, кюнчыгѳышдан да алайтын озгѳан хар адамгѳа шинжини кесип кетерге борчду. Ол шинжи тохтамай ѳседи, суйгенлеге хурмет этгенле аны тохтамай кеседиле. Эки суйген жюрек, бири акѳ гюл, бирси кѳызыл гюл болуп, бир бирлерине бюгюн да термпледиле.

20. КЪЫЗ ТУУДУ ЭСЕ...

Хадиследе кѣп окъудум,
 Барын кѣрюп, арсар болдум:
 Тиширыугъа жокъду болум,
 Жазаргъа тартынад къолум.

Къыйыннга деп тууар жаны,
 Тюзелмез аны бир саны.
 Къые кетер жүрек къаны,
 Чапыракъдан ѳтмез айтханы.

Къууанмазла аталары,
 Мудах болурла аналары.
 Кюню-тюню жилий барыр,
 Муратлары толмай къалыр.

Жашлы юйню ким да таныр,
 Келген къонакъ кече къалыр,
 Атасы байгъа саналыр,
 Жууукълугъун ким да алыр.

Жылы жетсе, тыякъ алыр,
 Жыйын бла чалгъы чалыр,
 Къыйын ишге кючу къарыр,
 Юй ишлерге таш къобарыр.

Жигитлиги терк танылыр,
 Иги къызны сайлап алыр.
 Жаратмаса — талакъ салыр,
 Башха къызны тилеп алыр.

Къызлы юйге кѣз къарамаз,
 Келген къонакъ кече къалмаз,
 Сууу — эркин, отуну — аз,
 Берекети бир да болмаз.

Элде жарлыгъа саналыр,
 Ашда ол садакъа алыр,
 Жууугъу да келмей къалыр,
 Жолну, кенгден, узакъ салыр.

Айтды, баям, халгъа тюшюп,
Къызы ата — кюйюп-бишип,—
Тиширыуну къыйын ишин,
Емюрледе бу келишин:

Къыз туугъаннга къууанмагъыз,
Бош акъылгъа жубанмагъыз,
Анга чюйре ийман, фарыз,—
Къыйынлыкъгъа келед хар къыз!

1896



21. АҚЪ ҚЪОЧХАР

(Таурух)

Бурунгу заманлада
 Жашады бир акъылман,—
 Узакълада, бизде да
 Хапарлары айтылгъан.

Аны аты — Ибрахим,
 Файгъамбаргъа саналгъан,
 Игиликге табынган,
 Халкъы суйген бир адам...

Жашы болмай, Ибрахим
 Аллахдан жаш изледи.
 Намазда, дууасында
 Тохтамайын тиледи...

— Сен жаш берсенг, Аллахым,
 Санга къурман этерем,
 Сени ючюн бек суйген
 Бир затымы кесерем.

Аллах анга жаш берди,—
 Ол Исмаил атады.
 Малы чомарт кесдирип,
 Къурман этип башлады.

Тюшюнде уа эшитди:
 — Суйгенинги кесмейсе!
 Былай бла сен энди
 Муратынга жетмейсе.

Ол, къалдырмай, къойларын
 Къурман этип ташлады.
 Хар кечеде бир тюшню,
 Таймай, кёрюп башлады.

Айтды анга Жабраил:
 — Айтханынгы этмединг!

Къурман этип, алыкъа
Сюйгенинге жетмединг!

Жюз тюеси бар эди,
Барын кесип, аш этди.
Биягъынлай, бир тюшю
Аны башын тас этди.

Бар эд аны жюз аты —
Барысын да кесдирди.
Бар мюлкюн да аямай,
Ахырына жетдирди.

Мурат этди Ибрахим:
«Мен ишими битдирдим,
Сюйгеними къоймайын,
Мен сёзюмю жетдирдим».

Дагъыда ол эшитди,
Кече жукълап, тюшюнде:
«Айтханынга жетмединг,
Жартылыкъ бар ишингде.

Мал кесгенден файда жокъ,
Исмаилны къурман эт.
Олду сени сюйгенинг,
Аны алып, таугъа кет!»

Ол эшитмей не этсин,—
Аллахха сёз бергенди.
Бу тюшню да тохтамай
Жетмиш кече кёргенди.

Кёзю къыймай, жиляды,
Жашын къурман этерге,
Амал тапмай тебиреди,
Таугъа алып кетерге.

Анасына айтды ол:
— Исмаилны хазырла,
Эрттенликде отуннга
Мени бла барыргъа.

Жууундуруп, кийиндирип,
 Жолгъа салды баласын.
 Къайгъылы этип къойдула
 Аны тапхан анасын.

Ибрахим бла Исмаил,
 Таугъа айланып кетдиле.
 Бара-бара, экиси
 Мина таугъа жетдиле ¹.

Иблис айтды Агаргъа:
 — Жашны элтеди кесерге!
 Сен керексе, мычымай,
 Ызларындан жетерге!

— Бу сёзлени нек айтдың,
 Къара бетли, ой, киши?!
 Балалагъа болурму
 Аталаны ол иши?

Анасындан сёз тапмай,
 Къайытды Иблис къыйнала.
 Ызларындан чабып ол,
 Жетди аланы Минада.

Жашха къарап, айтды ол:
 «Бичакъ алды кесерге,—
 Атанг таукел болгъанды
 Сени къурман этерге».

Исмаил айтды: «Эй, киши,
 Ата этерми бу ишни?!
 Нек алдайса сен мени,
 Жоралап аман тюшню?»

Ийнанмады Исмаил
 Аны айтхан сёзюне —
 Ташны алды къолуна,
 Урду аны кёзюне.

Дагъыда бир таш алып,
 Урду аны башына.
 Ол таш бла аны ол
 Жара салды къашына...

Айтды анга атасы
 Жашырмайын бир жугъун:
 «Жетди бююн этерге
 Уллу аллахны буйругъун...»

Къыбылагъа айланып,
 Тюз тохтады Ибрахим.
 Бичакъ алып къолуна
 Хазыр болгъанды халил ².

«Не этер бу халил!»,— деп,
 Аллах аны сынады.
 Жаныуарла жыйылып,
 Анга бары жиляды.

Бичакъны жаш кёрюр деп,
 Аны жаны къыйналды.
 Абасын эки жыртып,
 Жашны кёзюн байлады.

«Кёзлерими байлама,
 Атам, байла санымы.
 Мени анама кёргюзтме
 Кёлегимде къанымы».

Тартды бичакъ бойнуна,—
 Бичакъ аны кесмеди.
 Рахат болуп жатды жаш,—
 Орунундан тепмеди.

Ташха тартды бичакъны,
 Аны сынап кёрюрге.
 Ташны кесип ол бичакъ,
 Ётюр кетди тюбюне.

Бичакъ къалай кесер эд,
 Кесме десе жаратхан!
 Жашчыкъ къалай тебер эд,—
 Тепме десе жаратхан.

Къочхар ийди орнуна ³
 Азат этип жашны ол.
 Разы болду къулуна,
 Жаннетине салды жол.

Аллах ийип, акъ къочхар
Исмаилгъа эннгенди.
Къутулгъанын Исмаил
Олсагъатда билгенди.

Кёкден бир таууш келди:
«Сен муратха жетдинг,— деп,—
Разы болдум мен санга,
Айтханынгы этдинг,— деп.—

Файгъамбарым, Ибрахим,
Сен билдирдинг ишинги.
Келтиргенсе орнуна
Кёре тургъан тюшюнгю».

Шукур этди Ибрахим
Жашы азат болгъаннга.
Акъ къочхарны терк сойду,
Алгъыш этип, къурманнга.

Дуня бек жарыкъ болду
Исмаил сау къалгъанда,
Къууандырды Агарны
Жашын алып баргъанда.

Муну ючюн борч болду
Бизге къурман этерге.
Салауат-салам салыгъыз,
Муратлагъа жетерге.

Хар балагъа кыйынлыкъ
Келген ачы сагъатда,
Акъ къочхары макъырып,
Жетсин аны къатына!

190..? ж



22. ТИШИРЫУ

Эри ыразы хар тиширыу
 Муратына жетерикди,
 Сыйратдан тынч ётерикди,
 Иги бла кетерикди.

Эрни кёлюне жетсе,
 Жети кюнню кзулдукъ этсе,—
 Жаханымни жети эшиги
 Жабылады, ёлюп кетсе.

Жаннет аны чакъырады,
 Сегиз эшик ачылады,
 Къайсы жанын суйсе жаны —
 Ол тиширыу кирир ары.

Эрни быстырын жууса,
 Хар айтханын этип турса,
 Юйде сабыр жашау къурса,
 Туююшню оюннга бурса;

Зийнадан кесин сакъласа,
 Эрине боюн салса,
 Жууунуп, абидез алса,
 Харамлыкъдан кери къалса,—

Анга ахшылыкъ келир,
 Минг гюняхы кечилир,
 Минг туююмчек тешилир,
 Минг ырысхы, мюлк тюшер.

Минг даража берилир,
 Элде ариу кёрюнюр,
 Анга сыйлылыкъ келир,
 Къыямат кюн тынч ёлюр.

Хадиследе бу хапарны,
 Кёрдюм, окъуй китапланы,—
 Файгъамбарны бир айтханын,
 Бизни былай сагъайтханын:

— Бир къатынны суйген эри
 Қъазауатха кетген эди,
 «Мен къайытхынчы тургъун,— деди —
 Чыкъма юйден ары дери».

Ол кетгенлей, жаш къатынны
 Ёз атасы ауругъанды.
 «Мен ёлгюнчю къызым, келип,
 Кёрсеед»,— деп айтдыргъанды.

Юйден чыкъмай асыл къатын,
 Бузмай алгъан аманатын,
 Файгъамбаргъа жазып хатын,
 Сурагъанды насихатын.

Файгъамбар да унамады,
 Эри жанлы болуп къалды.
 Қъатын юйден чыкъмады,
 Сабырлыгъын бузмады.

Ёлюп къалгъанды термиле
 Атасы къызын кёрюрге.
 Қъатын тюбеди эрине,
 Аллахха сыйлы кёрюне.

Дагъы окъудум бир хапар,
 Анда да уллу хыйсап бар.
 Қелгенди къызы Фатимат
 Жиляи тургъанлай файгъамбар.

— Неди сени жилятхан,
 Мени хукмулу атам?
 Огъесе, болуп харам,
 Шашдымы бир тюз адам?

Расул айтды: — Мен кёкге
 Чыкъгъан огъурлу кече,
 Кёрдюм кёп тиширыула
 Терслик азабын чеге.

Бир тиширыу чачындан
 Тагъылып къара ташха,

Бети-кьуту да кетип,
Амал жокъ кьарамазгъа.

Бирине жаханым от
Сууура ачы тилин,
Созулгъан шайтан кьамичи
Сынсыта анда бирин,

Бири эмчеклеринден
Артха гыжы тартылып,
Бирлери тиллеринден
Ёрге-ёрге тагъылып...

Къызым, мен алай кёрдюм
Анда тиширыуланы.
Амал жокъ болушургъа,
Жарсыдым, кюйдю жаным.

— Ой, мени сыйлы атам,
Сен манга айтыр болсанг,
Къатынла бу азапха
Къалдыла не ючюн, сорсам?

— Барына тынгыла сен,
Жан балам, Фатиматым.
Чачындан тагъылгъанны
Айтайым насихатын.

Ол чачын эр кишиден
Жашырмай, эл ичинде
Жюрюдю омакъланып,
Кёзюне сурма салып.

Тилинден тагъылгъанны,
Сен, балам, былай таны:
Тил этип, кюе жаны,
Ол жайды кёп хатаны,

Зар тилин тыялмайын,
Сёлешди уялмайын,
Къыйнады кёпню жанын,
Бузду агини къанын.

Ол гыжы тартылгъанны
Сен, кызым, былай таны:
Этмей эри айтханны,
Жюрюдю, тынмай жаны.

Чачлары жилян болгъан,
Юслери кирден толгъан,
Жаханым оту ургъан,
Кюн сайын кюйюп тургъан,—

Бил, кызым, бу къатынла,—
Тазалыкъ унутханла,
Бетлерин къурутханла,
Тюйюшюп, тил тутханла.

Амандан сакъланмагъан,
Зийнадан бир къанмагъан,
Адепге сукъланмагъан,
Намысдан жукъ къалмагъан

Тиширыу къалыр кюе,
Жиля, сен, аны биле!
Жангылгъан мискинлеге
Сен, кызым, кечим тиле.

(?)



23. ТАЗАЛЫҚЪ

Қъарындашым, тазалыкъны, кел, таны,—
Тазалыкъсыз келбет болмаз, бил аны.
Болмаз аны бетинде халал къаны,
Харамдан тыйылмаз аны хар саны.

Не харипди беш намазны этмеген,
Китап айтхан къулагъына ётмеген!
Ишлеп, жашап — муратына жетмеген,
Ёле туруп, ийман бла кетмеген.

Бир сагъатны рахатланып жашамаз,
Бар малындан, кёзю къыйып, ашамаз,
Қъуру кеси къайгъысындан бошамаз,
Этген иши жамауатха ушамаз.

Керегине барыр, къумгъан суу алмаз,
Аллахны кёргенин, билип, уялмаз.
Аман тилин фитна сёзден тыялмаз,
Шартын билип, юсюне суу къуялмаз.

Ахыр кюнюн дуния мюлкюне сатар,
Башха сагъышы болмай, туруп жатар.
Кече узунуна жукълар, сын къатар,
Жукълай кетсе, бир заманда танг атар.

Танг атханын къарап кёрюр, туралмаз,
Таш атдырыр сёзю, кесин къыйнамаз.
Къыйнамаз да, бир аллахдан уялмаз,
Эки къолун харам затдан тыялмаз.

Кюн тийгенде къобар, киер кёлегин,
Къууандырыр къафыр шайтан халегин,
Мудах этер сууап жазгъан мёлегин,
Ашар, ичер, тамам этер тилегин.

Ашап тойса, — этер ишине турур,
Жан тынчлыгын дуня мюлкую кьурутур.
Иши битсе, ныгышлада олтурур,
Ныгышланы фитна бла толтурур...

(?)



24. * * *

Сокъураныр аман ишге алдатхан,
Себеп болмаз къыямат кюн аллахдан.

Ахыратда азап токъмакъ тийдирир,¹
Андан сора жаханым от кюйдюрю.²

Харам болур кеси кесин ёлтюрген,³
Тиширыугъа саякъ ниет келтирген!

Къайтышханнга болур кечим, мархаба,⁴
Аллах бир деп, кёлюн анга салгъаннга.

Суал⁵ жокъду мурдаргъа жол къояргъа,⁶
Инсан болуп, инсан жанын жояргъа!⁷

1899



25. АХЫРЗАМАН ДУНИЯ

Жаннет деген олду, — халын айтайым, —
 Къулакъ салып, тынгылагъыз хар дайым,
 Хадиследе кѳргеними айтайым, —
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Баям этип бизни ючюн жаннетин,
 Жаратханды ашын, сууун, шербетин,
 Зем-зем сууун, тюрюю халал кѳгетин, —
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Ишлегеннге тейри эшик ачылып,
 Нюр тѳгюлюр, ырахатлыкъ чачылып,
 Махтау, ыспас, кечгинлик да табылып, —
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Зулмучула жаханымге кирирле,
 Сюеклери жаннган отда кюерле,
 Кеч билирле, тобукъларын тюерле, —
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Хаким жашла сафарларын санарла,
 Хакъ жолунда чыракъ болуп жанарла,
 Жанларына анда себеп табарла, —
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Хаким къызла жарыкълыкъны сюерле,
 Жетмиш тюрюю дарий кийим кьерле,
 Бир бирине сыйлы салам иерле, —
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Хар адамны тюзлюгю терк билниир,
 Эки къаты юлюш болуп, келинир,
 Анга кѳре, сайлау, къуллукъ берилир, —
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Тюплерине алтын тахта салыныр,
 Жан-жанында таза суула барылыр,
 Хар бир ичги анда халал болунур, —
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Кьолларына нюр тыйылмаз жарыкъдан,
Къыйналмазла не жылыдан, сууукъдан,
Инжилмезле бир да анда тарлыкъдан,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Көгетлери тюрсюнюнде бир болуп,
Чайнагъанда хар бириси минг болуп,
Ол зауукъгъа жетиширик ким болур?! —
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Неден суйсе, келип андан ашарла,
Тюплерине кьуу тешекле жасарла,
Бу зауукъгъа кирип, анда жашарла,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Ол зауукъгъа насыплыла жетерле,
Жаннетледе жарыкъ жашау этерле,
Ассы кьулла андан узакъ кетерле,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Кюрешейик ийман бла ёлюрге,
Жети кёкде жаннетлени кёрюрге,
Жаныбызны хакъ жолуна берирге,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Ийман олду — азатлыгъы жанынгы,
Харам ишге къыйнамасанг жанынгы,
Уру, хыйны бийлемесе кьанынгы,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Таза кьулну суймеклиги суралыр,
Сафарына ол эринмей баралыр,¹
Ёле туруп, къыйналмайын жан алыр,—²
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Сууап жазгъан мёлеги бек кьууаныр,
Тефтерине хурмет бла кьаралыр,
Аманлыкъчы, жан бералмай, аралыр,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Ийманлыгъа налат берир кюн келмез,
Написине артыкълыкъны ол бермез,³
Ёлген сабий даучу болуп сюелмез,—⁴
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Минг бир сёзню бизге берди бийибиз,⁵
 Анга ёлчем, хыйсап салды, билигиз,
 Жаннет ючюн сиз бир бирни суююгюз,—
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Бир ётюрюк минг уялтыр, айтайым,
 Керти сёзню иеси бол хар дайым,
 Жан алдасам, аллахымы алдайым,—
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Кязим хажи шашханлагъа кюеди,
 Амал бла жукъ тапмазын биледи,
 Гюняхлары кечилсин деп тилейди,—
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Сыйлылыгъы жарты болмаз не такъыр,⁶
 Кязимни да сыйлы жерге сен чакъыр,
 Къайры барса, тюзлюк тилейди факъыр,—
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Келиннгенди бу дуняда хыйсапха:
 Я-раппана, салма уру азапха,⁷
 Аتما бизни харам бла икъапха,—⁸
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Хар адамны сират бла къууарла,
 Бир да къалмай этгенлерин сурарла,
 Ахыр-ауал, анда хукму къурарла,—
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Китапларың, алып келип, берирле,⁹
 Гюняхларын, сууапларын кёрюрле,
 Муртатланы кер агъачха керирле,—
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Кимни келир онг жанындан китабы —
 Кимни къууанч, кимни жилиу хыйсабы!
 Ким уялыр, кимге этерле табу,—
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Кимни артдан, солдан алып келирле,
 «Окъучу»,— деп, бетин ачып берирле,
 Бу дунягъа ойлашмагъан телеле,—
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Ол деп, бу деп, сылтау этип кѳрелле,
Сокъуранып, къан жилямукъ тѳгелле,
Башыбызгъа жетиширик ишлелле,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Хазыр сылтау къабыл болмаз биреуге,
Себеп келмез жалбарыудан, тилеуден,
Ёзге къалмаз олжаннга тигелеуден,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Не ючюн хакъ кѳкню, жерни жаратды,
Акъыл берип, бизге алам танытды,
Барын толу адам ючюн жаратды,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Бизни ючюн къуран, китап эндирди,¹⁰
Гюнях, сууап, ахшы, аман билдирди,
Жерни, сууну, игиликни сюдюрдю,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Жийиргенип, асылыкъдан къачайыкъ,
Жюрекклени къарыусузгъа ачайыкъ,
Кѳзюбюзден къарангыны чачайыкъ,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Айбат ишге арытайыкъ санланы,
Ийман бла кетерейик жанланы,
Кюрешмейик жыйып фитна малланы,—
Алдатмайыкъ ахырзаман дуниягъа!

Кѳпле кетген дуниядан кетербиз,
Сакъ жауунлай, юркген атлай, ётербиз,
Дуния малын, хазналарын нетербиз?! —
Алдатмайыкъ ахырзаман дуниягъа!

Къазим хажи жалгъан назму этмейди.
Игилик — аз, гюнях бизден кетмейди,
Факъыр, сѳзю чапыракъдан ётмейди,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

26. АДЕП БЕЙТЛЕРИ

Назму айтама ууаз бла
Хакъ межгитни арбазында,

Тюз жолгъа жыйылыр ючюн,
Намазгъа жыгъылыр ючюн.

Намаз къылгъан — зар къылмаз,
Инсан жолундан чалпымаз.

Хакъ адебин хар инсан
Кёзбаусуз этип турса,—

Сыйратдан тынч ётдюрюр,
Насыпха ачхыч берир;

Иги иш, иги къылыкъды,
Башыгъызгъа салкъынлыкъды.

Сабырлыкъды жаныгъызгъа,
Тазалыкъды къаныгъызгъа!

Берекетди малыгъызгъа,
Саутду ол къолугъузгъа!

Тюз ниетни алгъа атлар,
Хар хатадан элин сакълар.

Игиликни кьойгъанланы,
Адамлыкъны жойгъанланы,—

Берекет болмаз маллары,
Тынчаймаз жарлы жанлары.

Экинчиси — сормай таны,—
Кетип болур бет къанлары.

Аллай адам — ишлер, ишлер,
Саугъасына ташны тишлер.

Къызгъанч адам — олду, таны:
Намысы кѣтюрюлмез аны.

Юй жашауу — бек ажымлы,
Юйю болмаз бир да жылы.

Оюлур хар басхан жери,
Адамладан жюрюр кери.

Ёлсе уа соруучу келир,
Мискинни хар халын кѣрюр.

Ол айтыр: «Азап жууукъду
Аллахдан манга буйрукъду,—

Уруп, жерге кийирирге,
Санга токъмакъ тийирирге!

Намазла къойгъанынг ючюн:
Намысла жойгъанынг ючюн;

Адамгъа зарлыгъынг ючюн,
Хамамгъа барлыгъынг ючюн;

Аман иш бичгенинг ючюн,
Чагъыр да ичгенинг ючюн,

Ниетинг бузулгъан эсе,
Харам мал къошулгъан эсе»—

Жаханымге эшик ачар,
Баш тѣбеннге, суйреп, атар.

(?)



27. * * *

Рахму этер аллах адам улуна —
Терек салгъан, жер да сюрген кьулуна.

Файгъамбарла амин этип турурла,
Тазалагъа таза межам кьурурла.

Ишлегеннге жаннет эшик ачылыр,
Ишлемеген жаханымге атылыр.

Артыкълыкъгъа болмаз кечим, шафауат,—
Ай, мискинле, нек этесиз къазауат?

1903



28. ИГИЛИК БЛА АМАНЛЫКЪ

Кел, жууугъум, тынгыда бу сёзлеге,
Жилямукъла келир, эшитсенг, кёзлеге.

Алдатма сен кесинги аманлыкъгъа,
Ышанмай тур ибилис мынафыкъгъа.

Амандыкъ ахыратда да кечилмез,
Анда, мында да ол къууанч келтирмез.

Кёп жыйма сен дуняны малындан,
Ууаз барды ахыр кюнню халындан.

Бирде, ёлюр ауруу тийип, жатарса,
Ол заманда, уянып, кёз ачарса;

Къаргъанырса хыйладан кенг туругъа,
Мюлкюнгю берип, башынгы жулургъа.

Этген аманлыгъынг тюшер эсинге,
Къоркъуу келир ол заманда кесинге.

Къабыл болмаз сокъуранган сёзлеринг,
Дуниягъа къарай кетер кёзлеринг.

Азраил алыр суйген жанынгы,
Тюзетирле жууукъларынг санынгы.

Жансыз атха салып, жолгъа чыгъарла,
Ахлуларынг сени ызынгдан жилярла.

Терк къуярла сени юсюнге топуракъ,
Жан киргенча болурса сен, къоркъаракъ.

Унутханча болурса ёлгенинги,
Кёрген кибик къабыргъа киргенинги.

Къулакъ салгъанча адам ауазлагъа,
«Саума!» — деп кычырырса адамлагъа.

Менден башха жан эшитмей сёзюнгю,
Кёргенча болдум къабырда ёзюнгю.

Адамла сени басдырып кетдиле,
Мычымайын Мункир, Нанкир жетдиле.

Келтирдиле тефтеринги, чулгъанып,
Окъудунг ичиндегилени, танып.

Аллах сени, хыйсап этген сагъатха,
Санларынгы сёлешдирди шагъатха.

Игилигинг сыйлы саугъа алдырды,
Аманлыгъынг — минг азапха къалдырды.

Барырса сыйратха, мёлекле сюрюп,
Кетерсе сыйратдан — энишге тюшюп.

Ашарла жилянла сени жыйылып,
Жатарса жаханым отда жыйырылып.

Шайтан бла сени бирге байларла,
Этинги жаханым итле чайнарла.

Жалынырса: «Суу беригиз,— деп,— манга!»,
Къысха жууап бермез киши да санга.

Сюе болсанг жаханымге бармазгъа,
Кюреш аманлыкъгъа боюн салмазгъа.

Дунья малы; нафс айтханнга айланма,
Жашауунгу шайтан бла байлама.

Къарындашым, бу сёзлени ариу ал,
Кязим айтхан хадислеге боюн сал.

Ахшылыкъ этсенг дуньяда, бир берип,
Къууанырса, хар къайда да, кюн кёрюп.

Хайыр этсенг бу дуньяда къуллагъа,
Бий болурса, тап, кёкдеги хурлагъа.

Къонакъ келсе ёз юйюнге,— ариу кёр,
Аз, кёп болсун,— жол азыкъгъа бир зат бер.

Ариу болса хар адамгъа кылыгъынг,
Къабыл болур сени этген къуллугъунг.

Чомарт болсанг, сен жаннетге кирirse,
Сыйратда кёк жашнагъанлай жүрюрсе.

Эринмейин, сен жумагъа жүрюсенг,—
Хакъ жанында сыйлыладан бирисен!

Мункир, Нанкир алай соруу этерле,—
Аманынгы, игинги да тинтирле.

Ахшы болсанг,— сени ариу кёрюрле,
Бири соруп, бири жууап берирле.

Соруу угъай,— хурмет, ыспас этерле,
Жубата, жукълатып, къоюп кетерле.

Къара ишлеринг сюрселе уа ызынгдан,
Хайыуанла жилярла ауазынгдан.

Зорлукъ этген, динни бузгъан къутулмаз.
Саякълыкъ, уру — бир зат унутулмаз!

Хар бир затдан къалдырмайын сорурла,
Жууабын бермесенг, токъмакъ урурла!

Мункир урса,— сени жерге кийирир,
Нанкир урса,— сени кёкге миндирир.

Мункирни аузундан отла чачылыр,
Къабырынга жаханым эшик ачылыр.

Къабыр кысып, кючлю тарлыкъ жетдирир,
Жиклеринги бир биринден ётдюрюр.

Къобарса сен къабырынгдан жаланлай,
Жүрюрсе сен кызгъан къумда жыяулай.

Къоркъгъандан сен кёзюнгю да къакъмазса,
Бир сёз сёлеширге изми тапмазса.

Буз кибик болур ол кюнде эриуюнг,
Тапмазса кирирге анда сериуюн.

Кюн энер жууукъгъа — бир атым къадар,
Тапмазса ол кюнден къутулур мадар.

Иссиден къанынг суу киби къайнар,
Къоркъгъандан жүрегинг от болуп жанар.

Батарса белинге дерчин — тереннге,
Башханы къайгъысы келмей кълюнге.

Къайгъыла алырла ол кюнде башынгы,
Кърсенг — танымазлай кеси жашынгы.

Къоркъурса ол кюн этген хатангдан,
Къачарса, мукъут этип, ёз атангдан.

Аллах бла сакъланайыкъ амандан,
Тергеу ал сен, адам улу, ма мындан.

Игилик эт — къалдырмайын — эталгъан,
Харам затдан кесин сакълап кеталгъан,—

Ахырында бу ишлени сынамаз,
Шайтан айтханны этерге унамаз.

Алдатма сен кесинги ибилисге,—
Хакъды,— ийнан Къазим айтхан хадисге!

Болсанг мында инсан ишлеринге сакъ,—
Къыямат кюн болур бетинг сютден акъ.

Инжитмесенг ананг бла атангы,—
Болмазса сен бир затдан да хаталы.

Дунияда не суйсенг къарындашынга,—
Ол айланып келир кеси башынга.

Ёксюзге, факъыргъа келсе жазыгъынг,—
Къадар къызгъанмаз сенден жарыгъын.

Хайыр берсе халкъгъа аузунг не къолунг,—
Бек тюз болур жаннетге барлыкъ жолунг.

Адамлагъа тил жүрютюп, сёз салма,
Ахырат азабын сен сатып алма.

Суймекликге айып этме, къаш туююп,—
Къартха, жашха аны ызы бир кибик.

Хакъ, файгъамбар сабий къызны да алды,
Ёмюрюнде аны суйгенлей къалды.

Эсириклик этсенг сен хар юмметге,
Бил,— жолунгу кесериксе жаннетге.

Тенглеринге этсенг не аз да зарлыкъ,—
Къыямат кюнде келир санга тарлыкъ.

Къызгъанч болсанг,— азы -кёпню санарса,
Тынчлыкъ кёрмей, жаханымде жатарса.

Адамланы ызларындан сёгерсе,—
Ахшылыкъларындан берип телерсе!

Ётюрюк айтсанг, аузунга келтирип,—
Ийман тохтар, сенден кенгнге секирип,

Алсанг бу дуняда, урлап, бир кере,—
Алыр сенден ахыр кюнюнг он кере!

Этсенг дуняда адамгъа артыкълыкъ,—
Ахыратда келир санга жазыкълыкъ.

Салгъан болсанг къамчи жара жарлыгъа,—
Къысар сени сууукъ къабыр тарлыгъы!

Терилтдирсенг ибилислей душманнга,—
Ахыр кюнюнде къалырса бушманнга.

Бушманлыкъдан анда файда тапмазса,
Артха айланып, бу дунягъа къайтмазса.

Дунягъа къайтырынгы сюерсе.
Къайыталмайын, жаханымде кюерсе.

Къоркъайыкъ биз быланы кёре, биле,
Жашайыкъ игиликте, ойнай-кюле.

Этмейик зорлукъ, хыйла, аман акъыл,
Аллахдан аны тиле, Кязим, факъыр!

1903

29. ҚЪАЛАБЕКЛАНЫ ШАУЛУКЪ ХАЖИНИ ЕЛЮМЮ

Чыкъгъан эдик хажи жолгъа — шахаргъа...
Тынгылагъыз шейит ёлген хапаргъа.

Жюреклеге бушуу къайгъы келгенди,—
Хажи Дауут шейит болуп ёлгенди.

Мединадан чыкъды кюлмей, ойнамай,
Жаммогъа¹ жетишди, адам къыйнамай.

Аз-аз ауруй, алты кюннге жетди ол,
Жетинчи кюн осуятын этди ол.

Къарап кёрдю кёзлерими кёзлери.
Былай эди манга айтхан сёзлери:

«— Хажи, энди мен дуниядан кетеме,
Жетишдирсенг, осуятымы этеме...

Ёлюм хакъды, къайгъырмайды жюрегим,
Илля-биллях, къабыл болду тилегим:

Файгъамбарны сыйлы болгъан жеринде
Аллах манга келечисин жиберди.

Жиляп, манга къабыр азап салмазгъа,
Жашагъанда ёлгенлени унутмазгъа.

Бир ажымым тынчайтмайды жанымы,—
Хакъ жолунда аз затчыкъдан жангылдым.

Келе-келе, бир хожаны² кёргенем,
Ол хожагъа аз садакъа бергенем.

Келип, тутду хожа мени кёлуму,
Артха бурду бара тургъан жолуму.

Тынч жолубуз узун болуп, тыйылды,—
Башыбызгъа мазашле³ къуюлду.

Аллах аны, баям, сынап тюбетди,
Хакъ жолунда манга быллай кюн жетди.

Аны ючюн ёз халалым, жууугъум
Факъырладан къызгъанмасын бир жугъун.

Мен ёлеме, сен саламат къайтырса,
Мен айтханны ахлулагъа айтырса.

Осман тели⁴ огъурсузду, билеме,
Жолда ёлюп, къара жерге киреме.

Эгечим, къызым — халал Кермахан,
Гюняхларын кечсин халил къурамхан.⁵

Мени ючюн жахил адет тутмагъыз,
Къолда болса — садакъамы унутмагъыз.

Жууунчуму факъырлагъа беригиз,
Къазим барса, кесим кибик кёрюгюз!»

Къолум бла жерге салып кетгенем,
Къайтып келип, бу назмуну этгенем.

(?)



30. АХЫР КҮН

Къарындашым, тынгыла манга,
 Бир хапар айтайым санга.
 Сен ишексиз ийнан анга,—
 Кече жукъламазса тангнга:

Ёлюм келир бизге билмей,
 Алып кетер бизни суймей.
 Биз барырбыз жилий, кюлмей,
 Киши къалмаз мында ёлмей.

Къангагъа салып, жуудурур,
 Басхычха салып, къуудурур,
 Юсюбюзге къум къуйдурур,
 Мункир, Нанкир буюрур.

Мункир, Нанкир келип бизге,
 Сууал этип ишибизге,
 Бюсюремей сёзюбюзге,
 Тебинирле кёзюбюзге.

Биз не этербиз ол заманда —
 Бизде къарыу къалмагъанда?
 Жууабыбызны алмагъанда,
 Бир болушлукъ болмагъанда?

Къысар бизни къабырыбыз,
 Нечик тёзер сабырыбыз!
 Юфгюрюлсе сурубюз,—
 Къымыжалай турурубюз.

Къуудурсала артыбыздан,
 Жюклер болса сыртыбыздан,
 Тин-тер агъар чархыбыздан,
 Айырылырбыз жартыбыздан.

Бу ишлени кёре туруп,
 Нек болабыз харам тулукъ?!
 Не этерикбиз ёле туруп,
 Жаныбызны бере туруп?

Биз кёрлюкбюз бу халланы,
Биз берликбиз бу жанланы,
Къоярыкъбыз бу малланы,
Чиритирбиз бу санланы.

Кёп жаншайса, Кязим, харип,
Гъафирликге налат салып,
Болалмайса арып, талып,
Гюняхладан азатланып.

Алдамасын ахырзаман,
Сёзюнг — ариу, ишинг — аман!
Буйрукъланы туталмагъан,
Халкъдан излегининг — ийман.

Жюрегинг бек къаты, базыкъ.
Билмейсе сен аны, жазыкъ.
Излемейсе ахырат азыкъ,
Болур ишни туура жазып.

(?)



31. КЕКГЕ УЧХАН

(Таурух)

Аллын башлап айтайым
 Файгъамбарны ал кюнюн —
 Аллах кюнден жаратды
 Файгъамбар боллукъ нюрюн.

Аны ючюн жаратды
 Жети кёкню, жерлени.
 Аны ючюн болдурду
 Тишилени, эрлени.

Аллах мурат этгенди
 Аны нюрюн жаяргъа.
 Аны нюрю башлады
 Бирден бирге таяргъа.

Таза болгъан атадан
 Сыйлы анагъа айлана,
 Ата-ана ахшысы
 Файгъамбаргъа сайлана.

Бир файгъамбар озмады
 Китапдагъын кёрмейин,
 Аны ючюн халкъына
 Суйюнчюлюк бармейин.

...Бу сыфатда, бу кюйде,
 Кёче-кёче кетгенди.
 Къурейшли Меккада
 Абдуллахха жетгенди.

Аны нюрю атадан
 Аминатха эннгенди.
 Сыйлы болгъан ананы
 Бууазлыгъы женнгенди.

Файгъамбарла тюшюнде
 Кезиу келип къайталла.

Къарнындагы жашындан
Сюйюнчюлюк айталла.

— Инш-аллах, къоркъма сен,
Рахатланып жатарса.
Къарнындагы жаш тууса,
Сен Мухаммат атарса.

Бууаз болуп Аминат,
Эки ай тамам болгъанлай,
Елдю атасы Абдуллах¹
Мадинагъа баргъанлай.

Къайын атасы жюк болду
Аминатха къараргъа.
Аямайын кюрешди
Хар ишине жараргъа.

Аллах суйген файгъамбар
Тууар кезиую жетгенде,
Аны тапхан анасы
Кюченгисин этгенде,

Сыйлы болгъан мёлекле
Жан-жанындан чапдыла,
Башхаладан жашырып,
Къанатларын жапдыла.

Асият бла Мариям
Мычымайын жетдиле.²
Эки хур къыз келдиле,
Аначылыкъ этдиле.

Анасына тууду ол,
Аурутмайын, арытып,
Дуниягъа чыкъды ол
Толгъан айлай жарытып.

Тууду таза жууулуп,
Тамам киндик кесилип.
Кёзюне сурма сюртюлюп,
Ариу суннет этилип.

Башын ёрге кётюрюп,
 Къолун жерге жетдирип.
 Кёзюн кекге къаратып,
 Тилин тасдик этдирип.³

Он экинчи баш кече,
 Раббигъул ауал айда,⁴
 Тууду, къууанч кёп болду,
 Кёкде, жерде — хар къайда!

Къайын атасы жюкъ болду
 Мархабагъа турдула.
 Андан сора шайтанны
 Кёкде къоймай къуудула.

Ол дуниягъа чыкъгъанын
 Жум бла Гъам билгенди,⁵
 Хар бир къайгъы тас болуп,
 Уллу къууанч келгенди.

Мархабая мархаба,
 Аны къачын билебиз,—
 Жерде къыйын жашаугъа
 Рахмусун да тилебиз.⁶

Ол туугъанлай ёчюлдю
 Мажюсю оту, жанмады.
 Фарис сууу къуруду,⁷
 Бир тамычы таммады.

Арсар болуп къалдыла }
 Гъафирлени башлары.⁸
 Дылгам болуп къалдыла
 Къуллукъ этген ташлары.⁹

Къутулгъанлай Аминат
 Бир суйюнчю жиберди:
 — Келсин, кёрсюн атабыз —
 Аллах бизге жаш берди!

Абдул-Муталип барып,
 Жашын алып, кёргенди.
 Хар кёргенин Аминат
 Анга айтып бергенди.

Жашын алып кьойнуна,
Кёп сёзлеге жетди ол.
Уллу аллахха, кьууанып,
Кёп шукурла этди ол.

Алты ай ёшюн салды
Ёз анасы Аминат...
Энди хапар айтады
Сют анасы Халимат:

— Абу-Сагит атлыды
Бизни тургъан элибиз.
Жауун жаумай, кюн кьысып,
Кьыйналады кёлюбюз.

Элибизни жашлары
Жьыйлдыла, толдула.
Къатын, киши къалмайын,
Оноу-кенгеш болдула.

Оноулары ол болду:
— Биз Меккагъа барайыкъ,
Къурейшли байладан
Эмчек жашла алайыкъ.

Берекетли тьуйюлдю
Биз жашагъан элибиз,
Къурейшли бийледен
Берекетле кёрюрбюз.

Къарыусуздан эшегим,
Мени оздула, кетдиле.
Менден алгъын хар бири
Мекка элине жетдиле.

Мен жетгинчи хар бири,
Эмчек жашла алдыла.
«Жеталмайын къалдынг»,— деп,
Манга кьоркьуу салдыла.

Болалмадым алача
Мен кесими кьуараргъа.
Барып кирдим мен элге —
Эмчек улан суараргъа.

Бир себепсиз болмайды
 Уллу аллахны хар иши,—
 Мени аллымда жолукъду
 Жарыкъ бетли бир киши.

Бир жанына бурулуп,
 Манга ётерге кьойду жол.
 Абдуллахны атасы
 Абдул-Муталип эди ол.

Улан сурагъанымы
 Айтхан эдим мен анга.
 «Сиз сьуйгенле — байла»,— деп
 Жууап берди ол манга.

— Менде барды бир улан,
 Жарлы юйде туугъанды.
 Алыр болсанг,— берейим,
 Алты айы толгъанды.

Айтдым анга: «Къайт артха,
 Сени бла барайым.
 Берир болсанг, мен аны
 Ишлеуюне къарайым».

Къайтып бардыкъ юйюне,—
 Мени ариу кёрдюле.
 Дарий бла бёленнген
 Жашны манга бердиле.

Жашны алгъанлай кьойнума,
 Кёзлерин ачып къарады.
 Кёзлеринден нюр чыгып,
 Жюрегиме жарады.

Айтхан эдим алыргъа:
 «Мен ызыма къайтайым,
 Бу жашчыкъны болушун
 Мен эриме айтайым».

Айтдым анга: «Барайыкъ,
 Ол жашчыкъны кёрейик.
 Мен сьуйгенлей, сен сьуйсенг,—
 Эмчек алып келейик.»

Эрим айтды кӱргенлей:
«Нек алмадың муну сен!
Манга сормай алсанг да,
Разы боллукъ эдим мен».

Женгил болду хар саным,
Аны эмчек алгъанлай.
Ёшонлерим кызыдыла,
Аны аузуна салгъанлай.

Жашчыкъ эмчек алгъынчы —
Кеси жашым тоймаучу,
Кече жатсам,— тӱшекде
Кӱз кысаргъа кӱоймаучу

Эмчеклерим толдула,
Къабыл болуп тилекле.
Нӱгерлеге жетишдик,
Рахатланып жюрекле.

Нӱгерлерим келдиле,
Жашны алып кӱрдюле,
Алгъыш этип хар бири,—
Аны кӱойнума бердиле.

Баралмагъан эшегим
Барын озуп башлады,
Жашчыкъ бла мингенде,—
Алгъын халын ташлады.

Жашны эмчек алгъынчы
Такъыр эди жашауум.
Ол юйюме киргенлей,
Иги болду ашауум.

Аны нюрю бла мен
Толдум асыл жарыкъдан.
Бӱлек кӱоюм бар эди,
Бек кӱарыусуз — арыкъдан.

Кӱойларымы, жайдырып,
Аны аллына этдирдим,
Сыйлы сабий кӱолларын
Сыртларына жетдирдим.

Арыкъ болгъан къойларым,
 Бары семиз болдула,
 Къуругъан желинлери,
 Къызып, сютден толдула.

Мен ашлаугъа аш салып,
 Анга берсем башындан,—
 Тоюучу эди юйюрюм,
 Ашагъанда ашымдан.

Табакълагъа аш салып,
 Бирер-бирер бергенде,
 «Тоярламы?» — деп андан,
 Кесим сынап кѳргенде,—

Ашаучу эдиле бирерин,
 Бир затын да къоймайын,
 Къала эдиле къарашып,
 Ашап — ашдан тоймайын.

Жашларыма айтыучем:
 «Эмчек жашны турмагъыз!
 Юйде андан алгъа сиз
 Ашха тие турмагъыз!»

Кезиуюне жетгенде
 Жумушуму этерге,
 Чыкъды бир кюн жаш бала,
 Къойчукъланы кютерге.

...Юч эгечни арасы —
 Къара шинли бир мѳлек,
 Келди аны къатына,
 Къойларын эки бѳле...

Чабып келди жашчыгъым,
 Бети сап-сары болуп,
 Хахай этди ол манга,
 Кѳзлери жашдан толуп.

Айтды манга: «Ой, анам,
 Эмчек жашха жетиш сен,
 Сау табарса деп аны
 Умут эталмайма мен».

Чабып бардым мен анга,
 Жюрегим бек таралып,
 Тапхан эдим мен аны,
 Кёзю кёкге аралып.

Къуймучундан олтурду,
 Баргъанымы кёрдю да,
 Жюрегими жазды ол,
 Манга къарап кюлдю да.

Иги болду жюрегим,
 Аны алай кёргенде,
 Рахат этди ол мени,
 Айтып, хапар бергенде:

— Эки мёлек келдиле,
 Жютю бичакъ алдыла,
 Жюрегими жардыла,
 Къан къартыгъын алдыла.¹⁰

Бир арну нюр салдыла,
 Ёшюнюмю тикдиле,
 Бир сагъатха сау этип,
 Сени кёрюп, кетдиле...»

Жашчыкъны бу хапары
 Мени къаапгъылы этди —
 Аллах берген жарыгъын
 Артха алышмы кетди?..

Аны кибик, мен анда
 Кёп алаамат кёргенем.
 Анда къояргъа къоркъуп,
 Юйге алып келгенем...

Баям этдим мен сизге,
 Жюреклеге салыгъыз.
 Мен кёрген игиликни,
 Сиз да кёре къалыгъыз!..

Энди мындан арысын
 Бу эрттеги хадисни,
 Қязим кеси бардырсын,
 Халын билип хар ишни.

Сюрюу кютген балагъа
Эки мёлек келгени,—
Жюрегине нюр салып,
Таууш берип кетгени,—

Аллах аны кесине
Келечиге чакъырып,
Сакълай эди тахында,
Мёлеклерин ашырып.

Тынгылагъыз, айтады
Кёкге чыкъгъан хапарын,
Сыйлы болгъан файгъамбар
Анда кесини халын:

— Бир баш кече Меккада,
Кесим жукълап тургъанлай,
Мен элгенип уяндым,
Жабраил кычыргъанлай.

Кёрдюм; мени къатымда
Ёре туруп, Жабраил.
Айтды манга: «Я расул,
Аллах чакъырады, бил!»

Чыкъдым эшик аллына,
Къайгъы этип, къоркъаракъ.
Кёрдюм эшик аллында,
Иерленип бир боракъ.

Бийик эди къадырдан,
Атдан — бираз гитчерек,
Жаухар ташдан къуралып
Юсюндеги ат керек.

Кёрдюм: аны жанында
Ёре туруп, бир мёлек.
Айтды манга: «Я расул,
Къабыл болсун хар тилек!

Мин атынга, я расул,
Биз атланып кетейик,
Инш-аллах, бюгече,
Жети кёкден ётейик!»

Миңдим, анга тутдуруп,
 Аякъларын алдырып,
 Кёз жетмеген кёклеге
 Атламларын салдырып.

Биз ёрлесек тик ёрге,—
 Узун болуп арт жаны,
 Тигелесек тик энишге,—
 Узун болуп ал жаны.

Бир сагъатны ичинде
 Биз Къудусха жетишдик,¹¹
 Файгъамбарла келдиле,
 Салам-келям этишдик.

Файгъамбарла барысы
 Мени төрге салдыла.
 Мен жүрюген жолладан
 Толу хапар алдыла.

Андан чыгып, боракъны
 Бир тогъайгъа байладыкъ,
 Андан ёрге экибиз
 Жыяулукъну сайладыкъ.

Къудусдан ары чыгып,
 Жети кёкден ётдюк биз,
 Жети кёкден къутулуп,
 Сидалагъа жетдик биз.¹²

Айтды манга Жабраил:
 «Мындан ары баралмам,
 Изми болмай, мен барс?
 Ёре жанмай къалалмам».

Жабраилге мен айтдым:
 «Энди къалай этейим?
 Танымагъан жеримде,
 Къалай ары кетейим?»

Биз кенгеше тургъанлай,
 Бир жашил Рафу келди,¹³
 Андан ары ол манга
 Керти нёгерлик этди.

Жашил рафу бла мен
 Кёп жабыудан ётгенбиз.
 Кёп жабыудан кьутулуп,
 Къусанайгъа жетгенбиз.¹⁴

Биз жетгинчи, уллу аллах
 Хар айтырын билдирди,
 Юмметиме ол мени
 «Элли намаз» тийдирди.

Муса бла сёлешип,¹⁵
 Хар ишими биширдим,
 Къайтып барып, аланы
 Беш намазгъа тюшюрдюм.

Къайтып келдим Къудусха,
 Ала бла кёрюшдюм,¹⁶
 Жатхан жерим сууумай,
 Мен Меккагъа жетишдим...

Бек къыйын къон биз ары
 Бир башха жол салырбыз,—
 Жаханымни отундан
 Азат болуп къалырбыз.

Къазим факъыр тилейди
 Муну окъугъанладан:
 — Унутмасынла мени
 Хар бири да дуняда.

Мен да окъудум, билдим
 Буруннгуну хапарын,
 Сюеме хар тюз адам
 Ийман бла жашарын.

Кёкге учхан, я расул,
 Игилигинг кёп болду.
 Къазим кибик факъыргъа
 Кёргюзтгюн сен тюз жолну.

Адам — адам болургъа
 Динни жарыгъы керек.
 Хатерлиге, игиге
 Ачылсын жаннет эшик.

Дин кьардашла, ахлула
Бирден болургъа керек,
Файгъамбарны саламын
Бирден сорургъа керек...

Файгъамбарны туугъанын,
Кёкге учханын санадым...
Аны ёлген хапарын
Айталырма кьаламым?

Дуняя уллусу Мухаммат
Алтмыш юнге жетгенди.
Жилямукъла тёгюгюз,—
Ол дуниядан кетгенди.

Жууукъ болгъан заманда,
Ол дуниядан кетерге,
Аллах ийди келечи,
Анга хапар этерге.

Келип айтды келечи:
«Мени аллах ийгенди,
Сени суйген аллахынг
Тансыкъ болуп, излейди».

Бу хапарны эшитгенлей,
Къайтып келди юйюне,
Тансыкъ болгъан аллахны
Буйругъуна суйюне.

Келип, юйде тургъанлай,
Уллу кызы Фатимат,
Шекли болуп халына,
Чабып келди къатына:

— Атам, жаным, кьалайды
Бюгюн сени халларынг?
Нек болгъанса сен былай,
Ауруймуду санларынг?

— Не этейим, Фатимат,
Саным, кызып, кюеди.
Увахты болур, баям,
Ёлюм жетип келеди...

Бу хапарны эшитгенлей,
Асхаплары жетдиле,¹⁷
Бушуу-бушман болушуп,
Жиляй-жиляй кетдиле.

Билял эди хар эрттен¹⁸
Файгъамбаргъа келиучю,
Уяныпмыд, жукълапмыд,—
Деп хапарын билиучю.

Келип, айтды: «Жумагъа
Жыйылыпды жамауат».
Жууап берди файгъамбар:
«Жокъду баралыр къууат!»

Иймам болсу Аубекир,¹⁹
Бар да, энди хапар айт.
Уюсунла асхапла,
Заман болду, энди къайт.

Билял — аллах жууугъу,
Жиляй-жиляй къайтханды.
Файгъамбарны хапарын
Асхаплагъа айтханды.

Аубекир ёрге турду,
Инман борчун этерге.
Жилямай чыдамады
Михрабына жетерге.²⁰

Жиляу болуп межгитде —
Къычырыкъдан толгъанды.
Асхапланы тауушу
Файгъамбаргъа баргъанды.

— Тутугъуз, мен турайым,
Межгитиме барайым.
Асхаплагъа жетишип,
Халларына къарайым.

Ёрге туруп, барды ол
Асхапланы аллына.
Мудах болуп къарады
Жамауатны халына.

— Ёлюм мени айырса
Сизден,— деди Мухаммат,—
Асхапларым, болугъуз,
Сиз Аллахха аманат.

Бу дуня хаухлугъун
Билип, зикир этигиз.
Ахлулагъа, ёксюзге
Жарыкъ болсун бетигиз.

Былай айтып, файгъамбар
Къайтды юйюне — орнуна.
Жиляу болуп, Фатимат
Тагъылгъанды бойнуна.

— Атам, жаным, ёлме сен,
Сени ючюн мен ёлейим.
Сени ючюн аллахха
Жан къурманлыкъ берейим.

— Жаным, къызым, Фатимат,
Кёпдю энди, жилима.
Кёзлеринги сууун сюрт,
Кёпдю, къызым, кыйнама.

Хасан бла Хусеин²¹
Келсинле де къатыма.
Хапар бергин алагъа,
Сюйген къызым Фатимат.

Ёле туруп, къатымда
Мен аланы кёрейим.
Къууанч болуп алагъа,
Мен жанымы берейим.

Ала чабып жетдиле
Файгъамбарны жанына.
Туудукъларын кёргенде,
Тынчлыкъ келди санына.

— Амал жокъмуд, атабыз,
Сен жанынгы бермезге.
Туумай къалсакъ ахшы эди,
Сени былай кёрмезге!

Хасан бла Хусеин
 Бу сѣзлени айтдыла.
 Жиляй-жиляй, экиси
 Юйлерине къайтдыла.

Файгъамбарны жанына
 Жабраил келгенди,
 Уллу аллахны саламын
 Баям айтып бергенди.

Айтдыргъан эди аллах:
 «Мен тилегин кѳрейим;
 Не тилесе файгъамбар,—
 Тамам этип берейим».

«Халкъгъа насып тилейме!
 Айт аллахха, къайт кери.
 Олду мени тилегим,
 Туугъан кюнюмден бери».

Жабраил, кѳкге чыгып,
 Мычымайын терк келди.
 «Юмметинги кечди»,— деп,
 Сюйюнчюлюгюн берди.

Хар бир адам къабырда
 Арасатха къайтханды.²²
 Файгъамбаргъа хар бири
 Разылыгъын айтханды.

Файгъамбарым дуниядан
 Кетеригин билгенди,
 Асхапланы кѳрюрге
 Жаны бла суйгенди.

Асхаплары, терк болуп,
 Чабып, анга келдиле.
 Табу этип, къайгъырып,
 Уллу хурмет бердиле.

Баям, этди осуят,
 Асхаплагъа сѳлешип:
 «Къууанайыкъ,— деди ол,—
 Жарыкъ бетден тубешип.

Хасан бла Хусеин —
 Жаңдан суйген балала,—
 Дунияда жюк болуп,
 Фатиматха кьалалла.

Келтиригиз жашланы,
 Тобугьума салыгьыз.
 Мен кетеме — энди сиз
 Сау-саламат кьалыгьыз.

Чакьырыгьыз Билялны,
 Келсин мени кьатыма —
 Жюкню анга жюклетип,
 Кёп миннгенме атына.

Сёлешигиз, аптыгьыз,
 Разылыгьын алыгьыз,
 Айшат бла Фатимат,—
 Сау-саламат кьалыгьыз.

Билял салах кьычырсын,²³
 Халкьгьа хапар берирге.
 Асхапларым жыйылып,
 Кьабырыма келирге.

Фазли кьуйсун суууму,²⁴
 Алий жуусун санымы,²⁵
 Узайтмайын берейим
 Кёп кьыйналгьан жанымы.

Аубекирни аллына
 Жаназымы салыгьыз.
 Асхапларым, барыгьыз
 Сау-саламат кьалыгьыз!

Былай айта тургьанлай,
 Бир кьычырыкь келгенди.
 Азраил болгьанын
 Мухаммат да билгенди.

— Манга изми бармыды
 Юйюгюзге кирирге?
 Ол нюр болуп жарытхан
 Бетигизни кёрюрге?

— Ауруйд сыйлы файгъамбар,—
 Деди анга Фатимат.—
 Санга изми табылмаз
 Кирирге аны къатына.

Биз турабыз къатында,
 Аны халын сурашып.
 Бар эшикге, къардашым,
 Къыйынлыбыз — жиляшып.

Дагъыда бир къычырды:
 — Мен кетмейме кёрмейин!
 Сюйюлюннген затны алып,
 Сюйгенине бермейин!

— Кимди, билмейме, атам,
 Сени кёрмей кетмейди,
 Къайт деп, анга къадалсам,
 Айтханымы этмейди.

— Жан алыучу Азраил
 Олду, къызым — Фатимат.
 Тыйма аны, келме къой,
 Келсин мени къатыма.

Ата бла ананы,
 Эгеч, къарындаш, баланы
 Айырыучу, къоймаучу,
 Терк элтиучю аланы.

Олду сыйсыз этдирген,
 Жанны алып, санланы.
 Ата, ана къоймайын —
 Ёксюз этген баланы...

Эшик ачды, кел деди
 Азраилге Фатимат.
 Кирип келди Азраил
 Файгъамбарны къатына.

— Келдингми, я Азраил,
 Зияратымы этерге?²⁶
 «Угъай» болса, келдингми
 Жанны алып кетерге?

— Мен келгенме, буюрсанг,
Жанны алып кетерге.
Зияратны битдирип,
Сен айтханлай этерге.

— Мен айтханны сен этсенг,
Сыйлы кьонакь мёлегим,—
Юмметлеге жазыкьсын,
Олду сенден тилегим.

Былай айтып, файгъамбар
Жанын берди кьыйналмай.
Ол сагъатда бир инсан
Тёзалмады жилямай.

Муну жазгъан жетгенди
Юч он бла жетиге.
Жаннет ююш тилейди
Мечиланы Беккиге.

Кязим, факъыр, сен жаздыңг
Файгъамбарны халларын.
Санга аллах жол берсин,
Узакъ болсун саламынг.

(?)



32. СЮЙГЕНЛЕДЕН ТЫЯЛЛА

Жашла чалгъы чалалла,
 Къызла дырын жыялла.
 Ата-анагъа гюняхды —
 Суйгенледен тыялла.

Жашлагъа бек жарашад
 Къарасауут къамала.
 Суйгенледен тыялла
 Атала бла анала.

Къызла дырын жыялла
 Исси, къызыу кюнледе.
 Алагъа оноу этелле
 Сериуон салкъын юйледе.

Къызла субай ёселле
 Алаша къурум юйледе.
 Заманлары жетгенлей —
 Сормай берип иелле.

Ай, жарлы ата-анала,
 Къаллай гюнних аласыз.
 Суйген сабийгизни
 Башың отха атасыз.

Суйгенинден тыйганны
 Азаплыгын билмейсиз.
 Къыяма кюн келликни
 Ангыларгъа суймейсиз.

1903



33. ТАРЫГЪЫУ

Сюе эдим бир уланны,
 Жарлы юйюрге туугъанны.
 Аны дурус кёрмедиле,
 Суюгениме бермедиле.

Кюн тиймесе мутхуздула
 Къарлы тауланы башлары.
 Таш жүрекге учуздула
 Термилгенни кёз жашлары.

Тюз адамла, не этейим,
 Суюмегениме бердиле?
 Чал сакъаллы къарт кишини
 Манга тийишли кёрдюле.

Угъай деп, жууап этмедим,
 Жаныма къоркъуп, уялып.
 Бёлек жылны мен термилдим,
 Жюрегим ауруп, къыйналып.

Не къыйынлыкъ, не учузлукъ
 Къалмады мен сынамагъан.
 Къадар жылда шо бир кече
 Озмады мен жилимагъан.

Секирип ёрге туруучем
 Мен, жыягъыма ургъанлай.
 Тангым атып кетиче,
 Босагъада олтургъанлай.

Уку къычырыкъгъа жууап,—
 Жилиягъаным кечеледе.
 Жарсыууму киши эсге
 Алмад бизни тийреледе.

Алай бла жилияй-жиляй,
 Талай жылларым кетдиле.
 Бири сатып, бири алып,
 Мени малгъа тенг этдиле.

Мен сынагъан зор жашауну
Шо бир тенгим да кѳрмесин.
Сюйген тенг кызларым, сизге
Шо быллай кюнле келмесин!

Жюрек суююп сиз кѳрсегиз,
Сюйгенинден сиз тыймагъыз.
Эркин учхан къанатлыны
Сиз тар чалдишге жыймагъыз.

Атам, анам этдиле деп,
Сюймейин эрге бармагъыз.
Жууукъладан къоркъама деп,
Жюрек суйгенден кълмагъыз.

1903



34. БИРЛИҚНИ АТАСЫ ЁЛДЮ

Бирликни атасы ёлдю.
Бизге бек учузлукъ келди.
Кёрмейбиз жууукъну, тенгни,
Жарлыдан ётебиз кенгни.

Бошлагъанбыз ниетлени,
Қир этгенбиз жүреклени,
Барырбыз биз къайры дери,
Къайда болур тюзлюк жери?

Иги эталмайбыз кёлню,
Тыялмайбыз палах желни,
Къаты къысалмайбыз белни,
Қим къоруулар энди элни?!

1903



35. * * *

Тюшюнде ашлаугъа олтуруп,
Тау бийлеге тенг болгъан жарлы
Тюнюнде, кёз жашын жашыра,
Жангыртады эски мулжарын.

Тюшюн кёреди ол жангыдан,
Чарсда къалкъадыла ашлаула...
Малда туруп, мал болгъан жарлы
Термиледи жарыкъ жашаугъа.

1903

36. * * *

Байгъа сен кѣп байлыкъ бердинг,
Жарлыгъа тарлыкъ тежединг.
Аллах, олмуду тюзлюгюнг,—
Биз жарлылагъа берлигинг?

Кючлюге сен кюч къошаса,
Кючсюзю атып къояса.
Аллах, олмуду къадарынг,—
Биз жарлылагъа мадарынг?

Жауунну кѣлге тѣгесе,
Жарлыны жерге кѣмесе.
Аллах, олмуду буйругъунг,—
Ёмюрге этип турлугъунг?

1904



37. * * *

Таш эгурла сабаныбыз,
Къарангыды адамыбыз,
Баш болгъанды аманыбыз.

Жангыз ийнек — бар малыбыз,
Анга да жокъ мадарыбыз,
Къыйын болду къадарыбыз.

1904 (?)



38. * * *

Сюймеклик бир заманда жашха, кыызгъа
Болгъан болур насып юлюш, алтын сауугъа.
Энди уа къарайма бу дуниягъа,—
Сюйгенле къаладыла сюдге, даугъа.

Энди ол кёп кыйынлыкъ келтиреди,
Тёреге, тукъумгъа жау этдиреди,
Сюйгенлени ахыргъа жетдиреди,
Ёлмей, кетмей, аман бла ёлтюреди.

Насып угъай, байлыкъ тежейле энди,
Бай эсе, сокъур къарт жаш кыызгъа тенгди.
Жарлы кыыз, бек ариу эсе да, кемди,
Насып юлюш ол насыпсыздан кенгди.

Дастан этип Тахир бла Зухурагъа,
Сюймекликни сыйлылыгъын махтагъан
Жарлы Қязим къалады ауарагъ:
Кёрмей жерде жашны, кызыны жакълагъан!

1904



39. ЖАРЛЫ АБИДАТ

Бу хапарым — бек бушуулу,
Энтда бизге палах тууду,—
Абидатны къыз санларын
Кюйсюз черек эзди, жууду.

Сюйгенине бермедиле,
Ол да кесин суугъа атды.
Мени жарлы жүрегиме
Сау болмазлыкъ жара тартды.

Айып болсун аталагъа,
Ахшы ишни бузгъанлагъа,—
Аллай кюнню келтирдиле
Бир айыпсыз къыз балагъа!

Хан юйюн да жарытырыкъ,
Келин болуп, жашау кърлукъ,
Аллай къызны черек кёмдю,—
Къатылыкъдан, ма, не келди?!

1904



40. * * *

Жашха, кызгъа не болмакъ,—
 Туудургъанны баш ишиди.
 Суймекликге зулму токъмакъ —
 Жамауатны бедишиди.

1904



41. * * *

Къатылыкъ этген — акъылсыз,
 Жашау кеси да бек къаты.
 Жашайыкъ зулму тузакъсыз,
 Бузмай адамны къууатын.

Насып тапсынла улан, кыз,—
 Жашлыкъны жылы — бек къысха!
 Суймеклик жолун къурагъыз,—
 Зарлыкъны эшикге къыстап!

1904



42 * * *

Төреле, сурала кибик,
Жюрюген заманлада —
Намыс, бет, мархумлукъ да
Кёп эди адамлада.

Энди уа не болдула
Ахшы адетле, кьалмай?
Берекет жокъду жерде
Бир аллах чамланганлай!

Жаш кьартха кьайырылгъан
Кюнлени кёреме мен.
Къул, бий деп анырылгъан
Кюнлени кёреме мен.

Бир бирге жала жапхан
Кюнлени кёреме мен.
Ит иесине чапхан
Кюнлени кёреме мен.

Абидез алмай намазгъа
Сюелген кибикди ол.
Шамгъа, Кааба ташхача,
Намысха узакъды жол.

1904



43. * * *

Китапны къарасын таныгъан,
Хаж кылыргъа Қаабагъа баргъан,
Беш ууахты намаз да кыылгъан,—
Элгенмейди аман акъылдан.

Бу дуняны хаухлугъун билген,
Хакъ жолуна айланып келген,
Гюнях кечилмезлигин билген,—
Къайтышмайды зулмудан, тилден.

Хаж кылдым мен, Маккагъа барып,
Айтама барына ийнанып:
Къоюгъуз талашны — уялып,
Ахыр кюн керекди бет жарыкъ.

1905



44 * * *

Бир аллахны ташда, сууда излейбиз,
 «Терекде да, кырдыкда да — ол!» — дейбиз.
 Аллах керти жүрекледе болгъанын
 Унутабыз, сурай келсек — билмейбиз!

1905



45 * * *

Жазыу, тилек жетерми, экен?
 Бу кыайгыла кетерми, эген?
 Быллай бушуу берген кюнле
 Жаз жауунлай ётерми, экен?

1905



46. * * *

Аллахны атындан сѣлешген,
Аны тюз хукмусун юлешген,
Унутса кѣуранны кѣарасын,—
Апчытады адам баласын!

Аллахны бийлигин сайлагъан,
Жерни да, кѣкню да байлагъан,
Алышса ийманын харамгъа,—
Бек кыйын тюшеди адамгъа!

1905

47. * * *

Аллахха тарыгъа барыгъа,
Мухажирликге да къалыргъа,
Угъай демедим мен барына,—
Себеп излей ахлуларыма.

Табына аллахны эсине,
Байлыкъ излемедим кесиме.
Тохтадым, бар жолум кесиле,
Аны да сюзсюнле эслиле.

1905

48 * * *

Темир туюме, терим бара,
Айтырыма арсар бола,
Дайым болама ауара,
Жюрегим ачудан тола.

Назму этеме, халкъгъа къарап,
Болмайбыз къууанып, жарып.
Ишлейбиз кече, кюн — талып,
Зауукълукъ жокъ, хайыр алып.

Жокъду жерде бизден жазыкъ,
Тиймейди бир насып жарыкъ.
Сыртыбызгъа тиед къязыкъ,
Жокъмуду бизде къан аллыкъ?!

Бийленилле иги жерле,
Халкъныкъы — мадул, таш ёрле.
Нелле бизге тюзлюк сёзле,
Ачдан аралгъан тул кёзле...

Жашауубуз болмай жарыкъ,—
Къайда барды бизден жазыкъ?
Амал жокъ, ичибиз жанып,
Бийге туююлебиз, талып.

Жокъду бизде сауут-саба,
Узалырча бийле таба,
Дауубузну чорт салыргъа,
Душманладан къан алыргъа.

Дунябызда жокъ къууанчлыкъ,
Бизге жетген юлюш — ачлыкъ!
Келмейди бизге насыплыкъ,
Аны берлик эр — таукел чыкъ!

Кёп бармазла бу зулмула,
Жарылырла къан губула,

Оюлурла патчах журтла,
Тирилирле талгъан бутла.

Тюзлюк, жарып, кюнча чыгъар,
Баз бола, зорлукъну жыгъар.
Инжилгенни тюзлюк кёрюр,
Ёксюзге ол юлюш берир.

1905

49. АЛЛАЙ БИЙЛЕ КЕРЕК БИЗГЕ

Халкъгъа салмай бугъоу, кишен,
 Намысларын тута билген,
 Терсни жаулап, тюзге бургъан,—
 Аллай бийле керек бизге!

Халкъны онгар жолун излеп,
 Алгъа къарап, жолгъа тизген,
 Эл жумушун туура сюзген,—
 Аллай бийле керек бизге!

Халкъны тизип халал ишге,
 Сакъ болуп юмметибизге,
 Нюр келтирген бетибизге,—
 Аллай бийле керек бизге!

Дуниялыкъгъа хыйсап этген,
 Гюнях этмей, сууап этген,
 Жалчы жекмей ёлюп кетген,—
 Аллай бийле керек бизге!

Къул, ёзден деп айырмагъан,
 Мадар излеп, тюз къарагъан,
 Орун берген игибизге,—
 Аллай бийле керек бизге!

Къаты тутхан динибизни,
 Шатык билген тилибизни,
 Саз этмеген кюнубюзню,—
 Аллай бийле керек бизге!

1905



50. АЧЫҚЪ СЕЗ

Жигит боллукъ гиртчи болур,
Аман къатын тилчи болур.
Къуш ёч болады бийикге,
Бетсиз къатын — ётюрюкге.

Аман къатын кёпге жатар,
Кюню хапар бла батар.
Осал адам сёзчю болур,
Хуржуну ётюрюкден толур.

Осал кьой бек чакъмакъ болур,
Осал адам кьоркьакъ болур,
Жаншакъ адам сёзден тоймаз,
Кьоркьакъ халкына жарамаз.

1906



51. * * *

Қъара чарсда кюн отуна тѣзгенле,
 Бай ючюннге этин-бутун эзгенле,
 Ачдан, сапдан азып, аралгъан кѣзле,—
 Амалым жокъ — тилек этгенден ѳзге!

Жокълукъ кыстап, орамлагъа кыюлгъан,
 Аллах кеси кыйын азыкъ буюргъан,
 Жарлы халкъгъа жокъду бир жан аурутхан,—
 Ушайма мен кычыргъаннга кыюдан!

1906



52. * * *

Жер къармагъан жарлы, жазыкъ адамла,
 Кюн кюйдюрген, жел кюйдюрген адамла,
 Къуруп жерден зулмучула, аманла,—
 Къачан келир сизге азат заманла?

(?)



53 * * *

Арабда да шашхынланы кёрдюк биз,
Ала кибик, шашхын болуп келдик биз,

Керти кьулла — дунялыкъдан азатла,—
Жаннет излеп, кюн кёрмеген жазыкъла.

Жахилликден амалларын тауусхан,
Кими кьолда, кими тюзде ауушхан.

Къуюлгъанбыз буслиманла жоллагъа,—
Эшикдеди юйде кюню болмагъан...

(?)



54. * * *

Аллах, сен кеч, сейир этгеним уллу:
Санга табына эсе адам улу,
Мухажирле, хаж кылыргъа келгенле,
Патчахла да болгъан эселе кьулунг;

Сен жаратдынг эсе жанланы барын.
Кырдыкланы, ташланы, жер сууларын.
Сангыраула, сокъурла, гитче, уллу,
Санга айта эселе жарсыуларын;

Сёзюнгю да айтдынг эсе Мухаммат
Алейху-осаламгъа, берип кьууат,
Ол эсе сени бу жерде келечинг,
Ол эте эсе ишибизге суал,—

Сора нек юлешинед сени сёзюнг,
Жюрекледе къалдырмайын бир тёзюм?
Кими сюфю, кими шейит, кими суннет,
Барын кёре, тынгылайса сен ёзюнг...

1906



55. * * *

Хаж кылыргъа атлансанг да, мал жыйып,
Къайтып келип, болгъан болсанг да шыйых,
Намазлыкъгъа туюп мангылайынгы,
Аллах бла бир этсенг да жанынгы,—

Бу жашауну тирменлерин къурмасанг,
Адамлагъа къардаш болуп турмасанг,
Бары да бош, кыйынынга сууап аз,
Тефтеринге ыразылыкъ жазылмаз.

1906



56. ИЧГИ СЕЗ

Ай, Чёпеллеу, кьонагъым,
 Бююн санга сёзюм бар,—
 Узакъ жолдан къайтханса,
 Къайтхан кибики файгъамбар.

Сени кёзюнг ачыкъды,—
 Орус тилни билесе.
 Бу жол да кёп жер танып,
 Батыр болуп келесе.

Сени кёзюнг ачыкъды,—
 Кёп жерлени кёргенсе.
 Кёп китапла келтирип,
 Манга къууанч бергенсе.

Сени бу китапларын
 Сахтиянда, чилледе.
 Не зат айта болурла,
 Мен билмеген тилледе?

Ай, мен жарлы, тил билген
 Болсам эди сенича.
 Шималланы кыдырып,
 Хапар билип келирча!

Сени китап юйюнгде
 Кёп кюнлени булжудум.
 Алай дуня жарыгъы
 Бу китаплада сундум.

Ай, Чёпеллеу, кьонагъым,
 Жокъму манга бир мадар,
 Орус тилни сырларын
 Араб тилича ачар?

57 * * *

Сыгын отну жылыууна жылынган,
Отха, суугъа, терекге да табынган,
Бу дуня — бузугъу кѣп, табындан,
Болмаз анда тынчыкъ бла табылгъан.

Қъая ранда шорхалары эшитилген,
Тѣбенгиси хуан ийс келтирген,
Бу дуня — бизге жалгъан кѣрюннген,
Болмаз анда тынчыкъ бла келиннген.

1906



58. АЗАТЛЫҚЪ ДЕГЕН ТЁЗЕР

Ынгкылап болур боранлы,
 Къатышдырыр болгъанны,
 Бюгер, жыгъар, ууатыр —
 Бу неди деп соргъанны.

Суу къутурса — къарыу аз,
 Адам кючю къарымаз.
 Боран урмай, суу элтмей,
 Чириген юй жангырмаз.

Уруш арбасын жегер,
 Халкъ къан тегюуден безер.
 Ачлыкъ, къыйынлыкъ жетер,
 Намыс, берекет кетер.

Арсарлыгъым сегюлюр,
 Сёзюм ачы керюнюр,
 Халкъгъа тилеём ёмюр,
 Нетейим, къан тегюлюр.

Къазим зулмуну сёгер,
 Урушха туююл негер.
 Нетейим, аллах чегер,
 Азатлыкъ деген — тёзер.

Къутургъан суу сюзюлюр,
 Терслик, тюзлюк билинир,
 Къууанч арба жегилир,
 Зулму къалмай женгилир.

Къара бугъоу юзюлюр,
 Халкъ тюз жолгъа тизилир.
 Азатлыкъ жашау келир,
 Бизге кеп умут берир.

59. * * *

Жигит улан жолну ызлар,
Тутхан ишин къаты тутар,
Халкъы ючюн къая бузар,
Къыйын кюн ол таугъа ушар!

1906



60. * * *

Жер игиси — тирликге,
Адам игиси — бирликге,
Мени сёзюм бюгюнлюкде
Къылыч, къалкъа да — билликге!

1906



61. * * *

Назмула жазама, темир тюеме,
Экиси да халкъгъа жарарла дейме.
Бир бийден халкъгъа бир балта игиди,—
Кязим энди аны иги биледи.

1906



62. ИГИ СЕЗ

Иги сѣзню бичакъ кесмез,
Иги сѣзню боран элтмез,
Иги сѣз отда да кюймез,
Иги сѣзге багъа жетмез.

Иги сѣзсюз жашау неди?
Тузсуз хантха теппе-тенгди!
Иги сѣзню айтхан — эрди!
Акъылы, жүреги кенгди.

Иги сѣз — халкъны кючюдю,
Зулмугъа кебин бичеди.
Ол игилени ишиди,
Осаллагъа къамичиди.

Иги сѣз къркъгъанны билмейд,
Байгъа мужурача тиед.
Жарлы юйге ёкюлча киред,
Къыйынлыгъа ол онг беред.

Окъ жерине жетип суууйд,
Суу да бир заманда къруруйд,—
Иги сѣз сууумаз, кърумаз,
Аны киши тутуп тыймаз.

Иги сѣз — жомакъды, жырды,
Сѣзю барны — кючю барды!
Иги сѣзсюз дуния тарды,
Жюрек, жол да кърангыды.

Иги сѣз — кѣз жарыгъынгды,
Ахлунга айтырыгъынгды.
Жылы отду от жагъангда,
Ол къроруулайд душманынгдан.

Тоюнг, къруанчынг — иги сѣз,
Кюнде жубанчыг — иги сѣз,

Кюнде тыянчынг — иги сѣз,
Къаманг, кылычынг — иги сѣз.

Иги сѣз — жол нѣгер болад,
Къыйын кюн биргенге барад.
Биз ёлсек — иги сѣз къалад,
Ол сау къалгъанлагъа жарайд.

Кязим сѣзюн бермез сизге,
Зулмуну суйген бетсизле!
Мени сѣзюм — нѣгерд тюзге,
Тыянч факъыргъа, ёксюзге.

1906



63. АТАСЫНЫ ЖАШЫНА ОСУЯТЫ

Балам! Зулмулукъну кёре
Кетеме кябыргъа — жерге.
Ким билед, санга тюшсе уа
Зулму жокъ болгъанын кёрге,—

Балам! Дуняда артыкълыкъ
Болмагъан кюнлеге жетсенг,
Ол заманда кябырыма
Келип: «Тынч жат!» — деп, кычыр
сен.

Ким билед, къара жерден
Ауазынгы эшитирме мен.
Сора ырахат жатарма,
Балам, аны унутма сен!

1906



64. ПАРИЙИМ

Парийим, къара парийим,
 Керек туююлд санга кийим.
 Ийнакълайса мени, суююп,
 Қыйналмайса тыякъ тийип.

Жанлыдан сакълайса малны,
 Аман ниетли адамны
 Тюз билесе, мен да аны
 Суюмейме, бетсиз харамны.

Мен мудах болсам, кёзюме
 Жарсып къарайса, сёзюме
 Тынгылайса, сен ююме
 Къалауурса да — суюме!

Кёп кюн нёгер болдунг манга,
 Бирге чыдадыкъ къайгыгыга,
 Ийнакълайса мени, суююп,
 Парийим, къара парийим!

Жауларыма юресе сен,
 Манга саулукъ тилейсе сен,
 Гюрбежиме киресе сен,
 Зорчуладан игисе сен.

Мени ючюн къаядан да
 Секирирсе сен, отдан да
 Артха турмазса, жаудан да
 Къоркъмазса, тап, ажалдан да.

Мени ючюн кёп кыйналдың,
 Кёп назмума тынгыладың,
 Аланы иги ангыладың
 Башсызладан. Нёгер, болдунг.

Бий туююлдю сени иенг,
 Назмучуду, — сени туюмейд.

Къызгъанмай ашынгы беред,
Темирчиди,— сени сюед.

Тийишлисе сен назмугъа,
Парийим, къара парийим,
Чап терсlege, аманлагъа,
Парийим, къара парийим!

1906



65. ҚЪАР КҮН АРБАЗЫБЫЗДА
ҚЪОННГАН ЧЫПЧЫҚЪЧЫҚЪГЪА

Жарлы чыпчыкъ, бу къар кюн
Қъабышырса арбазда.
Жылы тыгъырыкъ, аш да
Жокъмуд санга дуняда?

Жарлы чыпчыкъ, къыш къыртчин
Сени юшютюп къояр.
Сенлай жарлы бу къар кюн
Қъайда жылыныр, тояр?

Бизде да, сени кибик,
Жарлы адам кёп барды.
Жарлы адамлагъа да
Дуния сууукъду, тарды.

Жарлы чыпчыкъ, ма, гыржын
Бурхуланы берейим!
Сени аллах палахдан
Сакъласын деп тилейим!

Сен юшюмей, жоюлмай,
Кёк жазгъа саулайын чыкъ,
Киштик марлап тутмасын,—
Сакъ бол сен, жарлы чыпчыкъ!

Қъарыусузну жашауу
Қъыйынды бу дуняда,—
Душманы кёп болады
Чач тюгюнден башында.

Бу дуняда душманы
Жокъну къайда табарса?
Сакъ болмасанг,— керексиз,
Терк жоюлуп къалырса.

Сакъ бол, жарлы чыпчыкъчыкъ,
Жашчыкъла алдамасынла,

Гыржын бурхула атып,
Тузакъгъа салмасынла!

Къар кюнде, сууукъ кюнде,
Жарлы чыпчыкъ, юшюйсе.
Сен, жарлы ёксюзлеча,
Юйсюз, ашсыз жюрюйсе.

1907



66. МАХТАНЧАКЪ БИЙ УЛУНА

Бийикден къарайса сен,
Ненге махтанаса сен?!
Киши кыйынын ашап,
Келесиз дайым жашап.

«Тенг бол!» — деп, тилемейме,
Жалынсанг да — тенг болмам.
Мен, бир сёзюмю берип,
Сау тукъумунгу алмам.

1907



67. ЖАРАЛЫ ЖУГЪУТУР

I

Барыбыз да билебиз
Жашау кыйынын, тарын.
Жаралы жугъутурну
Айтайым мен хапарын.

Ол хапар эсге тюшсе,
Мен кзуру да кюеме.
Аны сиз барыгъыз да
Эшитсегиз сюеме.

Зарфха уруп чыгъаргъа —
Зарфыбыз жокъду бизни.
Къарангылыкъ ачдырмай
Турад кезлерибизни.

Китап окъуй билген — аз,
Жахилд жарлы халкыбыз.
Жашайбыз, тогъубуздан
Кеп болгъанлай ачыбыз.

Бююн тауда къар жауад,
Арбазланы толтуруп.
Хапарымы башлайма,
От жагъада олтуруп.

Сыйырадыла жерни,
Сыйыралла гыржынны.
Къолдан келмейд сыйыргъа
Хапарны бла жырны.

Залимледе аллай кюч
Жокъду. Шукур аллахха!
Биз жүрек сёзюбюзню
Бермебиз малгъунлагъа!

Жаралы жугъутурну
Окъ жарасы жаннганча,

Жанады жүрек жарам,
Къама кирип къалгъанча.

Айтайым хапарымы,—
Сизге, манга да асыуд.
Адамлагъа айтмасанг,
Кюйдюрюп къояд жарсыу.

Ой, жаралы жугъутур!
Мен да санга ушайма,—
Жюрегими къан жууа,
Хапарымы башлайма.

2

Ариу айбаш жугъутур
Отлай эди ыранлада,
Кече энип иче эди
Тауда къара сууладан.

Ыранда кийик сюрюу,
Солуй, жатып тургъанда,
Къарауулу жугъутур
Бола эд къаялада.

Ол кѣп къутхаргъан эди
Сюрюуюн уучуладан.
Кеси да кѣп къутула
Келген эди ажалдан.

Бир жол, танг жарыгъанлай,
Кийик сюрюу, суу ичип,
Ыранлы гелеу бетни
Бара эд ёрге кетип.

Алайлай бирси бетден
Ачы ушкок атылды.
Сюрюу къачды, жугъутур

Жаралы болуп къалды.
Ол, ёрге баралмайын,
Мыллыгын энишге атды,
Терен сызгъа ичине
Кетип, термиле, жатды.

Уучу жугъутур къайры
 Думп болгъанын билмеди,
 Ол, не кёп излесе да,
 Къайдагъысын кёрмеди.

Кёп айланып, зат тапмай,
 Къара ачыуу келди.
 Башха кийик мараргъа
 Бир башха жары кетди.

Жауурунун окъ тешген
 Жугъутур ол сызгъада,
 Сау кюн, сау кече турду,
 Къутулуп мараучудан.

Тауда гелеу кырдыкга,
 Къатханед таза къаны,
 Ачий эди, кюе эди,
 Ауур жарасы аны.

Ол эрча кётюре эд,
 Жарасыны ачыуун,
 Жигитча кюреше эд
 Къутхарыргъа жашауун.

Жарасы ачyp аны
 Къоймаса да атларгъа,
 Юзмей эди умутун
 Ол сюрююун табаргъа.

Жюреги тартдыра эди
 Къаяланы башына,
 Кёзюн алмай къарай эд
 Сюрюу кетген жанына.

3

Биз элли жарлы уучу
 Хашим, танг жарыгъанлай,
 Чыкыгъан эди таулагъа,
 Кийик, жугъутур марай.

Ол, таулада айлана,
 Кийиклени ёлтюре,

Алай бла жашай эд,
Юйюрюн кечиндире.

Хашим, тик жолну чыгып
Баргъанлай, бирси бетде,
Ол акъсакъ жугъутурну
Кёрдю да,— сейир этди.

Ол жаралы жугъутур
Ёрге къачып бара эд,
Эркинликге къаст этип,
Жарасын унута эд.

Хашим кёрдю: бир бёрю
Жугъутурну ызындан,
Къуууп, жете баргъанын,
Тояйым деп къанындан.

Хашим, ушкогун сермеп,
Къол юсюнден терк атды.
Бёрю, ёрге секирип,
Сора — сойланып къалды.

Жугъутур, энтда ушкок
Анга атылгъан сунуп,
Суху да бир къарады,
Башын артха терк буруп.

Алай ол жол анга угъай,
Ушкок жаууна атылды!
Жугъутур таугъа кетди,
Бёрю жоюлуп къалды!

Жаралы жаныуарны
Къууугъан зулмучу бёрю,
Тюзлюк огъу ызындан
Жетип, алайда ёлдю.

Аллай къара кюн келип
Къутулгъан жугъутургъа,
Хашим тиймеди,— эркин
Кетерге къойду таугъа.

Аны ызындан къарап,
 Хашим тѣшде олтурду.
 Ол къаяла артына
 Аугъунчу къарап турду.

Жаралы жугъутурну
 Жаралары сау болуп,
 Таулада энтда жашар,
 Жаны къууанчдан толуп.

Таулары, эркинликни
 Чексиз суйген жугъутур,
 Ызынгдан окъ жетмесин,
 Жауларынг жоялмай тур!

4

Жаралы жугъутурну
 Къутхаргъанындан сора,
 Хашим, жаныуар атмай,
 Юйюне къайтып барад.

Кийик эт келеди деп,
 Сабийлери чапдыла...
 Алай ала ол кече
 Кийик этсиз къалдыла.

Хашим юйдегисине
 Жугъутурну хапарын,
 Тизип болгъан халында,
 Айтып берди хар барын.

Къатыны: «Тюз этгенсе,
 Жаным къор болсун санга! —
 Деди,— жаным ауруду
 Ол жарлы жаныуаргъа.

Биз да ачдан ёлмебиз,
 Худур этип ичсек да,
 Не этейик! Чыдарбыз,—
 Не кыйынлыкъ кёрсек да!»

Ахшам къарангысы да
Элге шош кирип келди.
Жамболат бий Хашимге
Жумушчусун жиберди.

Бийни сер жумушчусу
Ахшамда салып келди.
— Бийим сени чакъырад,
Хайда, жюр, Хашим! — деди.

Хашим эски чепкенин
Женгил къаплап юсюне,
Жумушчуну ызындан
Барды бийни юйюне.

Хашим, эшикден кирип:
— Юйге игилик! — деди.
Жамболатны бетини
Кюйсюз болгъанын кёрдю.

— Бюгюн уугъа бардынгмы? —
Деп сорду бий уучугъа.
Хашим ууда хапарын
Терк окъу айтды анга.

— Ай, сен аман! — деди бий,—
Эр туюлсе, къатынса!
Жюрегинг, къоргъашинча,
Эрий тургъан аманса.

Мен бийинг болгъанымы
Унутханмы этгенсе?
Бу арт кезиуде манга
Кийик нек келтирмейсе?

— Бийим, кесинг билесе,
Беш-алты сабийим бард.
Кючюм жетмейд, юйдегим
Ачдан къыйналып турад.

— Ит кючюклеринги ач
 Болгъаны манга неди!..
 Хашим, жүреги жана:
 — Биз да адамбыз! — деди.

— Аузунгу кыыс! — деди бий.
 Секирип, ёрге турду.
 Мужура бла, сермеп,
 Жарлы Хашимни урду.

Хашим эшик артына
 Жыгъылды. Алай, кючден
 Къобуп, мыллыгын атды
 Зорчу бийни юсюне.

Ол бийни буууп окъу
 Къоярыкъ эди, алай
 Шапалары чапдыла,—
 Ач бёрюле чапханлай.

Жарлы учуну, туююп,
 Атхан элле эшикге.
 Ала анга этгенни —
 Адам этмейди итге.

Бий мужурасы тийип,
 Сындыргъанед билегин.
 Залимликни ёртени
 Кюйдюргенед жүрегин.

6

Хашим! Ач бёрю къуугъан
 Жаралы жугъутургъа
 Тенг болуп къалдынг, алай
 Киши болушмад санга.

Санга чапхан бёрюню
 Киши атып урмады,
 Ол бёрюню къанындан
 Къара жер кызармады.

Чолакъ болуп къайтдынг сен
Жарлы, къурум юйюнге,
Сау болмаз жара тюшдю
Огъурлу жюрегинге.

Тауда ол сен къутхаргъан
Жугъутургъа ушайса,
Аныча, жараларынг
Къыйнай, алай жашайса.

Залимликни тыягъы
Бизге аман тиеди,
Не этсин жарлы Кязим? —
Жаны отда кюеди.

Хашим! Аман ачыдынг —
Бизге палах азмыды?!
Кёзлерим жашдан тола,
Этеме бу назмуну.

Сени жарсыуунг мени
Жарсыуумд, жарлы уучу.
Иншаллах, ийнанабыз —
Келир бир дерт алыучу!

Жарлы Хашим, кесинг да
Жаралы жугъутурса.
Кёрген къыйынлыгъынгы
Сен къачан унутурса?

— Сеңи ургъан залимини —
Аллах урсун! — дейме мен,
— Палахланы ырхысын
Анга бурсун! — дейме мен.

Бар этген артыкълыгъы
Аны кесине жетсин!
Кязим бергенча, анга
Аллах да налат берсин!

Бизни малгъун залимле
Кёкге айланып сиелле,
Хайыуанны тюйгенча,
Адамланы тюелле.

Кюн сайын аны кёрюп,
 Мен амалсыз болама,
 Башха жолну тапмайын,—
 Назмуланы тагъама.

7

Ой, мени жарлы халкъым!
 Къыйынлыкъда тураса,
 Сен да, бир башха болмай,
 Жаралы жугъутурса.

Зыгъырлы къолда зыгъыр
 Кибик, кеп къыйынлыгъынг.
 Не затха чыдамады
 Сени къыйынлы жанынг?!

Къурум ожакъларынгдан
 Кечеги къар жаугъанча,—
 Жауад къайгъы юсюнге,
 Сени аллах къаргъагъанча.

Жаз жабалакъ таулагъа
 Жаугъан кибик, юсюнге
 Къара палах жауады,
 Кирип келед юйюнге.

Къайгъыларынга жарсый,
 Жарлы Кязим талгъанды.
 Ол башын тау черекге
 Атар кибик болгъанды.

Жарлы халкъым! Бёрюле
 Къуууп баргъан, жаралы
 Жугъутурса. Нетейим,
 Ким болур бизни жанлы?

Ким кёрюр сени ызынгдан
 Жумулгъан бёрюлени?
 Къайгъыларын ким кёрюр
 Жарлы таулу эллени?

Сени сюрген бөрюге
 Кимни огъу атылыр?
 Фитнаны, залимликни
 Тили къачан тартылыр?!

Бар къыйынлыкъларынгы
 Жарлы Кязим кѳреди.
 Жюреги къандан тола,
 Ачы назму этеди.

8

Жаралы жугъутурну
 Айтдым сизге хапарын.
 Алай ол сау эталмаз
 Жюрекле жараларын.

Аны эшитген бирсине
 Айта, халкъгъа жайылса,
 Жарлы от жагъалада
 Айтылып алай турса,—

Ким билед,— асыу болур
 Къайгъылы жюреклеге;
 Ким билед, — ачыу болур
 Зулмучу залимлеге.

Аланы къолларындан
 Келмейд манга тиерге,
 Жарлы уучу Хашимни
 Тюйген кибики, тюерге.

Шишлик къойлай сояргъа
 Къолларындан келсе эд,
 Уруп, туююп, жояргъа
 Атым амал берсе эд,—

Бир кюн жашатмаз элле
 Ала мени дуняда,
 Ичер сууум тюгенип
 Къалыр эди таулада.

«Келечиге ёлюм жокъ!» —
Деген сёз барды халкъда.
Халкъымы келечиси
Болдум кыйын сагъатда.

Мен Меккагъа баргъанма,—
Тиерге базынмайла.
Алай бичакъ билеуню,
Жаныгъанны кыймайла.

«Ит юргенин — жел элтед»,—
Юрме кый жауларымы!
Кыйын кюн ёкюлюнлей
Къалырма мен халкъымы!

Жарлы халкъым! Кюрешдим:
Асыу болур деп сёзюм.
Санга игилик тилей,
Жашайд дуняда Кязим.

1907



68. * * *

Аллах да залимле жаплы,—
Нетейим халкъгъа мен жарлы?
Намазым, тилегим жетмейд,
Сёзюм чапыракъдан ётмейд.

Залимле — жаханим итле,
Жюрюйле дагъы межгитге!
Сора не этейим озмай —
Аллахны алагъа къошмай?!

1908

69. * * *

Къыйынды жашау халыбыз,
Бузулад жүрек къаныбыз,
Тёзерге жетеди ангыбыз,
Атмайды насып тангыбыз.

Кючюбюз жокъ, мадар аз,
Къара таныгъан адам аз,
Азапдан бетим болду саз,
Келмейди халкъгъа насып жаз.

(?)



70. КЪЫЗНЫ ТАРЫГЪЫУУ

Аллах манга чачны узунун
Берип, насып бермей кьойгъанд.
Анам, къара кёзле берип,
Сюймеклигими сыйыргъанд.

Сюйгенимден айырдыла,—
Жюрегиме кирди къама.
Адамла къайгъырмайдыла,—
Къаялагъа тарыгъама!

1908



71. АДАМДЫ БИЗНИ АТЫБЫЗ

Айтама, кѳулакѳ салыгѳыыз,
Хатадан кери кѳалыгѳыыз,
Сѳзююю эсге алыгѳыыз,—
Адамды бизни атыбыз!

Бийикдиле тауларыбыз,
Бек кѳпдюле жауларыбыз,
Эшитилсинле дауларыбыз,—
Адамды бизни атыбыз!

Жерибиз — аз, кѳп — ташыбыз,
Такѳырды бизни ашыбыз,
Дагѳы ѳчюлмейд отубуз,—
Адамды бизни атыбыз!

Азды жерибиз, малыбыз,
Жетмейди адам саныбыз,
Дагѳы тѳзеди жаныбыз,—
Адамды бизни атыбыз!

Юркген сюрюулей халкѳыбыз,
Жокѳду онгубуз, хатыбыз,
Толмайды кѳп муратыбыз,—
Адамды бизни атыбыз!

Зулмугѳа жетмей кѳарыбыз,
Кѳайнайды кѳызыл кѳаныбыз,
Да бюкмез палах — кѳанлыбыз,—
Адамды бизни атыбыз!

Кѳарангыды ѳз халкѳыбыз,
Бирликди тутхан антыбыз,
Келгеннге барды хантыбыз,—
Адамды бизни атыбыз!

Бек кѳпдю иги затыбыз,
Азлыкѳда — чомартыбыз,

Кетмесин бу кьууатыбыз,—
Адамды бизни атыбыз!

Алгъа барайыкъ, сурап ыз,
Кёп кыйналса да жаныбыз,
Толур этген муратыбыз,—
Адамды бизни атыбыз!

1908



72. * * *

Элибизге туман кирип келеди,
 Буруулагъа, халжарлагъа киреди.
 Азаплыкъ да алай келеди бизге,
 Сормай-ормай киреди юйюбюзге!

1908



73. * * *

Жарасы болмагъан жүрек күймез,
 Тыякъ тиймеген — зулмуну билмез.

Къан жараладан, тыякъдан бездик,
 Аллах, кѳресе, — барына тѳздюк!

Аллах, кѳресе, — барына тѳздюк?
 Барына тѳздюк, къайдады тюзлюк?

Огъесе анга къарымай кючюнг,
 Бизними къыйнайса бары да ючюн?

1909



74. * * *

Бар гюняхларымы кеч, раппин аллах,
 Базынып тилейме игилигинге.
 Ажашхан жолумда атынгы кьатлап,
 Табула этеме сени нюрюнге.

Гюняхланы этдим эсем кьолум бла,
 Бутларымы ат этип баргьанымда;
 Сэзюмде болгьан эсе жала, хыйла,
 Керяхат кьалгьан эсе тёрт санимда;

Къулагьым эшитип не кёзюм кёрюп,
 Терсликге тёзген эсем хакъ жолунда,
 Ахыратны унутуп, диними кёмюп,
 Тюшген эсем ибиллисни хоруна;

Аз кьууанып, кёп кюйген эсем мында,
 Бушуула тюгендирип санларымы;
 Арсарлыкъ болгьан эсе кьарамымда,
 Тауусуп халкьгьа этер амалымы,—

Барын кеч, халаллыгьы чексиз бийим,
 Тилейме кюн кьыздыргьан топуракъда,
 Ташы кёп, ётмеги аз, тауу бийик,
 Жеримден — жарлы Шыкьыдан узакъда.

1910



75. * * *

Бөрюле чапхан сюрюуча,
 Жашайбыз биз, кьоркъя, юрке,
 Башха болмайын ушайбыз
 Иесиз кьалгъан сюрюуге!

1910



76 * * *

Узакъ кьалып тауларыбыз,
 Къыйын болду сафарыбыз,
 Арыдыла санларыбыз,
 Аз кьалдыла сауларыбыз.

Былай болду кьадарыбыз,
 Неди анга мадарыбыз?
 Ийман излеп ажашханбыз,
 Эшитилирми хапарыбыз?

1910



77 * * *

Жерим артыкылыкдан, зулмудан толуп,
 Кючлю кючсюзю жекгенин кереме.
 Жарлы халкыма бир онгрукъ келсин деп,
 Аллахдан, адамдан да тилейме!

1910



78 * * *

Бу дуняда ким, бай болуп, менсинмеди?
 Жашау излеп, кюрешледе ким кюймеди?
 Жалангачлыкъ, ачлыкъ, бушуу ким кермеди?
 Бир тау кюймай, бийигине ким ерледи?

Къайсы факъыр артмакъларын унутду?
 Къайсы залим бар душманын кзурутду?
 Аны ючюн а барабыз биз куюла,
 Алай татлыды ахырзаман дуня.

1910



79 * * *

Дуня деген алай кыйын, тик жолду,
Ол жолда азаплык ким сынамагъанд?
Дуня деген алай ачы тенгизди,—
Анда кимни кемелери батмагъанд?

Ачы дуня тенгизинде барабыз,
Кемебиз кыачан батарын билмейин.
Атдан кетгенде да алай кетебиз,
Билекликлени биз кыолдан иймейин.

Дуня, сен не ачы тенгиз эсенг да,
Ата юйюбюзсе сен барыбызны.
Не этейик,— куртла кеп жабадыла
Сенде баргъан кыйын жолларыбызны.

*1910,
Багдад.*



80. * * *

Бийик тауланы башында
Къар да эрир, кюннге тѣзмез.
Алай мени жүрек къайгъым,
Ол къарлача, эрип кетмез.

Жоюлгъан жугъутур къаны
Думп болур, жутулур жерге.
Мени къайгъымы жер жутмаз,
Жел алып да кетмез тюзге.

1910,
Стамбул.



81 * * *

Озгъан жаунну жамычы
Бла кзуууп бош кюрешме,—
Сен озгъан жаш кюнлеринги
Базарда табарма деме.

Дунияда жокъ аллай базар,
Аны бир саудюгер сатмаз.
Къарындашынг тапмаз, излеп,
Ананг жангыдан бералмаз.

1910,
Стамбул.



82. * * *

Жаным къанатлы мени,—
Учар да кетер кери.
Тёммегим жерге кирип,
Таныр къарангы кёрню.

Мени ол жер кесине
Къошар, топуракъ этер.
Кёп зат келир эсеме,
Соруучуларым жетер.

Аллах сёзюмю эшитир,
Халыма хукму этер:
«Ол бир жарлы жан эд!» — деп,
Гюняхларымы кечер.

Къыйыным, жарыкъ болуп,
Кирир тар къабырыма.
Айтхан эсем иги сёз,
Жарар жарлы жаныма.

Этген игиликлерим
Себеп болуп жаныма,
Жаннетни эшиклерин
Ачхан болсала манга —

Анда да мен бу жерни
Жараларын кёрлюкча,
Алай кюед жүрегим,—
Мен жангыдан ёллюкча.

1910



83. * * *

Халкъ насыбы къайдагъысын билсемед,
 Мен, бутларымы ат этип, жетерем.
 Арабызда къан ырхыла барса да,
 Жюрегими къайыкъ этип ётерем!

1910,
 Мекка.



84. * * *

Бу дуняда къууанч азды, бушуу — кёп,
 Къууанчха жолну кёралмадым излеп.
 Бушуу жюрегими элекча этди,—
 Къазим къайгъыла бла кёп кюрешди.

Араблыны кёзлери да, таулуну
 Кёзлерича, бушуудан топ-толуду.
 Хар жерде бушуу кёплюгюн кёреме,
 Хар факъыргъа саламымы береме.

1910,
 Мекка.



85. * * *

Кеме бла тенгизледен да ётдюм,
 Тюркню, Арабны халкъларын да кёрдюм,
 Хар къайда да жарлы жарлыча жашайд,
 Къарыулу къарыусузну этин ашайд.

1910,
 Стамбул.

86. * * *

Уугъа барсын, айлансын къазауатда,
 Сермешсин жери ючюн жаннган отда,
 Тау башына бийик чыгып, жашасын,
 Суу тюбюне суу ташынлай да батсын,

Къыйын ишден арып келип, жукъласын,
 Палах жетип, эшиклерин да къакъсын,
 Барында да бир нёгери адамны,—
 Таукеллиги — алдамазлыкъ къадары!

1910



87. * * *

Къонгур таш, къаядан тюшюп,
Ташлы терен къолда жатад,
Энди кеси къаясына
Къайытыр амалы къалмад.

Аллах! Мени таш окбун эт,
Алай туугъан от жагъама
Къайытармагъанлай къойма,
Къайытар сен тауларыма.

*1910,
Дамаск.*



88. БЕШИК ЖЫР

Эл аллы таулагъа
 Ай тийгенди, балам.
 Таула да жукълайла,
 Жукъла энди, балам!

Бузоу, гылычукъ да
 Жукълап къалгъандыла.
 Дуния жарыгъымса,
 Тынч жукълачы, балам!

Тауукъ балачыкъла
 Жукълап къалгъандыла.
 Жияма, кёз гинжим,
 Жукъла, ариу балам!

Уллу болуп, бизни
 Сен къууандырырса.
 Жукъла, кёз жарыгъым,
 Сен киши болурса!

Жат, акъ къозучугъум,
 Жарсыма, тынч жукъла.
 Дайым кенг болсунла
 Сенден къыйынлыкъла!

Жашауунг, ана сют
 Кибик, татлы болсун,
 Сени сүймегенни —
 Ана сютю урсун!

Чабакъгъа тенгиз кенгд —
 Дуния санга алай
 Кенг болсун, ийнагъым,
 Жукълачы, жиямай!

Жукъла, татлы балам,
 Мен къорунг болайым!
 Ачыуунгу кёрмей,
 Къууана турайым!

1910,
 Мекка.

89. КЯЗИМНИ АРАБСТАНДАН ЮИГЕ
ЖАЗГЪАН КЪАГЪЫТЫНДАН

Мен кѣп салам айтама
Бызынгыда эки элге,
Хата-къайгъы сынамай
Турсун журтум мен келге!

Дагъы салам айтама
Мени суйген анама.
Мени тутхан ишими
Башха ишге санама.

Дагъы салам айтама
Муслий бла Хурагъа,
Манга къайгъы этмегиз,—
Сау-саламат турама.

Китаплагъа устады
Ез халалым Къанитат.
Кюнден бир сѣз окъусун
Уллу къызым Хадижат.

Окъуй-окъуй турсунла
Айшат бла Хафисат,—
Жокъду жерни юсюнде
Окъуудан сейирлик зат!

1910



90. * * *

Мусаны кьатлап, Тур¹ тауна чыкьдым,
 Файгьамбардан изми излеп, талчыкьдым.
 Тобукъланып, кьол жайып, тилек этдим,—
 Изми жокь, мухажир азабын чекдим.

Турдан кьарадым, Иричи башындан
 Элге кьараучумча эрттен чагьында.
 Кёрдюм: адамла палах тузагьында,
 Аллахны жууугьында, узагьында.

Кёреме: кёпдю бахча, ашлыкь сабап,
 Жокь кьуллагьа белни тюзетир заман,
 Тохтагьаннга бай кётюреди табап,
 Жарлыны сабийи — ач, юсю — жалан.

Жер неси — жут, тебинеди кёзге,
 Амал жокьду жарлыгьа ишлемезге,
 Мангылайгьа жазылгьанын кёрмезге,
 Ишлей-ишлей, аман бла ёлмезге!

Араб жерин кьыдырып, аны кёрдюм,
 Тур тауна кёп кьарап, сейирсиндим:
 «Жер кьайда да не ариу эди»,— дедим.
 Аллах, сен барын адам ючюн бердинг,—

Да сора былай кьыйынлы некди ол?
 Кёзю — сокьур, кёлю — такьыр некди ол?
 Туууп, жашап, былай факьыр некди ол?
 Юйсюзледен, факьырладан толуд жол.

Аны кёре, жүрек жауум бошалды,
 Аллах бла узакь болду ушагьым.
 Кьарыусузгьа инжиуде жокь кьошагьым,—
 Жел кюйдюрген кьуу агьачха ушадым.

1910

91. КЯЗИМНИ АРАБСТАНДА ЛОКЪМАН ХАЖИГЕ ЭТГЕН ОСУЯТЫ

Локъман хажи, сен эслисе, сабырса,
Мен ёлсем да, таулагъа сау барырса.
Жамауатха ачы къуугъун салырса,
Разы эдим, разылыкъ да алырса.

Кюйюп-бишип чыкъдым тангнга, амалсыз,
Ёлюр ауруу тийдими, экен, замансыз?
Алтау эдик хакъ жолуна чыкъгъанла,
Аллахны измисине ашыкъгъанла.

Тёртюбюзге ийгенди келечисин,
Атландым анга, баям, энди кесим.
Къызыу тийди аман ауруу саныма,
Сакъат эдим, къоркъуу тюшдю жаныма.

«Жарлы Кязим ёлдю,— дерсе — узакъда»,
Мени жарлы юйдегими къучакълап,
Сафарыбыз къыйын болду, нетейик,
Бу дуниядан ийман бла кетейик.

Жерибизге эсен жетип болалсанг,
От жагъангда сыгын отха къарасанг,—
Локъман хажи, кёп шукурла этерсе,
«Жаннет юйю — туугъан жерибиз!» — дерсе.

Хапар бла Бызынгыгъа барырса.
Кече мени жарлы юйюмде къалырса.
Шыкъыда юч кюн дууа алдырырса,
Ташларындан тансыгъымы алырса.

Ёлюгюм киши жеринде къаллыгъын
Билеме. Ол таууш эрттеден келед.
Жокъ бу дуняда берлигим, аллыгъым,
Сен, хажи, жарсыуларыма суал эт.

Ала басдыла жүрегими эзе,
Кёп болдула Шыкъыны ташларыча.

Мында да жатарма жарсыудан безе,—
Палах кѣп, жараларым ашланырча.

Мында мени адет бла асырарса,
Бар керегими да сен мажарырса.
Сора жерибизге эсен барырса,
Инш-аллах, халкъынг бла къалырса!

Биз кѣп да насыпмыбыз тауда дерсе,
Къум тюзде кюйгенлени эсгерирсе.
Юйсюз, жерсиз тентеклеге кюерсе,
Анда жарлы халкъынга эс берирсе.

Азатлыкъ жокъ бир жерде, аны жолу
Кесилгенди. Энди биз билдик толу.
Тюзлюк сатылгъанды, Локъман, хар къайда,—
Табыныудан, тилекден жокъду файда!

Кюн чыгъады анда да, батады де,
Бай тахтада, жибекде жатады де,
Жарлы эсе, аны тангы — танг туйюл,
Жилий-улуй, аман бла атады де.

«Ишлегенни кѣлю жарыкъ»,— деген Кязим
Ишлегенни къыйынлыгъын кѣрдю де.
Къызгъан юзmez толтургъанда кѣзлерин —
Къарыусузгъа тилек эте, ёлдю де.

Къарыусузну душманы — кѣп, досу — аз,
Аллах да унуѣханды аны, дерсе.
Ач кишини аят, зикир тойдурмаз,—
Дин къардашым, халкъгъа себеп излерсе!

Мен жатарма киши жеринде — узакъ,
Къабырымы сакъ жауунла жууарла.
Саула, сиз халкыбызгъа болугъуз сакъ,—
Азатлыкъны ёкюллери тууарла!

92 * * *

I

Акъны къарадан тюз айыра билген —
Адамлыкъны алжамагъан жоругъу!
Къыйын жашап, алай болургъа суйген —
Кёп ачытыр мангылайын, тобугъун.

«Жашаргъа!» — деп, хеч бир кёзбау этмеген,
Не болгъанын иги билген — ачыкълыкъ!—
Акъны къарадан тюз айыра билген,
Жан саугъасын кёкден алгъан — насыплы!

II

Игиликни аманлыкъдан айыргъан,—
Атына жер ёлюмсюзлюгюн алгъан!
Мени сартын бар къыйынлыкъдан къыйын,—
Бу жашауда таймай алай болалгъан.

Игиликни аманлыкъдан айыргъан,
Аны ючюн ёлюмге да баралгъан
Къара таулу — былай къыйын жашагъан,—
Бийик тауду мен, бара, жеталмагъан.

1910





АНГЫЛАТЫУЛА



1. Апсаты.— Кавказ халкылада жүрюген мифлеге кёре жазылганды. Баям, Кязимни бек биринчи чыгъармаларындан бириди, кеси да 1972 жылда Бызынгыда Бёзюланы Чёпеллеу эфендини кызы Бисли-матдан жазылып алыннганды.

Бислимаат 1880 жылда Бызынгыда тууганды. Ол арабча иги окъуу болгъан, ислам динге къаны-жаны бла берилген адам эди. Кязимни назмуларын — поэтни суратлау чыгъармачылыгыны миллет магъанасын биллип угъай, биринчиден, Кязимни хажилиги ючюн, аны жазгъанларына зикир магъана берип, аланы сууаплыклары жетер деп, экинчиден а, хажи аны атасыны антлы тенги, битеу да юйюрлерни сюйген адамы болгъаны ючюн жазып, юйренип тургъанды. Бислимаат араб харфлагъа окъуна дин сыйлылыгын бере эди. Аны себепли дин тутмагъан адамлагъа кесини араб харфла бла жазылгъан къл жазма тефтерин ышанып берген да этмей эди, «тийишли туююлдо» деп къл эди. Аны къл жазма китабы кёп кере Кязимни кълунда болганды, анда поэтни кеси кълуу бла этген тюзетулерни да бар эдиле.

Болса да Кязимни чыгъармаларын жыйыуда, басмагъа хазырлауда Бислимаат, баш неси Жаболаны Тебо бла бирге, бек уллу иш этгенди,— Кязимни кёп назмуларын, «Тахир бла Зухура» деген поэмасын сакълагъанды. Бек башы — Бислимаат назмуланы тюзюнлей Кязимни кесини аузундан не да тефтеринден жазып алгъанды. Кёп чыгъармаларыны не бла байламлы, къачан, кълалай жазылгъанларын да билгенди, аны тефтеринде сакъланган назмуланы асламысында жазылгъан жыллары да салыннгандыла.

Бислимаат 1978 жылда ауушханды.

2. «Къар жауады».— Халкъ жыргъа саналып, кёлден чыгъармачылыкны китапларында басмаланып тургъанды. Орус тилге да кёчюрюлюп, «Балкарская народная лирика», «Песни народов Северного Кавказа» деген китаплада чыккыганды. Аны бла бирге, «Къар жауады» деген назму, Кязимни чыгъармасы къадарында, кёп тизмеледе тубейди. Ол тизмелени арасында бек кертиге, тюзге, саналгъаны «Кязимни назмусу» деп, Бислимаатны тефтеринде жазылгъаныды. Бызынгыда аны баш неси Тебо, Холамханланы Сахай, Герпегежде Чабдарланы Мустафа да ол Кязимни назмусу болгъанына шагъатлык этдиле. Назму Кязимни жашы Сагидни тефтеринде да барды.

«Къар жауады» деген назмуну къралыуу, суратлау-ниет магъанасы, хат энчилиги — ол Кязимни болгъанын бютюн да туура кёрюзтедиле. Быллай тизгин, рифма кърурау халкъ чыгъармачылыкны халына келишмейди. Анда хазна тубеген да этмейди. Суратлау байлыгы да тюзюнлей фольклорну терелерине угъай, адабият чыгъармачылык-

ны төрелерине бойсунады. Дуниялыкъгъа, байлыкъгъа, жарлылыкъгъа авторну къарамы кёрюнеди. Белгилисича, ол шарт халкъ чыгъармачылыкъ бла автор чыгъармачылыкъны арасын айырады.

3. «Сагъыш».— 1972 жылда Бислиматдан жазылып алыннганды. «Къар жауады» деген назмуда айтылгъан ниетле бла байламлыды. Биринчи кере 1984 жылда Қязимни назмула китабында басмаланнганды.

4. «Тау башында тау болмаз...» — 1938 жылда Нальчикде Қязимни кесинден Қулуланы Қъайсын жазып алгъанды. Ол заманда Қъабарты-Малкъар АССР-ни правительствосуну оноуу бла Қязимни Нальчикге келтирип, жаш Қъайсынны да, жаза билген окъуулу адам къада-рында, анга къагъытчы этип, назмуларын, кёп тюрлю философия фикирлерин, жашау къарамларын жаздыргъандыла. Қъайсын ол заманда жазып алгъанларын бирге жыйышдырып, Қязимни кесини къол жазмаларын да тизип, Қъабарты-Малкъар илму-излем институтха бергенди. Аны бла аскерге кетгенди. 1942 жылда Қъабарты-Малкъарны фашистле алгъанда, институтну кёп ниет байлыгъы бла бирге, Малкъар халкъны Қязим къурагъан суратлау байлыгъын да кюйдюргендиле.

...Қъайсын ол заманда кеси жазып алгъан кёп назму байлыкъны институтха бергенден сора да, Қязимни закый назмуларыны бир къау-умун зарфха уруп, кесинде да къойгъанды. Артда урушну, кёчгюнчюлюкню да къыйын жылларында аланы кёз гинжисинча сакълагъанды. Халкъ туугъан жерине къайтып, басма онг тапханлай, Қязимни биринчи китапларында чыкыгъан, кесинде сакъланган назмуларын, поэмаларын да жыйышдырып, барына жангыдан къарап, тюзетип, «Қязим. Сайлама чыгъармалары» деген китапны чыгъаргъанды. Малкъар адабиятны тарыхында ол китапны магъанасы айтып болмазча уллуду. Тюсю, Шыкъыдан къарап, битеу дуняны кёралгъан, уллу закый поэтни халкълагъа танытхан ол китап, аны ызындан а Қъайсынны Қязимни юсюнден статьялары болгъандыла.

5. «Санга къайыкъ бла баргъа...», 6. «Къоншубуз, Ожакъ тютюнонг...», — биринчи кере «Сайламалада» басмаланнгандыла.

7. «Арбазынга къарай озама...», 8. «Атанг келди да гюрбежиге...». 9. «Аллах бизге суймеклик жазды...», 10. «Тели болуп, жулдузлагъа къарайма...», 11. «Жал борчум салып тузакъ...», 12. «Бели ичге, субай назы...», 13. «Салам жаздым санга артыкъ...», 14. «Къара къашынг, къара кёзюнг...», 15. «Къарап турдум баргъанынга...», 16. «Къонган къушха базынып...», 17. «Къаламым, салтам — мюлкюм...», 18. «Мен — Беккини жашы Қязим...» — бу къауум назму 1972 жылда Бызынгыда

Бёзюланы Чёпеллеу эфендини кызы Бислиматдан жазылып алынгандыла. Ала «Санга кыайыкъ бла баргъа...», «Къоншубуз. Ожакъ тютюн-юнг», «Кызыны тарыгыуу» дегенча закый назмулары бла бирге, Кязимни суймеклик лирикасын кыурайдыла. Поэт жашау тенгсизликни сёгеди, суймекликни тазалыгыны, эркинлигин кыоруулайды. Аны бла бирге, Кязим кесини суратлау хатын кыурайды, ана тилде суратлау-лукъну алыкъа белгили болмагъан амалларын излейди.

Бислимат бу назмулары кыол жазма тефтеринден «Кязимни кыюлерни» деп окъуйду. Бир кыауумуну жазылгъан жыллары салынмагъанды. Жалап да «Кыаламым, салтам — мюлкюм» деген назмуну жазылгъан жылы белгиледи — 1890 жыл. Аны магъанасы бек уллуду: Кязимни жашау чюйреликлени юслеринден сагыш этдире башлагъан сылтаула кыачан туугъандыла, не бла байламлы туугъандыла деген соруулагъа жууап береди; кызыны суйген жашына барыргъа онгу болмагъаны, юйюр болуму, анга атасыны, кыарындашыны бийлиги, жашыны да, аланы ыразы этип, суйген кызын алырча, кыалын берирге кючю болмагъаны, — ол затланы юслеринден Кязимни жарсыуларын, дауларын да бирикдирген назмула бу кезинде жазылгъанларына шагъатлыкъ этеди. 1889 жылда Кязимге 30 жыл болгъанды, ол а таулу жашауда юйдегили болууну кезинюдю. Анга кёре, бир магъананы тутхан, бир жарсыуну кёргюзтген, бир халны суратлагъан назмулары бирге тизип, келишдирип басмаларгъа онг болгъанды.

19. «Тахир бла Зухура». — Араб, тюрк, перс адабиятлада, кюнчыгыш халкълада эки суйгенни бушуулу хапары бек эртте заманладан бери жюриюдю. «Лейла бла Межнун», «Юсуф бла Зулейха», «Фархад бла Ширин», «Тахир бла Зухура» — Ара Азиядан, Эдил жагъаларындан, Кавказдан башлап, Гитче Азиягъа дери белгилдиле. Айхай да, не заманда, кыайсы халкъда жюриюгенлерине кёре, суймекликни бушуу хапары кесини халын, сюжетин, тап, магъанасын окъуна тюрлендиреди. Кыазах халкъда жюриюген таурухда тукъум-жыйын халланы кёре эсек, азербайджан таурухда айныгъан феодал кыурулушну кёребиз. Аны бла байламлы азербайджан таурухну ниет магъанасында жарыланы азатлыкъ, тюзлюк излеген ауазлары эшитилдиле; халкъны тюзлюк жашаугъа элтирик иги патчахды дегеннге ийнануулукъ эсленеди. Алай бла, зулмучу патчах ууатылып, огъурлу Тахир патчах болады. Ёзбек хапарда да биз феодал обществону кёребиз. Алай мында мифология сезимге тёре болуучу фантастика илишанла уллу жер аладыла. Жигитле кеслерини муратларына асламысында фантастика болумланы кючлери бла жетедиле. Тюркде, татар халкъда да «Тахир бла Зухура» жомакъча айтылады.

«Тахир бла Зухураны» хапарын адабиятха биринчи кере XVII—XVIII ёмюрледе ёзбекли шайыр Сайоди кийиргенди. Ол замандагы

фарс поэзияны жоругъунда Сайоди романтикалы поэма — месневи — жазгъанды, атына да «Тахир бла Зухура» деп атагъанды. Кесини кезиуоне кёре, ол иш алгъа бек уллу чыгъармачылыкъ атлам эди: халкъда жюриген таурухну кесини суратлау энчилиги, къарамы бла байыкъдырып, Сайоди поэмагъа жангы адабият хал, магъана бергенди. Поэма тюрк тилли кёп миллетлеге жайылгъанды, халкъ таурухла бла тенг айтылгъанды.

XVII—XIX ёмюрледе, тап, XX ёмюрде окъуна тюрк тилли халкъланы шайырлары «Тахир бла Зухураны» сюжетине кёз къарата турадыла. XIX ёмюрю арасында тюркмен поэзияны закийи Молланепес «Тахир бла Зухураны юсюнден айтыу» деген лирика романын жазады. 1874 жылда татар шайыры Къурмаши, андан алгъаракъ къзазах акъыны Оразаев, 1910 жылда экинчи къзазах акъыны Сабал-угълы «Тахир бла Зухура» поэмаларын жазгъандыла. Ала бары революциягъа дерн кёп кере басмалангандыла — Къазанда, Темир-Хан-Шурада, Стамбулда. Тахир бла Зухураны хапарлары буслиман халкълада дин таурухла бла бирча айтылгъандыла. Тюзю, ала суйгенлени бушуулу хапарларын файгъамбар хадиследен, сёз ючюн, «Файгъамбарны кёкге учханы», «Хасан бла Хусейн», «Юсуф бла Зулейха» дегенча, белгили таурухладан кем кёрмегендиле.

Тюрк тилли халкъланы бирича, Малкъарда да Тахир бла Зухураны хапарын билгендиле. Тау тарлада аны бек уста айтыучула болгъандыла. Биринчиден, аны малкъар тарлагъа хаж кыылыргъа баргъанла Азербайджандан, Стамбулдан келтирирге боллукъ эдиле; экинчи маданият ыз — Къазан бла къумукъ, бирси кавказ халкъланыча, малкъар халкъны да тюрк тилли адабият чыгъармала бла жалчытхандыла; ючюнчюден, бек терен араб окъуулары болгъан, окъуу, билим излеп, узакъ жолоучулукълагъа атланган таулула биргелерине шаркъ поэзияны китапларын келтиргендиле. Кязим да — бек терен окъуу болгъан, араб, фарс тиллени иги билген адам — «Тахир бла Зухураны» халкъда жюриген таурух, адабият формасында да билгенди, окъугъанды. Къалай-алай болса да, XIX ёмюрю ахырында, тюзю, 1891 жылда ол да кесини «Тахир бла Зухурасын» жазаргъа кёлленгенди.

Поэма, шаркъ поэзияны төрелеринде, ал сёз бла башланады. «Тахир бла Зухураны» жазардан алгъа аны авторуну поэтика чыгъармачылыкъда белгили сынауу болгъанын не затла окъугъанын, неге табынганын, ненча жыл жашагъанын да кёребиз. Жашау жолу кыагъытха жазылып, документ болуп къалмагъан поэтни ишинде аллай затла бек кыйматлыдыла.

Жыйырма бла он эки жыл жашадым,
Хахимлеге, хадислеге баш урдум.

Кязимни жыл саны кёрюнеди. Аны бла бирге, тутхан ниети ачыкъла-

нады. Араб, фарс, тюрк тилдеде жазылған бу формалы чығармалары барында да алайды: шайырла чығармаларына кеслерини атларын, тууган жерлерин, жылларын, ол угъай эсенг, чығарманы кьачан жазып башлагъанларын, кьачан бошагъанларын иш да назмугъа келтирип саладыла. Ол жорукъну Қязим да хайырланады. Аны бла бирге, Қязим араб, тюрк, перс назмучулукъда жюриген бейт, газель, кьасыда, месневи формаланы малкьар назмучулукъ бла келишдиргенди, кеп тюрлю рифмаланы ана тилинде биринчи кере сынагъанды. «Тахир бла Зухураны» малкьар суратлау адабият тилни къурауда да магъанасы айтып болмазча уллуду.

Айхай да, басманы жокълугъундан, маданият араланы узакълыгъундан Қязимни жазгъанлары заманында басмаланып, Малкьарда адабият төрелени заманында ёсдюрюрге тюшмегендиле. Алай а ала, кьол жазмала болуп, аууздан ауузгъа айтылып, халкьгъа жайылгъандыла, алай бла кеслерини огъурлу ишлерин этгендиле. Эсли эфендиле «Тахир бла Зухураны» медирселеде окъутхандыла; аны суратлау магъанасына тюшюнюп, Қязимни муратларын сохталагъа ангылатхандыла, Тахир бла Зухураны кьадарларын таулу жашла бла кьызланы кьадарларына келишдирип, кесамат этип, кьарагъандыла. Алай бла Қязимни бу уллу суратлау чығармасы тау элдеде жаш сохталагъа биринчи эстетика дерслени берирге, алыргъа да болушханды.

«Тахир бла Зухураны» араб харфла бла жазылгъан кьол жазмасы, Қязимни кеп чығармалары бла бирге Кьабарты-Малкьар илму-излем институтну архивинде сакълана эди. Ол архивни, башында айта келгенибизча, фашистле кюйдюргендиле. Поэма толусуилай Бызынгыда Бёюоланы Чёпеллеу эфендини кьызы Бислиматда сакъланганды. Ол 1972 жылда жазылып алыннганды. Поэма биринчи кере 1983 жылда «Шуёхлукъ» альманахны экинчи китабында басмаланганды.

1. *Фатих* — аллы, башланганы;

2. *Хакъ, хакъ жолу* — керти, тюз жол; огъурлу, иги иш; Қязим ол сёзю аллахха тюз кьуллукъ этюню жолу деген магъанада да хайырланады.

3. *«Якубну да кьайгъыларын окъудум...»* — Якуб буслиман файгъамбарладан бириди, библияда — Иаков. Ол Юсуфну атасыды. Аны юсюнден Къуранны 12-чи сурасында айтылады. Бурунгу мифлеге кёре, Якуб, жашына жилий, сокъур болгъанды. Артда Юсуфну кёлегин Мисирден келтиргенлеринде, анда, жашыны жыйысын танып, кёзлерине дуння жарыгъы кьайтханды.

4. *«Юсуф бла тар зинданда олтурдум...»* — Юсуф Якуб файгъамбарны бек сюйген жашы болгъанды. Юсуф, жашчыкълый, тюшюнде толгъан ай бла кюнню арасында он эки жулдуз сеждеге гуруп кёргенди. Тюшюн атасы Якубха айтханды. Аны он эки жашы бар эди да, аланы арасында аллах Юсуфха уллу кьадар, патчахлыкъ буюргъанын

ангылагъанды; къоркъуу этип башлагъанды: къарындашлары зарлыкъ бла аны ёлтюрюрге оноу этгендиле. Угъа элтген сылтау бла биргелерине аулакъгъа элтип, къуюгъа атхандыла, аталарына уа Юсуфну бёрю жыртханды деп, аны къаннга боялгъан кёлегин келтиргендиле. Бир жолоучу Юсуфну къуюдан чыгъарып, мисирчи саудюгерчиге сатып ийгенди. Юсуф анда къул болуп, кёп къыйынлыкъла да кёрюп, сау къалгъанды. Аны ариулугъу, чырайы битеу дуниягъа айтылгъанды. Мисир патчахны къатыны Зулейха Юсуфну эки жыйырма жыл суююп тургъанды. Ол анга къараргъа унамагъанда, Зулейха аны зинданнга атдыргъанды. Ахырында Юсуф Зулейханы суююп, къатыннга алгъанды. Юсуфха баргъандан сора Зулейха аллахны буйругъу бла жангыдан жаш, ариу болуп, Юсуфну насыплы этгенди. Юсуф Мисирни патчахы болуп, ашап-жашап къалгъанды.

Юсуф бла Зулейханы юслеринден бу таурух бизни эрагъа дерн IV ёмюрден бери белгиледи. Андан бери битеудуния санатны (искусствону), маданиятны ёсююнде кёп шайырыны, суратчыны да чыгъармаларыны ёзеге болгъанды. Суюмекликни юсюнден бек ариу дастанладан бириди.

Е. Э. Бертельснин жазгъанларына кёре, бу сюжетге биринчи суратлау поэманы 80-жыллыкъ Фирдоуси жазгъанды. Фирдоусини ызындан Юсуф бла Зулейханы хапарын Абдаллах Ансари, Рукнеддин Ма'суд ибн Мухаммет Шахин Ширази, Къул Али, Шияд Гамза, Мустафа Заррири, Саули Фагих, Дурбек, Нурмухамед Гариб Андалиб, Нарзи Харави, Джелал Хазиг, Ш. Гульпайгани, Ш. Торшиси, А. Азер, Х. Челеби, И. Кямал, Губари, Чекери, В. Ахиябек, дагъыда башхала жазгъандыла. Тюрк тилли халкъланы арасында бек жайылгъан «Юсуф бла Зулейха» поэмасын Абдурахман Жами да 1483 жылда жазгъанды. Жамини закыйлиги ол дастанны юсю бла тюрк поэзияда кесини бийик жерин алгъанды.

Мечиланы Кязим бу саналгъан авторланы къайсысы жазгъанны да окъургъа боллукъ эди: аны Шыкъыда таш китапханасында шаркъ адабиятны кёп китаплары болгъандыла Назмуларында бегирек «Буз-жигит» поэмасында сагъынылгъан шайырлагъа кёре, Жамини, Фирдоусини да окъугъанды.

5. «*Хакимлеге, Хадислеге баш урдум...*» — Былайда бурунгулу хапарлагъа, алимлеге деген магъанада айтылады.

6. *Газиз* — хурметли, намысы жюрюген таза адам.

7. *Жазасы* — дерти, буйругъу, азабы.

8. *Этек бала* — тиширу сабий, жыйрыкъ киерик сабий.

9. *Чара* — амал, кесамат, болушлукъ.

10. *Зухура* — Чолпан жулдузну атыды (Венера). Айтыулагъа кёре, Зухура (Чолпан жулдуз) жерде туугъан айтхылыкъ ариу тиширу болгъанды. Аны гюняхлары болмагъан мелекле Харут бла Марут сую-

гендиле. Ала кеслерини тазалыкларыны, аллахха кертиликлерини юсюнден махтанып айтып болгандыла. Аллах аланы сынап ючюн жерге жибергенди. Жерде Зухура алагъа аллахны жашыртын атын айтдыргъанды, ол а, аллахны жашыртын аты, адамгъа не суйсе да этерге кюч, амал берип болганды. Алай бла Зухура аллахны жашыртын атыны кючю бла кёкге учханды, анда ёлюмсюз жулдузлагъа кюшулгъанды. Зухура кёкде жырчы жулдузлагъа башчылыкъ этеди, кесини ариу, уста жырлагъанына аламны тынгылатады. Харут бла Марут а, аллахны жашыртын атын айтханлары ючюн, жерде Вавилон кююгъа атылгъандыла, анда кыяма кюннге дери тураукъдула.

11. *Тахир* — арабча таза, гюняхсыз, бузулмагъан деген сёздю.

12. *Гъашыкъ* (*гашик*, *ашыкъ*, *ашыкълыкъ*) — бир затха терминли, анга жеттишир ючюн мухажир, хайран болгъан адам; суймеклик.

13. *Махаббат* — суймеклик, суюю.

14. «*Кёз жашым этер захир*» — кёз жашым белгили этер, кёргюзтиюр.

15. *Саз* — тюрк халкълада музыка инструмент, кыыл кюбуз.

16. «*Биз экибиз бир къашда*» — экибиз да биргебиз, бир бири бетибизге кырап турабыз.

17. *Сафар*. — 1. Арабда жюрюген ай календарны экинчи айы; ол айда жолгъа чыкыгъанны жолу болмайды, уллу чырмыклагъа, кыйынлыклагъа тюбейди деп, ырыслайдыла. 2. Сафар — жолоучулукъ; тентиреп, узакъ жерледе айлануу.

18. *Мардин* — Анатолияны кюнчыгыш жанында керти болгъан шахар.

19. «*Хызыр-Илияс жолдашынг...*» — Хызыр (тюсю Хидр) шыйыхны (бирде фыйгамбар, уажип) юсюнден таурух ислам динден да алгъадан жюрюйдю. Башха динде да ол фыйгамбар къадарында жюрюмейди, къуранда да аны юсюнден энчи айтылмайды. Бир къауум тафсирледе — къуранны аыгылатыуларында. 18-чи сурата Муса фыйгамбар дорбунда тюбеген — аллахны келечиси Хызыр болгъанды деп белгиленеди. Хызырны сыфаты бирде Вавилонда айтылычу Гильгемешден башлап, христиан динде жюрюген Енох бла Илягъа дери шыйых, уажип илишанланы кесине жыйышдыргъанды. Буслиман таурухлада Хызыр бир бирде Илияс бла бирге айтылады. «Хызыр-Илияс жолунгу къурасынла!» — деп алгыш этилгени да аны себеплиди. Бир бирде Илияс — кюм аулакъланы, Хызыр суула бла сабан жерлени теирилерица кёрюнедиле. Хызыр асламысында къарт сыфатлы болуп, жолда мухажирлеге, сафар чекенлеге, гъашыклагъа тюбейди, аланы тюрлю-тюрлю затла бла сынайды, ахырында жол кёргюзтеди, палахдан къутхарады. Бирде акъ атлы, бирде кыра атлы болуп келеди. Ол дуния жаратылгъанлы да жоллада жюрюйдю, таурухла айт-

ханига кёре, ол ёлюмсюзю, бююн да сауду, аны себепли хар жолоучугъа да туберге боллукъду. Дунияны ахырына дери анга ёлюм жокъду деп да айтылады.

«Тахир бла Зухураны» Қязимге дери жюриоген дастанларында Хызыр Тахирге кёп кере блушады, анга Зухурагъа къайтыргъа, кыйналмай туберге онг береді. Қязимни поэмасында Тахирни кёп палахладан Хызыр угъай, керті адамла Солушуп къутхарадыла. Ол шарт эски сюжетни адабият ёсююнде бек магъаналы ишди. Экинчиден, Қязимни суратлау сезими дин, бурунгу таурухла бла угъай, жашау кертилик бла байламлы болгъанын кёрюзтеди.

20. «*Жюнюсю да кечдинг сен...*» — къуранда айтылгъанга кёре, Жюнюс файгъамбарладан бириди (библияда — Иона). Отха, суугъа табынганны кююп, бир аллахха бойсунургъа чакътыргъаны ючюн, анга кёре, мажюсю ийнаныулагъа келишмеген тёреле чыгъаргъаны ючюн мажюсю халкъ анга чамланып, ёлтюрюрге ызындан болгъанды. Жюнюс кемеге минип къачханды. Тенгизде боран жетип, кеме батханда, Жюнюс суугъа кетгенди. Аны кит жутханды. Алай бла Жюнюс китни ичинде къалып, халкъны дертинден къутулгъанды. Қоркъуу кетгенден сора кит аны жагъагъа атханды. Къуранны не шагъатлыкъ этгени туурады: Жюнюс бир аллахны кючюне ийнанганы себепли сау къалгъанды.

21. *Худжра* — уллу медиреселеде сохтала туруучу гитче отоучукъла, хужанла. Былайда — тюрме, зиндан деген магъанада айтылады.

22. *Жария* — басмалау; былайда белгили этеме, айтама деген магъанада келеди.

23. *Шат суу* — Анатолияны кюнчыгъыш жанында черек; Тигр суугъа кюшулады.

20. «*Къыз тууду эсе...*» — Қязимни XIX ёмюрню ахырында «Тахир бла Зухура» поэмасыны ызындан жазгъан, халкъгъа бек терен сингиген назмуларындан бириди. Бу ачыкъ чыгъарманы жашау тенгизликге къажау тынгысыз ауазы Қязим тиширыуну къадарыны юсюнден терен сагъыш этип башлагъанын кёрюзтеди. Таширыуну, бир жанындан, шернат, бирси жанындан, алыкъа таулада къаты жюриютюлген адеп-намыс тёреле унукъдура эдиле. Тиширугъа жашауну жарыктылгъын, насыбын кёрюрге онг бермеген адетле Қязимни жарыстадыла. Дин зикирлени заманы бошалып, «Тахир бла Зухурада», андан алгъа суймеклик лирикасында башланган къоруулау ауазы — жашау тенгизликге къажаулукъ мында жангы чекге чыккъаны туурады. Қязим, тиширыуну къоруулай, аны кюн кёрмегенине инжиле, болушур мадар излейди; ачыуланган да этеди. Ол жаны бла алып къарагъанда Қязимни бу чыгъармасыны тарых магъанасы барды.

Назму 1972 жылда Бызынгыда Бёзюланы Бислиматдан жазылып алынганды. Къудайланы Мусаны къол жазма тефтеринде аны ахыр строфасы башхады:

Къыз тууду эсе, къууанып,
Бешикге сала, этме той!
Барынг къычыр да бир жолгъа,
Аны сангырау болма къой!

Къазимни ол заманда халына, тынгысызлыгына кёре, назмуну, сёзсюз, алай бошаргъа да боллукъ эди. Къыз бала кесин сакълагъан жашау къыйынлыкъны кёрмез ючюн, алгъадан аны азапларын эшитмес ючюн сангырау, сокъур болуп къалса окъуна игиди деген, амалсыздан, ачыудан айтылгъан акъыл аны тиширыуну къадарына уллу жарсыуундан чыгъа эди. Болса да, артдан къарап, Къазим, назмусуну алай «огъурсуз» халын жаратмагъанды баям, аллай кёлсюзлюк бла бошаргъа тийишли кёрмегенди: ахыргъа къалгъанда, закий адамны асыулугъу — аны таукеллигиндеди, жашаудан иги умутланы юзmezге юйретгениндеди. Анга кёре, Къазимни ардагъы оюму аны назмусуна къайда кенг, терен магъана береди. Мудахлыкъ уллу эсе да, кёлсюзлюк жокъду. Къазим, алгъынча, чамланган этмейди, сюзген этеди. Энди ол «Анга къажау адет, фарыз», — деп, тиширыуну туумакъ, жалынчакъ, тилсиз этген сылтауланы башлары къайда болгъанларын ачады; бу жолгъа дери осал адетлеге сёгюм салгъан кезиулери болгъан эселе да, Къазим динге дауун алай ачыкъ биринчи кере айтады. Адетни, фарызы бузулуун аллахдан угъай, аны жерде келчилеринден кёре эсе да, айтыуу аллаххады. Ол а назму ниетин тамыры бла тюрлендиреди. Ол затланы эсге алып назмуну басмагъа Бёзюланы Бислимат айтхан вариантха кёре хазырланганды.

21. «Акъ къочхар». — Ибрахимни (библияда — Авраам) юсюнден таурухла жер юсюнде бир тюрлю дин да тохташхынчы, адамла отха, суугъа, айгъа, кюннге табынган заманладан бери белгилиди. Аны юсюнден бизни эрагъа дери 3 мингинчи жылланы экинчи жарымында Месопотамияда желим топуракъ къангачыкълада этилген жазуулада да, айтылады. Бурундан жюриуп келген белгили таурухлагъа дин магъананы биринчи кере чойютлюле бергенди. Библияда айтылгъанга кёре, Авраам, мажюсюле табынган от, суу, ай, кюн ёмюрлюк болмагъанларын кюнню кече алышындыргъанын, отну да суу ёчюлтгенин кёрюп, аланы кертиликлерине, эсе да, от, суу, ай, кюн тейри магъананы тутханларына шекли болгъанды. Аланы барын жаратхан, барына магъана берген, жюриютген бир уллу кюч болургъа керекди деген ниетлеге келе башлагъанды. Ол ниетле арда библиядан къураннга да кечгенди, бурунгу таурухланы халкъла арасында жюриюу тёрелерин

эсге алсакъ, аллай зат китапсыз окъуна бир халкъдан бирсине ётерге боллугъу туурады.

Буслиман мифологияда Ибрахим, мажюсюлюкню кетерип, халкъны бир аллахха табыныргъа юйретгенди. Аны бла бирге Ибрахим (Авраам) чюйютлюлени бла араблыланы атауул ёзеклери болуп да келеди. Къуранда жазылгъанына кёре, Ибрахим бек алгъа айгъа, кюннге, жулдузлагъа табынып болгъанды. Артдан артха ол табыныу болмачы алдаулукъча кёрюнюп, ол атасы Азарны, бирси тукъумланы да бир аллахха бойсундурургъа кюрешип, болалмай, кесин отда кюйдюртюрге хукму этдиргенди. Аны уллу отха атхандыла. Болса да аллахны кючуоу бла ол отда кюймегенди. Артда уа Ибрахим элинден кечюп кетгенди.

Таурухлада, къуранда да айтылгъаннга кёре, Ибрагимни гым-гым къартлыгъына дери сабийи болмагъанды. Бир жол тюшюнде кесине сабий туугъанын кёрюп, ол керти болса, бек суйген затын аллахха къурманлыкъ этерге ант этгенди. Андан сора аллах анга эки сабий бергенди, экиси да тенг туугъандыла. Аладан бирин — Исмаилны — къарауаш къатыны Агар (арбача Агари), -кинчисин — Исхакъны — ёз къатыны — 90-жыллыкъ Хажар (библияда — Сарра) тапхандыла. Таурухлада — библияда, къуранда да, — Ибрахим къурманлыкъ этерге Минн таугъа Исмаилны угъай, Исхакъны элтеди. Болса да ислам мифологияны, динни тинтген алимле, буслиман къыраллада жюрюген тереле Ибрахим къурман этерге ёз къатыны Хажардан туугъан «халал» жашы Исхакъны угъай, къарауаш къатындан туугъан «кимилди» Исмаилны элтенин тюзге санайдыла. Қазим, айхай да, кеси заманыны окъуулу адамы, ол тереле бла иги да шагъырей болгъанды. Назмусуна кёре, уллу къурманны юсюнден буслиман терелени жакълайды.

Таурухлада дагъыда Қаба ташны Ибрахим орнатханы айтылады. Атасына ол къыйын ишни этерге Исмаил болушханды, ол атасын жанындан эсе бек суйюп болгъанды. Хажар эринден кимилди сабий тапхан къарауашын юйден къыстап, Агари гитче Исмаилчыкъ бла къула тюзде къалгъанда, кюн кюйдюрген къумда суусапдан амалсыз болгъан Исмаил, жияп, аякъларын жерге-жерге урады. Ол заманда алайдан Мекканы сыйлы шауданы зем-зем бюркюп чыкыгъанды. Исмаил шамлы араблыланы атауул ёзеклерине саналады.

Бу алакат таурух Қазимни жангы чыгъармагъа келлендиргенди. Барындан сайлап, Ибрахим Исмаилны къурман этерге элтген жерин, алайда аллах «таза балагъа» жазыкъсыннганын алгъаны да Қазимни жашау фикирлери бла байламлыды. Ол жамауат жашауда бузулуп баргъан ниетлени, седиреген тукъум терелени аллахха кертичилик бла тюзетирге умут этген заман эди. Диннге ийнаныуну тазалау кючуоу Қазимни акъылында алыкъа кючлюоу эди, жангыз ол эди адамланы къара ишден тыярыкъ, сагъыш этдирлик. Аны себепли Ибрахим аллах ючюн ёз баласын къурман этерге угъай демегени бузукълыкъ кир-

ген адамланы, юслерине сууукъ суу къуйгъанча, сескендирирге керек эди. Аны бла бирге, таурух кеси ариу эди: огъурсузлукъну огъурлулукъ хорлайды; адамны сыйлы болгъанын аллах кеси да къатлайды.

Бу таурух халкъны аузунда, къол жазмалада да жюригенди. Аны хар замандача, зикир халда, табынып, айтхандыла; назму тизгинлени ариулукълары, тилини шатыклыгъы, усталыгъы аны эсде тынч къалырча этгендиле. Қязимни фондунда таурухну бир ненча тизмеси барды. Аны 1977 жылда Яникойда Жазаланы Сейфуллахдан Беппайланы Муталип да жазып алгъанды. Мухолда жашагъан Хасауланы Абидатны къол жазма тефтериндеги, Къудайланы Муса эфендини моулют китабындагъы вариантларыны да текстлери бир кибикдиле.

1. *«Мина таугъа жетдиле...»* — Мина — Мекканы кюнчыгъыш жанында тауду. Буслиман дин киргенден сора Мина таугъа бармакълыкъ хар буслиманига борч болуп къалгъанды.

2. *Халил* — окъууу, уажиплиги болгъан адам. Бурунгу арабтылада Халиль деп (712—778 жыллада жашагъанды) алим адам болгъанды. Ол орта ёмюрледеги араб назмучулукъну төрелерин тинтгенди. Буслиман къыраллада аны илму китапларыны даражалары жюригенди.

3. *«Къочхар ийди орнуна...»* — Къуранда Ибрахим жашыны бойнуна бичакъ тартхап заманда, ол кесмегени айтылады. (37-чи сура). Библияда уа ол сагъатда мелек жетип, Авраамны къолундан тутуп тыяды. Аны бла тенг алайда котур ичинде чырмашып тургъан акъ къочхар кёрюнеди. Аллах адам къурманлыкъны орнуна къочхар ийди деп, Ибрахим къууанчлы болады. Алай бла адам къурманлыкъ этиуноу тыйылгъаны, аны ючюн мал кесуу төре болуп къалгъаны ючюн аперимлик аллахха бериледи. Қязим, бурунгу таурухланы угъай, динлени тарыхларын да иги билгени, ангылагъаны туурады.

Бурунгу сейирлик таурухну алайын — Ибрахим жашын къурманлыкъ этерге Мина таугъа элтген жерин — дуняда кёп закий суратчыла, жазуучула жазгъандыла, тауушлукъ суратла этгендиле. Рембрандтны «Авраамны къурманлыгъы» деген белгили сураты Ленинградда Эрмитажда сакъланады. Таулула да, ол не бу тюрлю игиликке, алгъышха къурман этгенде: «Ибрахим фыйгъамбарны къурманлыгъыча болсун!» — деп тилек эте келгендиле.

1906 жыл Қязимни жашауунда къууанчлы жылладан бири болгъанды: ол, дуняа кёрюп, хаж къылып къайтханлы бешинчи жыл бара эди; халкъда аны кёп тюрлю зикирлери бла бирге, назмулары да белгили болуп, аны атын беш да тау элде улуу хурмет бла айтадыла; дин иелери аны тохтамай ёсюп баргъан даражасын хажилиги бла байламлы этерге кюрешселе да, анга керти намысны, сыйны да келтирген — халкъны къыйын жашаууну юсюнден ётюрюксюз-омакъсыз жазылгъан, хар кимни да жюригендегин билип айтхан назмулары болгъандыла. Дуняа маданиятны басманы улуу жоларындан узакъ къалып, тун-

чугъуп тургъан малкъар халкъда да энди чыгъа башлагъан эдиле аны бюгюнине, тамбласына да къайгъырып, сагъыш этип, къарангъылыкъны, теңгензликни тайдырыгъа амал излеген адамла. Аладан бири — Малкъар аузупдан Асанлапы Локъман, Қязимни чыгъармачылыгъына эс буруп, аны назмуларын жыйып, китап этип чыгъарыгъа жол излегенди. Аны хыйсабы бла Дагъыстанга барып, Темир-Хан-Шурада кеп болмай ачылгъан типолитографияда болгъанды. Ол типографияны баш борчу Шимал Кавказны халкъларыны аны тиллеринде тюрлю-тюрлю тарых, чот, дерс китапла бла жалчытыу эди. Қязимни китабын анда чыгъарыр ючюн эки къыйын ишни тамамларгъа керек эди: китап чыгъарыуну хакъын төлерге, экинчиси — тауча зарфха урургъа. халатына къараргъа да адам табаргъа. Бек къыйын — бу экинчиси эди. Малкъар элдеде къара таныгъан адамла аз туююл эселе да, къол жазманы китап этерча билимлери болгъан, жазыу усталыкъ алгъан адамла жокъну орнунда эдиле. АллаЙла табылсала да, юйлерин, малларын къююп, жер этегине барыгъа ким унай эди; тюзю, иш^у унагъанда, унамагъанда да туююлдо, жашау этерге керекди, Темир-Хан-Шурада Қязимни китабын чыгъара тургъанлыкъгъа уа аны юйюрюн ким кечипдирлик эди! Ол формалы чырмаулары Локъман эфенди иги ангылай эди. Кертиди, ол Холамда бир жашны таныйды — Жаболаны Экъубну. Аны окъууу барды, хаты да алапатды. Ма ол унаса эди! Локъман, салып, Холамгъа, Жаболаны элге келеди. Мында, бирси тау элдедеча, билимге, жарыктыкъгъа алланган ахшы адамла бар эдиле. Локъман Бёзюланы Чёпеллеу эфендини цамысына, Қязимге да базына эди: ала айтсала — жаш тебиреп окъуна къалыр. АллаЙ уллу иш бла келген адам, арсар эсе да, айтханы жүрекдени кётюре эди. Кеп китапла окъугъан, кесини да жазаргъа хунери болгъан Экъуб, сёз да айтмай, тебиреп къалады. Чёпеллеу эфенди, китапны чыгъарыгъа кесини ахча юлюшюн да къошуп, аланы алгъыш этип ашырады. Алай бла 1906 жылда Асанланы Локъманни кючюнден Темир-Хан-Шурада Қязимни «Ийман-ислам» деген биринчи китабы басмаланады.

Ары дери Қъарачайда, Малкъарда да окъуулу адамла ана тилде харфлыкъ дерс китап-ёзге къурап, Тифлисте не башха жерледе басмаларгъа кюрешип келселе да, Қязимни ол китабына дери къарачай-малкъар тилде китап басмаланмагъанды.

Асанланы Локъман Огъары малкъарда Мухол элде туугъанды. Анда медиресени тауусхандан сора, ол Терк башында, баям, андагъы Реальное училищеде Бёзюланы Чёпеллеу эфенди бла бирге окъугъанды. Шимал Кавказ халкъланы миллет интеллигенцияларыны къураљууунда ол училищени магъанасы белгилиди. Анда окъугъанла орус маданиятны дерслерин ала, орус революцияны ниетлери бла да шагъырей бола эдиле. Оя заманда Лев Толстойну, Николай Гогольну, Александр Герценни чыгъармаларын окъугъан, медицинадан, тарыхдан, кеси за-

маныны жамауат оюмларындан терен хапары болгъан Чёпеллеу бла Асанланы Локъман, айхай да, кёп затны юсюнден кенгешгендиле, оноу-лашхандыла. Жангы ёмюрню ал жылларында къыркъгъа чыгъа келген Локъман да халкъны къарангылыгъына жарсып, аны жарыкъландырыр мадарла излегенди. Қязимни аны ёлюмине жазгъан «Асан Локъманны саламы» деген куююнде ол шарт ачыкъ чертиледи:

Дагъыстанга баргъан заман,
Излеп жахилликге дарман.
Къаст этди илмугъа хамап,
Гъалимлиги болду баям.

Дагъыстан ол заманда шимал кавказ халкъланы дин, маданият излемлерин жалчытхан жер эди. 1902 жылда Темир-Хан-Шурада типолитография къуралгъандан сора уа ол, Қъазан шахар бла тенг болалмаса да, араб-перс-тюрк адабиятладан, Дагъыстанны, бирси хоншу халкъланы тарыхларындан, тиллеринден, фольклорларындан тюрлю-тюрлю китапла чыгъаргъанды. Бери хоншу миллетлени назмучулары, жазыучулары да келедиле. Болса да, ол типолитографияны башында дин иелери, миллет буржуазияны ёкюллері тургъаны себепли аны бац мураты дин китапла чыгъаруу болгъанды.

Окъуулу, эсли адам болуп, Асанланы Локъман, Дагъыстанга жолоучулукъларында, хоншу халкъланы жашауларын, заманны баш илишанларын кёргенди. Қязим окъугъанча, ол да окъуй эди бирси миллет шайырланы жазгъанларын, ала да, Қязим излегенча, азатлыкъ, тюзлюк излегенлерин ангылай эди. Анга кёре, бирси халкълада, бирси жерледе Қязимни атын айтдырып, белгили этерик, дин темалагъа жазылгъан зикир формалы чыгъармалары угъай, суюмеклик лирикасы, малкъар халкъны жашау-турмуш болумларын ачыкъ кёргюзтген терен магъаналы назмулары, «Тахир бла Зухура» поэмасы болгъанларын ол иги ангылай эди. Болса да, анда аякъ илиндирир ючюн типографияны иелерини излемлерине кёре, Қязимни дин сюжетлени, тюзюн айтханда уа бурунгу таурухланы, мифлени къайтаргъан назмуларын — «Ийман-ислам» поэмасын алып, басмагъа аны хазырлагъанды. Дин измеле терен сингип, халкъ къарангылыкъда жашагъан заманда, адабият чыгъармачылыкъны жолун ызлауну жангыз тюз амалы, баям, ол эди.

Ол бизден кёп ангылады,
Китапла да басмалады,—

деп, Қязим Локъманны эсли ишлерин улуу хурмет бла эсгергенди. Қязимни назмуларына («Қязимни Арабстанда Локъман хажиге этген осуяты», «Хажі Локъманны саламы»), Локъманны кызлары

(ала Огъары Малкъарда, Барамтада, Бабугентде жашайдыла) айтханнга кёре. Қазим араб кыраллағъа экинчи жолоучулугъуна 1910 жылда Локъман бла бирге чыкыгъанды. 1914 жылда Локъман, Қазимни «Қъара кюнле» деген, энди аны жашау сартындан этилген назмулары жыйылған китапны хазырлап, Темир-Хан-Шурағъа элтгенди. Ол китапны басмалана тургъаныны юсюнден Жаболаны Экъубну (ол Темир-Хан-Шураны типолитографиясында алты жыл ишлегенди), Қазимни граждан урушну жылларында Совет власть ючюн Дагъыстанда жоулған жашы Мухамматны, белгили жамауат къуллукъчу Холаманланы Токъайны айтханлары белгилиди. Болса да, ол китапаны чыкыгъаны бла чыкымагъаны алыкъа белгисизди. Андан ары дуняда болгъаы къайгыыла, къатышлыкъла — биринчи дуня уруш, февраль эм да Октябрь революцияла, граждан уруш, — ала бары китапны къадарына эс бурургъа онг бермегендиле. Къыйын заманлада Асанланы Локъман, баям, жарыкъландыру, басма къайгыылы болмагъанды. Қазимни жашы Мухаммат да урушда жоулгъанды. Уллу Ата журт урушха дерн жыллада китапны къадарын толусунлай Жаболаны Экъуб айтыргъа боллукъ эди, не медет, урушха кете, ол да, Қазимча, китапларын, къол жазмаларын да жар тюбюнде жерге басдыргъанды. Халкъ жеринден ажашханда, кёп сыйлы затларыбызча, ала да тас болгъандыла. Экъуб кеси Ата журт урушдан къайтмагъанды.

Асанланы Локъман Совет властны жылларында жамауат ишлеге, колхоз къурулушха тири къатышханды. Аны юсюнден Қазим кеси:

Колхоз, артель деди туруп,
Сёлешди ол, жыйын къуруп.
Жангыгъа жолну ызлады,
Бир оноуну да бузмады,—

деп жазгъанды. Анга этген биринчи уллу осуатында, бу бушуулу назму-сунда да Қазимни Локъманнга уллу ыразылыгъы, ышаныуу болгъаны кёрюнеди. Локъман 1931 жылда ауушханды. Қазимни Темир-Хан-Шурада чыкыгъан «Ийман-ислам» китабы буду:

1. ФАРЫЗЛА

Бисмиллахий деп башлайма сёзюмю,
Хакъ жолгъа къаратсын аллах кёзюмю.

Билгеним жокъ, ай мен харип, нетейим? —
Сыйлы аллахха махтау, ыспас этейим!

Файгъамбаргъа салауат-салам салайым,
Къыямат кюн шафауатын алайым.¹

Буслиманла, ийман-ислам билигиз,
 Ёлген кюнде ийман бла ёлюгюз.

Билмеген а буслиманнга саналмаз,
 Ёле туруп, ийман бла жан алмаз.

Ийман-ислам юретеде — алгъаннга,
 Эркек, тиши — акъыл-балыкъ болгъаннга!

Амал жокъду тамам билип санамай,—
 Жыйырма бла он эки фарыз танымай.²

Мен санайым, сен тынгыла, ийнан да:
 Алты фарыз тамам барды ийманда.

Исламда да беши барды, кертиси —
 Абидезде барды аладан тёртюсю.

Юч фарызны жуунмакъгъа алдыла,
 Эки фарыз тямимде³ къалдыла.

Он экиси намаздады, айтайым,
 Иймандагъы алтысына къайтайым.

Алты фарыз ауалына тынгыла:
 Бир аллахха ийнанмакъды, ангыла.

Аллах бирди, къошагъы жокъду, хакъды,
 Хар ким анга керекли болажакъды.

Ауалы жокъ — андан алгъа зат болмаз,
 Ахыры жокъ — андан артха зат къалмаз.

Ушамайды, анга ушагъан жокъ киши.
 Бол дегенлей, болуп къалыр хар иши.

Кёкде туююл, жерде туююл уллу Аллах,
 Артда туююл, алда туююл, сыйлы аллах.

Огда туююл, солда туююл бир Аллах,
 Хар бир жерде таза, хакъды, бий Аллах.

Хар инсанны жаратхан — ол, сёзюмю ал,
 Бир Аллахха сен бу кюнде ийман сал!

Исламдагъы беш фарыз бу — алгъаннга:
Шагъадатды⁴ бири, ийман салгъаннга.

Экинчиси — оразады кѳргеннге,
Ючюнчюсю — зекатды⁵ мал бергеннге.

Тѳртюнчюсю — беш намазды, этгеннге.
Бешинчиси — хар бир кючю жетгеннге:

Жолгъа чыгъып, хаж кылыргъа барыуду,
Файгъамбарны хар измисин алыуду.

Абидезни тѳрт фарызы, барайыкъ,
Тѳртюсюн да башха-башха санайыкъ.

Къолун жуумакъ, жингирикден ѳтдюрюп,
Бетин жуумакъ, хар чегине жетдирип.

Башыны тѳртден бирине мес⁶ этер,
Аякъларын ашыкъдан жуууп, кетер.

Жууунмакъны юч фарызына ѳтеме,
Ючюсюн да бир-бир баям этеме.

Сюннет абидезин алыр, олтуруп,⁷
Ауузун чайкъар, таза суудан толтуруп.

Бурнун чайкъар, кемирчекден ѳтдюрюп,
Чархын жууар, барына суу жетдирип...

Тямимдеги эки фарызны билейим,
Уллу аллахдан кечмекликни тилейим.

Ниет этип, кыбылагъа туура туруп,
Эки къолун таза жерге эки урур,

Бир ургъанын алгъын бетине сюртюр,
Экинчисин билеклеге мес этер.

Намаздагъы он эки фарызны кѳрейик,
Сурагъаннга тамам жууап берейик:

Он экиден тышындагъы жартысы,
Ол намазны ичиндеги алтысы.

Тышындагъы алтысына тынгыла,
Дни къарнашым, барын эштип, ангыла:

Абидез алмакъ, сууну излеп тазасын,
Хар жеринден тайдырмакъ хар нажасын.⁸

Уахтысын билмек, къыбылагъа айланмакъ,
Ауратын⁹ жапмакъ, ниетин байламакъ.

Ичиндеги алты фарыз белгили,—
Алгъыннгысы — къулакъ къакъмакъ, ол бири.

Ёре турмакъ, алхам сура окъумакъ,¹⁰
Сажда¹¹ этип, аттахиятха олтурмакъ.¹²

Салам бермек хакълыгъын да билейик,
Сыйлы аллахдан тамамлыгъын тилейик.

Тамам этсин аллах жарты къалгъанны,
Аллах суйсюн сёзлерими алгъанны.

Ариу кёрюп, бейтлерими¹³ жазгъанны,
Къабыл этип, жүрегине салгъанны,

Бир ишинде аллах къайгъы бермесин,
Ёлгенинде къабыр азап кёрмесин.

Ахыратда гъакъубагъа¹⁴ тутмасын,
Мен харипни дуада унутмасын.

Айыпларын. Аллах кеси жашырсын,
Дуниядан иймән бла ашырсын.

Ахшы иши, адамлыгъы саналсын,
Къыяма кюн жарыкъ бетли болалсын.

Таза болсун, халал болсун ёллюк жан,
Жүрегинде Аллах турсун тюзлюкча.

Дуния деп, ахыратны унутма,
Ахырат деп, жашауунгу къурутма.

Экиси да жарытырла бир кибик,—
Тюз жашасанг, къабагъынгга кюн тийип.

Кязим, харип, кѣп жаншадынѣ уялмай,
Билгенинѣ болмай, тилинѣ да тыялмай.

Энди кѣойдукъ, мындан оздурмайыкъ биз,
Бейтлерибиз жетишгенди тамам жюз!

2. ФАЙГЪАМБАРЛА

Кѣл салыгъыз буруннѣ хапарлагъа,
Ийнаныгъыз керти фыйгъамбарлагъа.

Ауаллары — уллу атабыз Адам,
Мухамматха болсун алейхусалам.

Кѣп фыйгъамбар келди араларында,
Сыйлы аллах нюр жиберди барына.

Китаплада жюрийд жыйырма сегиз,
Атларын да айтайым, сиз билсегиз:

Нух фыйгъамбар, Адам, Исхакъ, Идирис,
Ибрахим, Исмаил бар, бири Жюнюс.

Салих, Юсуф, Даут, Харун, Мусады,
Зекерия, Зул-Къуфулу, Исады.

Якубну да сыйлылыгъын билейик,
Аны кибик болайыкъ деп, тилейик.

Баласына жилий, тохтады кѣзден,
Болду, харип, кѣп кыйынлыкъгъа тѣзген!

Алияссагъы, Аюб бла Сулейман,
Хызыр, Илияс, бири Локъман-акъылман!

Узейирни, Зулкъарнейни айтайыкъ,
Лут, Шогъайып, Рахиягъа кыйтайыкъ.

Барыны да аллах берген аты бар,
Ахырлары хакъ Мухаммат фыйгъамбар.

Кёкден тюшюп, бизни ючюн келдиле,
Жерни, сууну татлылыгъын бердиле.

Игиликни, халаллыкъны айтдыла,
Мажюсюле тобалагъа къайтдыла.

3. МЁЛЕКЛЕ

Билмек керек мёлеклени халларын,
Аллах билир, киши билмез санларын.

Бир аллахны ала сыйлы къуллары,
Кёкде къуллукъ этедиле хар бары.

Буйрукъланы бир да жарты къоймайла,
Кёзню жумуп ачхынчы ассы болмайла.

Ашамайла, ичмейле, жукъламайла,
Эркеклик, тишилик ойламайла.

Дагъыда билигиз, ай мукъмин¹ къулла,
Аладан тёртюсю артыкъ сыйлылла.

Бири Жабраил,² бири да Мингкаил.³
Бири Исрафил,⁴ бири да Азраил.⁵

Кими кёкде жюрюйдю, кими жерде,
Мунгкир, Нанкир суал этелле кёрде.⁶

Хар адамгъа эки мёлек жетеди,⁷
Гюняхын, сууабын тефтер этеди.

Сыйлы жазычу — аланы атлары,
Башдан аякъ нюр болур хар затлары.

Унутмайын тур айтханларымы алда,—
Ийнанырсан мёлеклеге бу халда.

4. ҚИТАПЛА

Хадислеге¹ сен ийнанып, эт хыйсап:
Аллах кёкден тюшюрдю жюз тёрт китап.

Бил, аладан жюзюсюдю чапыракъ,
Тёрютюсю да уллу китап, бары хакъ.

Тёртюсюнден бири Таурат,² бири — Инжил,³
Бири Забур,⁴ бири сыйлы Къуран,⁵ бил!

Жюзден онун алгъын Адам алгъанды,
Жыйырма ону — Идирисге баргъанды.

Жюз жарымын Шиш файгъамбар алгъанды,
Он китабы Ибрахимге къалгъанды.

Тауратны тюшюрдю аллах Мусагъа,
Инжилни бергенди сыйлы Исагъа.

Забурну да ол Даутха бергенди,
Къуранны Мухамматха тюз кёргенди.

Барыны хукмусун бузгъанды къуран,
Къуранны хукмусу бузулмаз, ийнан.

Халларынгы ушатсанг шериятха,
Ийнанырсан китаплада бу затха.

5. МУХАММАТ

Мухамматны сыйлылыгъын санайым,
Елген кюнде ийман бла къалайым.

Бу сёзлеге сен ийнанып, шексиз бол:
Файгъамбарла сыйлысыды артыкъ ол!

Ол тутхан дин — Ибрахимни миллети,¹
Бар юмметледен сыйлыды юммети.²

Атасы Абдуллах,³ айталсам санап,—
Абдул-Муталип Хашим Абдул-Манаф.

Туугъан анасыды сыйлы Аминат,
Эмчек анасы болгъанды Халимат.

Меккада туууп, хажирет этгенди,⁴
Мадинада дуниядан кетгенди.⁵

Бир аллахны келечиси болгъанды,
Басхан жери жарыкъ нюрден толгъанды.

Мажюсюлеге азатлыкъ келтиргенди,
Бир аллахны буйругъун эшитдиргенди!

Ийнанганны дунясын жарытханды,
Жол кёргюзтюп, къуран, китап танытханды.

Атын айтып, салауатлар^б салайыкъ,
Къыяматда шафауатын алайыкъ.

Аллах берсин биз хариплеге ийман,
Файгъамбарны сыйлылыгъына ийнан!

6. КЪЫЯМА

Дин къардашла, сакъ болугъуз ислам диннге,
Борчду сизге ийнанмакъ къыяма кюннге.

Ол кюн Исафил сурун аузуна салыр,
Юфгюрюп, хар бир сауну жанын алыр.

Къыркъ жылгъа дуня бузулуп къалыр,
Экинчи да Исафил сурун алыр.

Биягъы сур экинчи да юфгюрюлюр,
Ёлгенлени бири къалмай, тирилик.

Хар кимни тефтери сыртына урулур,¹
Хакъ жолуна сыйрат кёпюр къурулур.²

Саналырла анда сууап ишлери,
Киши къалмаз анга кирмейин кери.

Къылдан инчге, къылычдан да жютюдю,
Андан кетген — жаханымни итиди.

Бешжюзжыллыкъ жол болур аны ёрю,
Тюбю — жаханым, къафырланы жери!

Бешжюзжыллыкъ жол болур аны эниши,
Башха тюрлю жюрюр анда хар киши.

Кимлери, кёк жашнагъан кибик, учарла,
Кимлери, жулдуз учхан кибик, къачарла.

Кимлери, жюйрюк ат кибик, жюрюрле,
Андан къутулуп, жаннетге кирирле.

Кимлери, тёрт аякъланып, ётерле,
Кимлери, ёталмай, тюбюне кетерле.

Аллах бла сакъланабыз андан биз,
Ахыр кюннге былай ийнаныгъыз сиз.

7. КЪАДАР

Кязим билген — ийнанмакъды къадаргъа,
Аллах болсун иги къадар жазаргъа.

Адам иши — бу дуняда мадарды,
Ахшы, аман, намыс, къууат — къадарды.

Къадар деген — бир аллахны ишиди,
Мадар этген — аллах суйген кишиди.

Ишлегенни аллах сыйлы кёреди,
Къуллукъ этсе, ыразылыгъын береди.

Хыйлачыны аллах ариу кёрмейди,
Къыяма кюн ыразылыгъын бермейди.

Уручугъа аман къадар жазылыр,
Ахырында терен къабыр къазылыр.

Сиз суйсегиз кёрде ырахат жатаргъа,—
Бу сыфатда ийнаныгъыз къадаргъа!¹

«Ийман-ислам» китап болуп чыкъгъандан сора, Кязим халкъгъа бютюн да белпили болгъанды: «Ийман-исламны» кёлден билмеген таулада хазна буслиман жокъ эди. Поэманы тарых магъанасы — Кязим динни къара туманында къалмай, аны юсю бла азат ауазын эшитдиргениди. Адамны «гюняхсызлыгъын» жалан аллахны бирлигине ийнаныу бла, фыйгъамбарны айтханларына кертичи болуу бла байламлы этип къоймай, аны жерде жашауну тюз ангылагъаны, тюз ниет тутханы, тюз ишлеп жашагъаны бла байламлы этгениндеди.

Китапшы экинчи бѣлюмюн — ол заманда буслиман басмала аджам тилледе чыгъарып, халкълагъа жайып туруучу жорюу-туруу, тазалыкъ сакълау жаны бла излемле, юйюр жашауда, жамауатда адамны борчлары, эрге баргъан тиширюуну низамы — аладыла. Бу бѣлюмню басма ислери кеслери кѣргюзтген белгили текстледен алып, кѣчюрюп, Локъман кеси хазырлагъан болур деп алай айтабыз. Бизни акъылыбызгъа кѣре, ол къара сѣз бла жазылгъан, таза да дин излемлеге Қязимни тиежеги жокъду.

«Ийман-ислам» поэмасы, баям XIX ёмюрню ахырында — Қязимни биринчи жолочулугъундан сора жазылгъанды. Поэманы иги билген — Жазаланы Сейфуллах (Яникойдан), Жаболаны Тебо (Бызынгыдан), Кючмезланы Афой (Герпегежден) ол оюмну бирча айтадыла. Поэма жети бѣлюмден къуралгъанды: 1 — Фарызла, 2 — Файгъамбарла, 3 — Мѣлекле, 4 — Китапла, 5 — Мухаммат, 6 — Къыяма, 7 — Къадар. Ала бары бир ниетге — исламны мурдорларына бойсуна эселе да, хар бирини энчи суратлау, ниет магъанасы барды. Аны себепли хар бирини энчи назму къадарында басмаланады.

Фарызла — дин борчла — «Ийман-ислам» поэмасыны магъаналы кесегиди. Анда, дин бла байламлы болса да, Қязим кесин жорюютюуню, тазалыкъны дерслерин береди. Назму, тышындан къарагъанда, жалан да динни жакълап, аны магъанасын ангылашыныулу этер ючюн жазгъанча кѣрюннгенликке, ол бек алгъа суратлау чыгъарма болгъаны бла кыйматлыды. Қязим шаркъ назмучулукъну жорукъларын — бейтлени биринчи болуп, ана тилине кийиреди, тил усталыкъны ёсдюреди.

Китапта чыкъгъанына, Жазаланы Сейфуллах жаздыргъанына кѣре да поэманы бейтлери тамам жюз боладыла. Бейтлени санларын айтыу ол замандагъы шаркълы шайырланы назмуларында жорюген жорукъду.

Назмуну араб жазмадан жангы малкъар жазмагъа Кючмезланы Людмила кѣчюргенди.

1. *Шафауатын алайым* (тюзю — *шафаа*). — Файгъамбарны ыразылыгъын, къыяма кюн себебин, болушлугъун тилемеклик.

2. «*Жыйырма бла он эки фарыз танымай...*» — Фарызла — ислам диннге ийнанган адам керти да буслиманнга саналыр ючюн хар заманда биллип, этип турургъа тийишли шартладыла. Ала динни мурдорларында отуз экиге юлешинедиле, хар фарыз кесини энчи магъанасын тутады. Ийман — аллахны жюрегинде тутмакълыкъ, анга ийнанмакълыкъ — 6, ислам диннге къулулукъ этиуню шартлары — 5, абдез — 4, тазалыкъ не да жууунмакълыкъ — 3, тямим — 2, намаз — 12 боладыла. Намаз борчла кеслери алларына да экиге юлешинедиле — тышында, эсе да намаз этерге хазырланыуну алты борчу, намазгъа туруп, сюннет этмекликни да алты шарты бардыла. Аланы барын Қязим назму бла

санап антады,— эсде къалырча, окъугъанла тынч ангыларча. Ол жорукъ китап къагъыт болмагъан заманлада, окъугъанла дин излемлени эслеринде тынч, иги тутар ючюн жюриютюлген амал болгъанды. Намаз дууала, къуран сурала да назму бла аны себепли жазылгъандыла. Ийманын алты шарты: 1 — Аллахны бирлиги; 2 — ауалы, ахыры да болмагъаны; 3 — кишиге ушамагъаны, 4 — хар иши да бол дегенлей болуп къалгъаны; 5 — кёкде, жерде, артда, алда, онгда, солда да болмагъаны, алай а ол хар жерде да болгъаны; 6 — аламны, хар инсанны да ол жаратханы. Исламны беш борчу: 1 — шагъадат — файгъамбаргъа табу этиу, андан сууаплыкъ, себеплик излеу; 2 — ораза тутуу; 3 — зекат беруу; 4 — намаз къылмакълыкъ; 5 — къолдан келип, хаж къылыргъа баруу. Абидезини — тёрт, жууунмакъны — юч, тямимни — эки фарызы назмуну кесинде толу ангылашынадыла.

3. *Тямим* (тюзю — *таяммум*).— Тазалануу; бир къургъакъ зат бла, сёз ючюн, юзmez бла не таза топуракъ бла суу болмагъан жерде кесин тазалау. Бурунигу таурухлагъа кёре, буслиман адам суусуз жерде къалса, суу бла абидез онг болмагъанда, топуракъ бла, юзmez бла кесин тазаларгъа эркин этиледн.

4. *Шагъадат* (тюзю — *шахада*). «Бир аллахдан сора аллах жокъду, Мухаммат аны келечисиди» деген дууаны аты. Буслиман адам ёле туруп, аны тохтамай къайтарып турургъа керекди; аузу, тили бла айталмаса да, акъылында, эсинде тутаргъа тийишлидн. Саусуз, эси кетип, ёлурге жетишгенде, аны ючюн ахлулары айтыргъа борчлудула.

5. *Зекат* — малына, ырысхысына кёре берилрге тийишли юлүш.

6. *Мес; мес тартыу*.— Абидез алгъанда башына, аякъларына (аякъ кийимини тышындан) суу сылау.

7. «*Суннет абидезин алыр олтуруп*».— Сунна — Мухаммат файгъамбарны жашауу, иши, кюреши бла байламлы таурухла (хадисле). Буслиманланы суннит къауумунда къуран сурала бла тенг жюриюдюле. Сунна деген арабча — юлгю, ыз, ниет дегенди, намаз этер ючюн абидез алыуну шартлары къуранда угъай, хадисде айтыладыла.

8. «*Хар жеринден тайдырып хар нажасын*».— Чархын тазалау, хар жеринден кирин кетериу. *Нажа* — кир.

9. *Лурат* — эрлиги, тишилиги.

10. *Алхам сура окъумакъ*. *Алхам* — къуранда къысха, сыйлы сураладан бириди, эки рекаат намазда биринчиге окъулады.

11. *Сажда* (тюзю — *саджада*) — намазлыкъ.

12. «*...аттахиятха олтурмакъ*».— *Аттахиат* — къуранда 5-чи сурада, эки рекаат намазда тобукъланып окъулады.

13. *Бейт* — араб, фарс, тюрк поэзияда эки тизгинли назмула. Газелле, къасыдала, месневи, рубанге бейтледен къураладыла.

14. *Гъакъуба* (тюзю — *укуба*) — шериятта ол не бу терслиги ючюн берилучю азап.

Файгъамбарла. 1972 жылда Бызынгыда Жаболаны Тебо жаздыргъан варианты «Ийман-ислам» деген китабында басмаланнгандан эсе башхады. Кязим, тынгысыз болуп, назмуну китабында чыккыгъаныча къоймай, анга бир къауум тюрленну кийиргеннге ушайды. 1906-чы жылда басмаланнганы былайды:

Дагъыда тынгылагъыз хапарлагъа,
Тёртюнчю — ийнанмакъды файгъамбарлагъа.

Ауалы бизни уллу атабыз Адам,
Артлары Мухаммат алейху салам.

Кёп файгъамбар келди араларында,
Сыйлы аллах жиберип халкъгъа барын да.

Къуранда эсгерилген жыйырма сегиз,
Атларын айтайым сизге, билсегиз:

Адам, Идирис, Нух, Худ, бири Жюнюс — хакъ,
Салих, Ибрахим, Исмаил, бири Исхакъ.

Якъуб, Юсуф, Луд, Харун, Мусадыр,
Зекерия, Ахия, бири — Хыйсадыр...

Зул-кифи, Алияссагъы, Ильяс, Аюп,
Дауд, Сулеймандыр, бири — Шогъайып.

Узейир, Локъман... Зулкъарнейде хыйла бар,
Артлары бизни Мухаммат файгъамбар.

Бу сёзлеге сен, ийнанып, шексиз бол,
Хар бирсинден сыйлыды артыкъ ол.

Ол тутхан дин Ибрахимни миллети,
Хар юметлерден сыйлыды юммети.

Атасы Абдуллах, айталсам санап,
Абдул-Муталиф, Хашим Абдул-Манаф.

Туугъан анасыды сыйлы Аминат,
Эмчек анасы болгъанды Халимат.

Меккада туууп, хажиретин этгенди,
Мединада дуниядан кетгенди...

Атын айтып, салауатлар салайыкь,
Къыяматда шафауатын алайыкь.

Аллах берсин биз хариплеге ийман,
Файгъамбарлагъа бу сыфатда ийнан.

Файгъымбарланы атлары айтылып къала эсе, назмула да бир тийишли кепге жыйылмагъан эселе, файгъамбарлагъа уа Кязим не кезден къарагъаны билинмей эсе, къол жазмада назмуну ниети жашау бла байламлы болуп келеди. Мында Кязим белгили затланы къатлап къоймай, хар файгъамбаргъа кесамат этеди, аланы магъаналарын, ишлерин адам улуну сезим къуралыуунда кереди. Сёз ючюн, Якуб «кёп къыйынлыкълагъа тёзген», баласына чынтты ата сезими, суймеклиги болгъан, азап чеге, къууана да билген адам къадарында суратланады. Локъман файгъамбар «акъылманды». Файгъамбарланы барын алып айтханда уа, ала «кёкден адамла ючюн тюшгендиле», адамлагъа «жерни, сууну татлылыгъын» бергендиле. Игиликни, бир бирге жюрек къара тутмауну ызын ызлап, мажюсюлюкню кетерирге болушхандыла. Ол шартла XIX ёмюрюю ахырында Кязимни жашау философиясы бла, дин ангылаулары бла да бирге келишедиле.

Кёргенибизча, китапда басмаланнганы бла артагъы тизмеледе жюрюгени бир бирлеринден иги кесек башхаракъдыла. Бек башы, китапда назму жансызды, анда исламны философиясына, файгъамбарланы магъаналарына, энчи илишанларына, халларына Кязимни ёз къарамы жокъду. Жаболаны Тебо сакълагъан къол жазмада уа малкъарлы поэти поэтика ауазы, кесилиги туура кёрюнеди. «Ийман-ислам» китабында жалан да Кязим, буслиман таурухлада жюрюгенине кёре, жыйырма бла сегиз файгъамбар санайды. Битеудуния таурухлада уа 124 минг файгъамбар айтылады, аладан 313-сю аллахны «сыйлы келечилеридиле». Къуранни төртден бири да файгъамбарланы ёслеринденди, алай а ала да асламысына библия таурухладан келгендиле. Биринчи адам, адам улуну атасы, Адам, башха таурухлада, динде беринчи адам къадарында суратлана эсе, къуранда ол да файгъамбаргъа саналады. Кязим да аны файгъамбарланы санында айтады. Къалгъанла: Ной (Нух), Авраам (Ибрахим), Исаак (Исхакъ), Исмаил, (ол Ибрахимни жашыды, Библияда файгъамбаргъа саналмайды), Иаков (Якуб), Иосиф (Юсуф), Аарон (Харун), Иов (Аюб), Давид (Даууд), Соломон (Сулейман), Илья (Илияс), Иисус (Иса), Иона (Жюнюс), Моисей (Муса), Лут (Лот), Иоанн Креститель (Ахья), Захария (Зекерия)... Буслиман динде Иса файгъамбар Мухамматны тууарыгъын айтханы бла сыйлыды, Жюнюс бла Харун библияда болмагъан кёп таурухла бла байыкъгъандыла, ол таурухла дин хадислеге, къураннга да бурунгу араб таурухладан келгендиле. Шо-

хайыб, Худ, Салих, Идрис, Зул-л-Кифа (Қязимде Зул-Қъуфулу), Зул Қарнайн (Қязимде Зулқарней) жалан да буслиман таурухлада белгилидиде. Бир бирде Идирисни христианлада Енох бла келишдиредиде. Зул-л-Кифлини — Исаяя, Иезекил бла. Дагъыда буслиман хадиследде Зулқарней алгъа кесин бек осал жюрютген хыйлачы, динсиз адам болгъаны, артда ол, бир дин тутхан асыл тиширыугъа тюбеп, диннге да ол къайтышдыргъаны айтылады. Идирисни юсюнден да таурухла кепдюле. Аладан бири — Идирис жаннетни кёрюрге къалай термилгенини юсюнденди. Ол аллахха да аны кёрюр ючюн бойсунганды. Мёлекледен тилеп, артха чыгъргъа ант этип, ол жаннетге киргенди, антына кертичи болуп, андан чыккыган да этгенди. Алай анда аякъ кийимин унутуп чыккыган сылтау бла артха къайтып, экинчи чыгъаргъа унамай, жаннетде къалып къалгъанды. Ол таурух тюрк халкълада Насра Хожаны усталыгына ётуп, мёлеклени Идирис фыйгъамбар угъай, Насра Хожа алдагъанча алай айтылады. Хадиследде, алгъышлада да бек кеп айтылган фыйгъамбар Хызырды (арабча — Хадир). Айхай да, Қязим фыйгъабарланы юслеринден ол формалы таурухланы иги билгенди, хар бирини жерде «къуллугъуна» иги тюшонгенди. Аны себепли ала Қязимге кек бла жерни арасында аллахны сёзюн жюрютген хауа сыфатлача угъай, жерде адамланы жашауларына улду къайгъырыулары болган, алагъа себеплик, болушлукъ излеген акъылман, закий ёкюллеча кёрюнгендиле.

Мёлеклени юслеринден таурухла да, фыйгъамбарланы юслеринден айтыулача, Қязимни кеп сейирсиндиргендиле. Аны акъылына кёре, адамны къылыгын тюзетир ючюн ала кеп иш этедиле, фыйгъамбарлагъа болушадыла. Аны бла бирге, аллахны измисин, кез гинжилерин сакълагъанча сакълайдыла. Қязим адамла да алай гюняхсыз, таза, къайгъырыулу болсала эди деп термиледи.

1. *Мукъмин* (тюзю — *Му'мин*) — аллахха керти ийнанган, буслиман деген сёздю. *.

2. *Жабраил* (библияда — *Гавриил*) — аллахны ёз келечиси; аллах къайры буюрса да, Жабраил ары терк жетеди; аллах бла адамланы арасында ишлени аллахны жанына этеди. Қълундан не да келген алф мёлекди. Таурухлада къуранны Мухамматха ол келтирип бергенди.

3. *Мингкаи* (тюзю — *Михаил*) — суу юлешген мёлек; сыйлы мёлекледен бириди. Қязимни жалан да бу чыгъармасында тюбейди.

4. *Исрафил* (тюзю — *Серафим*) — къыяма айланган кюн сур (ачы тауушлу сырайна) согъуп чыгъарыкъ мёлекди. Малкъар тилге ол къатылыкъны, кюйсюзлюкню, ачы къадарны ангылатхан сёз болуп киргенди.

5. *Азраил* — жан алыучу мёлек.

6. *Мингкир, Нанкир* — буслиман мифологияда адам ёлгенден сора

кѳабырда соруу этерге келиучю мѳелекле. Ала бек огѳурсуздула; гюняхлары болгѳанланы, салталары бла уруп, жерни жети кѳатысына кийнредиле, жети кѳкге чыгѳарадыла; башха тюрлю азапла да чекдиредиле.

7. «*Хар адамгѳа эки мѳелек жетеди...*» — ислам динде жюрюген айтыулагѳа кѳре, хар адамны эки мѳелеги барды — аны гюняхларын бла сууапларын, башхача айтханда харам ишлерин бла халал ишлерин жазгѳанла. Аланы бири адамны онг имбашында туруп, онг ишлерин, эсе да сууапларын жазады, бири уа — сол имбашында туруп, сол ишлерин, эсе да гюняхларын чотха алады.

Китапла. — назму дуняда динлени кѳалай башланганлары, жазылгѳан китапла кѳалай туугѳанларыны, халкѳлагѳа кѳалай жайылгѳанларыны, кѳайсы фыйгѳамбарны иши, жашауу, окѳууу бла байламлы болгѳанларыны юсюнден таурухлагѳа кѳре жазылгѳанды.

1. *Хадисле* — Мухаммат фыйгѳамбарны уажип жашаууну, ишлерини, анга аллахны измилери кѳалай келгенини юсюнден таурухла. *Хадисле* — кѳуранны ангылатыуда, буслиманланы адеп-кѳылыкѳ, жюрюутуруу халларын белгилеуде, диннге кертчиликде юйретнуде, аны бла бирге буслиман ниетлени жайыуда уллу магѳананы тутадыла. Ала асламысында бурунгу араб таурухладан келгендиле, исламны излемлери бла байламлы дин тѳрелеге айлангандыла. Аланы жазыу, басмалау жалан да VIII—IX ѳмюрледе башланганды. Бусагѳатда араб кѳыраллада *хадис* китапла болуп, алты китап белгиледи, аланы аль Бухари (870 жылда ѳлгенди), Муслим (875 жылда ѳлгенди), Абу Дауд (888 жылда ѳлгенди), ат Тирмизи (892 жылда ѳлгенди), ан-Насаи (915 жылда ѳлгенди), Ибн Маджа (887 жылда ѳлгенди) жыйып, зарфха уруп чыгѳаргѳандыла.

2. *Таурат* (христиан динде Пятикнижье) — Моисейни (Мусаны) китабы.

3. *Инжил* (христиан динде Евангелие, Библияны бѳлюмю) — Иисус Христосну (Иса фыйгѳамбарны) китабы.

4. *Забур* (христиан динде Псалмы Давида) — Дауд фыйгѳамбарны китабы.

5. *Кѳуран* (арабча «окѳуу» деген сѳздю) — Аллахны Мухаммат фыйгѳамбаргѳа келген измилерин жыйышдыргѳан, ислам динде жамауат тѳрелени, буслиманланы эпчи халларын, адеп-кѳылыкѳ, жюрюутуруу борчларын, дин ниетлерин белгилеген китапды. Анда аламны, табийгѳатны, жашау этну тѳрелени кѳуралыуларына, келир заманлагѳа, ахыр кюннге да бурунгу адамланы ийнаныулары, кѳарамлары кѳалай болгѳаны кѳрюнеди. Ол китап 114 сурадан кѳуралады; хар сура кеси кезиуне аятлагѳа юлешинеди. Аят деген — айтымды, сѳз ючюн, кѳуранны биринчи сурасы Фатиха быллай аятла бла башланады: «1 — Халал жюрекли, огѳурлу аллахны аты бла, 2 — Махтау болсун аллахха — дуняланы бийине!» Кѳргенибизча, эки айтым эки аят

болады. Аятда 1-ден 68-ге дери сёз болады, кѳуранда бек узун — экинчи сура — «Ийнек» — 286 аят, бек кысха 112-чи сура — «Таза-лануу» — 3 аят боладыла. Кѳуран асламысына гыллыугѳа салынган, рифмаланган кѳара сёз бла жазылганды.

Мухамматны саулугѳунда кѳуран китап болуп басмаланмаганды. Таурухлагѳа кѳре, Мухамматны измилерин, айтханларын жыйышдырыуну бек алгѳа аны акѳыл нѳгерлери Убайду ибн Кааба, Абдаллах ибн Мас'уд, Абу Муса аль-Аш'ари башлагандыла Кѳуранны биринчи кѳол жазма китабын ючюнчю халиф Осман кѳураганды.

Мухаммат. Бу назмуну буслиманла зикирча окѳуп болгандыла, кертисинде уа Мухаммат тарыхда болган ишди. Ол Меккада энди жарлылыкѳ жете башлаган, бир заманлада иги бла айтылган кѳурайш тукѳумда 570 жылда тууганды. Атасындан эртте ѳксюз кѳалып, ата кѳарындашы Абу Талибни кѳойларын кютюп турганды, артда байлыгѳы болган тул кѳатын Хадижатха сатыу-алыу этерге болушлукѳчу болуп тохтаганды. Хадижат кесинден он алты жыл тамата болса да, Мухаммат аны алып, татлы жашаганды. Хадижат кѳп сабий тапханды, жалан да бир кѳызы — Фатимат сау кѳалып, файгѳамбарны урлугѳун аны сабийлери — Хасан бла Хусей жайгандыла. Хадижат ѳлгенден сора Мухаммат кѳп кѳатын алган эсе да, аладан файгѳамбаргѳа сабий кѳалганды деп алыкѳа илмугѳа белгили тѳююлдо.

Мухаммат кеси заманына кѳре, закый адам болуп, анга дери юрюген маданият тѳрелени, дни сезимлени, жашау, тарых болумланы уста хайырланганды; аны бла бирге, араб тукѳумлада, халкѳлада биригнуно, кючлю кѳырал болууну ниетлери терен сингип, жайылып барган заман эди: эндиге дери юрюген тѳреле, мажюсю табышыула эски болгандыла, ѳсюп барган жашау излемлени жалчытыргѳа жетишмейдиле; жангы ниетлени заман кеси излейди. Ол болумлада Мухаммат Арабияда бириккен кѳыралланы башчысы, аны бла бирге уа битеу да анга бойсунган халкѳланы устазы, ниет ѳкюлю болууну жангы борчун кесине алыргѳа базынганды, таукел болганды. Алай бла ары дери да иги белгили болган алай а кѳп тукѳумланы, башчыланы араларында юлешинип, бир кѳарыугѳа жеталмаган жашау тѳрелени кеси кѳолуна жыйышдырганды. Алай бла Мухаммат бир кезиге ѳз тукѳумуну башчысы — сеид да, аскер башчы — акид да, тукѳум таматасы, сюдюсю — хаким да, алакат оратор — хатиб да, ѳз тукѳумуну жырчысы — шаир да болганды. Жашау, политика излемлеге кѳре бир жолгѳа аланы бары бир кеси болургѳа, керек болса — хар бирине бир башха бетде кѳюнюрге кѳолундан келгенди. Айхай да, ислам (ислам деген арабча — бойсунуу, баш ийиу дегенди) хорлап, Мухаммат бириккен араб кѳыралны кѳураргѳа жетишгенден сора, аны жашауу, эт-

ген ишлери, айтханлары жомакъ болгъандыла, анга дери кѣп да заманлада жюриген таурухла араб жашауу бла байламлы хапарла Мухамматха кѣчгендиле. Ол, жер адамы болуудан къалып, кѣк адамы, аллахны жангыз келечиси, ёкюлю болургъа жетишгенди. Кязимни назмусу, айхай да, ол таурухла бла байламлыды, баш магъанасы — суратлау кючюндеди, эрттеги таурухланы назмугъа уста салып, адамны суратлау, тенглешдириу, табийгъат таныу сезимлерини ёсдюргенндеди.

1. *«Ол тутхан дин — Ибрахимни миллети...»* — араб таурухлада Ибрахим араб халкъланы аталарына саналады Ол Мухамматдан кѣп да алгъа бир аллахха табыныуу ишетлерин айтханды. Къуранны 14-чю сурасында Ибрахим, тилек этип, отха, суугъа табынган халкълангын динге къайтарады. Къартлыгъында аллах анга эки жаш — Исмаилны бла Исхакъны — бергенди. Былайда сѣз, баям, аладан жайылгъан миллетлени юслеринден барады.

2. *«Бар юмметледен сыйлыды юммети...»* — Мухаммат файгъамбарны ызындан баргъанла, буслиманла.

3. *«Атасы Абдуллах...»* — Мухамматны атасы Абдуллах Меккада белгили къурейшли тукъумладан болгъанды. Мухаммат, аны танымай, атасыны атасы Абдул Муталифни (тюзю — Абд аль-Мутталиб) къолунда къалгъанды. Мухамматха алты жыл болгъанда, авасы Аминат да ёлгенди. Андан сора жашчыкъны ата къарындашы Абдул-Талип алып ёсдюргенди. Мухаммат сау заманда Абдул-Талип буслиманнга къайтышмагъанды, аны ючюн а буслиман дуняда аны да шыгъыхха санайдыла.

Тарыхда Мухамматны атауулуну юсюнден толу билдириуле къалмагъандыла. Къурейшли Къусай, седиреп, чачылып баргъан акъсюек тукъумну бирикдирип, алгъыннгы даражасына жетдирирге кюрешгенди. Ол Меккада бурун къурейш тукъумла табыныучу жерни жангыздан ачып, ары табыныргъа жер жерледен адамла жюрип башларча этгенди. Аны бла бирге, Къусай мажюсю аллахлагъа табыныргъа келгенлеге къараргъа тукъумну адамларындан жумушчула салгъанды. Къусай ёлгенден сора къурейш тукъумланы башчысы аны тамата жашы Абдул Абдад — Дара, аны ызындан Къусайны кичи жашы Абд Манаф болгъандыла. Абд Манафны тѣрт жашы болгъанды. Аланы таматалары Абд Шамсыны жашы Омея айтхылы омеяд халифлени уллу аталары болгъанды. Омейяда къурагъан медиреселеде, межидледе Кязим да окъугъанды. Абд Шамсыны экинчи жашы Хашим Мухамматны атасыны атасыды.

4. *«Меккада туууп, хажирет этгенди...»* — Мухаммат ислам динни орнатыр ючюн кюрешни башлагъанда, кесини кѣп тейрилеге табынган халкъындан ангылау тапмагъанды, ол угъай эсенг, меккачы тукъумла анга чамланып, ёлтюрюрге ызындан болгъандыла. Ол заманда Мухаммат Маднагъа къачып къутулгъанды. Хажирет — къыйынлыкъ бла

жеринден кысталыуу аңгылатады. 622 жылда июль айы 26-чы кечесинде Мухаммат кесини актыллаш иҗгерлери бла бирге Меккадан Мадинага кычханды. Аны биргесине атланганла — мухажирледиле. Мухамматны инетине киргенле — асхалладыла. Буслиман жыл санау — хиджра да ол күнден башлачады.

5. *«Мадинада дуниядан кетгенди...»* — Мухаммат 8-чи июнда 632 жылда Мадинада ауушханды.

6. *Салауат* — табышуу, ыразылык тилеу.

Кыяма. Ахыр күниге кыямага ийнаныуу юсюнден бурунгу таурухлагга кёре жазылганды. Китапта чыккыганьындан сора да халкыда жүрюген кюл жазмала бардыла. Хар биринде да назмуну тексти бир кибикди. Темир-Хан-Шурада чыккыган редакциясына кёре басмаланады.

1. *«Хар кимни дефтери сыртына урулур...»* — Буслиман мифологияга кёре, кыяма күн, жашауу ахыры болуп, ёлгенле тирилгенде, хар кимни гюняхлары, сууаплары жазылган тефтерле окчулуп, адамны жаханымге, жаннетге барлыгы анга кёре тохташдырыллыкды.

2. *«Хакъ жолуна сират кёпюр кчурулур...»* — бурунгу таурухлада айтылган миф кёпюрдю, ол дуния бла ахыратны арасына салынады; хидиследе: «Берги кчулагы бешмингжыллык жол болур, аргы кчулагы бешмингжыллык жол болур, арасы да бешмингжыллык жол болур; сууаплы кчул кчуш учхапча учуп ётер, гюняхлы да аны тюбуне кетер», — деп айтылады. Исламны инег ишлеринде сират магъаналы жерни тутады. Дунияда кесип кыйыны бла жашагъан, уругъа, хыйлагъа кыатышмагъан, тил этмеген, кыаннга, саякылыккыга боялмагъан сиратдан «кёк жашнагъанча» ётерикди деп, адамны кюркчуу бла осал ишлеге кыатышмазгъа юйретгендиле, кыарангы дунияда аны магъанасы болганы ачыкды.

Къадар. Ислам философияны инетлерине кёре жазылганды. XX ёмюрню аллында Кязимни диниге, буйруккыга ийнаныуу жангылычлары бла байламлыды.

1. *«Сиз сюйсегиз кёрде ырахат жатаргъа...»* — ёлгенден сора кыбырда Мункир бла Нанкир соруу этгенлеринде, сууаплары болмагъанла жууап-сылтау тапмай, амалсыз боллукдула деп кюркчутадыла буслиманланы. Кязим ол дин ийнаныуу юсю бла адамланы игликке, хар тюрюю аман ишледен кери турургъа юйретеди. Назмуну мураты дин инетлени угъай, игиликни жайыу болганы туурады. Кязимни бштеу да дин инетли чыгъармаларында тохтамай эшитилген, бир ызны, бир макъамны тутхан ауаз — бар айтылган затла бла, — ала кюркчуулу эселе, кыарангылыккы, жахиллик бла байламлы эселе да, — барындан юйретиу магъана чыгъарыргъа кюрешюдю. Бурунгу мада-

ниятланы иги билген Қязим хажи аллахны, ол дуняны, кёкню, жаннетни юсюнден айтса да, ала бары адам улуну жолу, сезими, табиғьат анғылауу бла байламлы болгъанларын унутмагъанды; ёз халкъыны да халың, анғылауун иги билип, бурунгу ызладан жангы, иги жолла кўураргъа умут этгенди. Аллахха кўуллукъ этнуно игиликге кўуллукъ этну деп анғылап, адамны жүрегинде ийман бар эсе, бет да, адеплик да болургъа керекди деп тургъанды.

22. «Тиширыу».— Эрлери болгъан буслиман тиширыула кеслерин кўалай жүрютюрге керек болгъанлары кўуранда, шериятта да кёп айтлады. Белгилисича, тиширыуну ол дуняда насыплы болмакълыгъы жалан да эрини ыразылыгъы бла байламлыды, эрге баргъынчы ёлсе уа — атасыны, анасыны ыразылыгъы керекди. Тиширыу эрге баргъандан сора неяхлы эрини кёлюне жетип, аны айтханын жерге салмай, жүрегин кўыйнамай жашаргъа тийишлиди. Тюзю, эрине кўуллукъ этну — аллахха кўуллукъ этну бла тенг даражагъа салынады. Ол сезимде ёсген кўыз башха тюрлю жашауну болургъа боллугъуна ийнанган да этмегенди.

Қязимни бу назмусу эки жаны бла кўыйматлыды: биринчиден ислам дин, шерият, адет да тиширыугъа кўалай кўарагъанларын кёргюзтүп, аланы зулму халларын ачыкълатады; экинчи жаңындан, шерият низамланы назмугъа салып, хар замандача, жарыкъландырыу, юретиу ишин, умутларын жашауда бардырады. Кеси заманына кёре, ол керекли тюз мадар эди: кўызла асламысында сўйгенлерине угъай,— кимге берселе, анга бара эдиле; ол ишни атала, анала сабийибизге аманлыкъ этебиз деп угъай,— анга жашар, тынчайыр жер излеп, башын тутар, юй болур деп этгендиле. Аллаһ жашау тёредеге шёндююгю кёз бла кўарамай, ол заманга кёре, ол заманны психологиясына, адетлерине, аталыкъ, аналыкъ сезимлерине кёре кўараргъа тийишлиди. Дагъыда унутургъа жарамазлыкъ бир зат: бек иги, асыл тиширыугъа атасы, анасы, эри айтханны этген, бойсуна, буюгъа билген тиширыу саналгъанды, «насыплары» да аллаһ тиширыуланы бегирек тутханды. Айхай да, жамауат кёзден кўарагъанда, от жагъа жылыу кўурамакълыкъ, саулукълу, таза сабийле ёсдюрюу тиширыуну биринчи насыбына саналгъанды. 90-чы жылланы арасында Қязим жамауат сезимни, адеп-кўылыкъ ишленмекликни ол ызында тургъаны кёрюнеди. Аны чыгъармачылыгъыны ёсюу жолуна кўарагъанда уа, артда «Тарыгъыу», «Тахир бла Зухура», «Бужигит» кибик, аны тауушлукъ сўймеклик лирикасын кўурагъан кўысха назмулары кибик, таза да ыңкылап магъанасы болгъан суратлау чыгъармаларына аллаһ дин жарыкъландырыуну, ислам бла мажюсю тёреле кўатышхан ниет институтланы юслери бла келгенни белгилерчады.

Хасаулары Абидатны кӱол жазма тефтерине кӱре, биринчи кере бас-маланады. Назму дагыда кӱп тизмеледе гӱбейди.

23. Тазалыкь.— Кязимни халкьда зикирча жӱрюген назмуларын-дан бириди. Биринчи кере «Беш намаз» деген аты бла 1906 жылда по-этни «Ийман-ислам» деген китабында басмаланганды. Ол назмуну 1979 жылда Яникойда Жазаланы Сейфуллахдан Беппайланы Муталиф да жазып алгъанды. Мында Кязимни баш мураты — адамны ниет, чарх тазалыгына алланылды. Аны себепли назмугъа «Тазалыкь» деген, кӱп тизмеледе жӱрюген ат тюзюрек келишеди.

24. «Сокъураныр аман ишге алдатхан...» — бу назму шаркьлы су-фий назмучулукьну тӱрелери бла байламлыды. Тазаланыуну, «аллах сыфатлы» болууну ниетлери суфий поэзияны ӱзегидиле, аны юйретни, чакъырыу кӱчюдюле. Аламда аллах кӱрмеген зат жокъду: акъылгъа келген затланы, муратланы да ол кӱрюп, билип турады деп ийнангандыла. Бу кезинде Кязимни этика, философия излемлеринде да од ниет терен тамырланылды. Дин жарыкъландырыуну юсю бла халкьны тюз жолгъа салыргъа, адамла арасында бузукълукьну, зулумгъа тӱзююню кетерирге боллукъду деп ийнанган поэтге суфий поэзияны од формалы ниетлери, айхай да, жууукъ эдиле. Ала тюз да, керти да кӱрюн-гендиле.

ӱкинчи жанындан, алай сезимле, асыллыкьгъа юйретни амалла, малкьар халкьны кесинде туууп, ӱсюп, тамырланып баргъан юйретни институтлагъа айланып, дуняа ангылауну, жарыкъландырыуну жангыз формасы, жолу болгъандыла. Халкь тау тарлагъа терен кирип болса да, адам улуну ниет ӱсююнден бир жанында кьалмагъанды: кесн да, ӱсюп келген жаш тӱлюню хыйла, осал ишлеге, уругъа, зулумгъа бош-ламаз ючюн кӱп тюрлю амал-такъал этгенди; халкьны бурунгу ма-жюсю таурухларында жӱрюген адеп-кылыкь тӱрелерин жангы-дан кирген тӱреле бла келишдирирге кюешгенди. Ол арада Кязим дин жарыкъландырыуну жолу бла адамлыкьны, таза ниетликни ӱсдюрю-ге, адамланы этген жангылычларына, хаталарына сокъурандырыргъа, игиликке кьайтышдырыргъа сюйгенди.

1. *«Ахыратда азап токьмакь тийдирир...»* — Буслиман мифология-гъа кӱре, адам ӱлгенден сора ары соруу этген мӱлекле Мингкир бла Нанкир киредиле. ӱлген бу дуняада осал ишле, гюняхла этген эсе, уруп, жерге кийиредиле, жети кӱкге чыгъарадыла; азап токьмакьлары бла туюдиле.

2. *«Андан сора жаханым от кюйдюрюр...»* — Мингкир бла Нанкир. кьабырда соруу этип, адамны гюняхлы, кирли жашагъанын тохташ-дыргъандан сора, ӱлген жаханымге туюшеди. Буслиман мифологиягъа кӱре, адам анда жети минг жыл отда кюерикди, жети минг жыл да эти илбизиреп, жара болуп, жашарыкьды. Кязимни ийнаныууна, наз-

муну ниетни кёре да, ол шарт жаш тёлую ариу кылыккы, адепли болургъа юретирге керекди.

3. «*Харам болур кеси кесин ёлтюрген...*» — кзуранда буслиман адамгъа кесин ёлтюрген бек уллу гюняхха. къабыр азапха саналады. Кеси кесин ёлтюрген тюзюндегъа жаханымге барлыккы кёп хадиседе, суралада айтылады. Аны себепли буслиман динге ишанинганланы арасында кеси кесин ёлтюрген бек аз тюбейди. Аллаигъа жаназы, дууа, аш да тийншли болмагъанды; ёлгенни ызындан этилирге тийншли керекле — зикирле, ашла, садакъала харамгъа сакългъандыла.

4. *Мархаба* — салам, алгъыш, ыразылыккы билдириу. Бусагъатда малкъар тилде, болуш, бет эт, жан аурут деген магъанада айтылып да тюбейди.

5. *Суал* — тере, оноу, кесамат.

6. «*Мурдаргъа жол кюяргъа...*» — бурунгу ийнаныулагъа кере, адам ёлтюрген мурдаргъа саналгъанды; анга мал кесерге, ашха-суугъа къатышыргъа тийншли болмагъанды. Аллаи адам бла бирге ашлаугъа олтурургъа, жолгъа бирге чыгъаргъа да жарамгъанды.

7. «*Инсан болуп, инсан жанын жюяргъа...*» — буслиманланы араларына дни къарындашлыккы сезими, ниетлери терен сингигендиле. Буслиман буслиманга кюл кетюрюрге, артыккык этерге эркин тюююлду. Аллаи ишлеге кзуранда бек сур, къаты буйрукъла салынадыла. Аны ючюу а Мухаммат ёлгенден сора халифле бийлик ючюу бир бирлерни бир да къарамай ёлтюрючюу эдиле.

25. *Ахырзаман дуния*.— Биринчи кере 1974 жылда Къабарты-Малкъар илму-излем институтну тил, фольклор экспедициясы Кенделенде Улакъланы Омардан магнитофонга жазып алгъанды. Анда бу уллу байламлы сёлери дин ангыламла чактырыула бла алышынып келеди. Улакъланы Омар кеси да зикир, дууа къадарында айтады, чыгъарма болгъанындан хапары жокъду. Экспедицияны членлери да (ол заманда илмуланы кандидатлары И. Х. Ахматов, И. М. Отаров, А. М. Тепеев) ол Кязимни назмусу болургъа боллугъуну юсюнден бир актылы тююл эдиле. Алай а назму ауздан ауузгъа айтыла, бек тюргенген эсе да, Кязимни хатын жюрютгени туура эди.

1975 жылдагъы экспедиция ол чыгъарманы, дагъыда бир къауум назмусун тапханды. Бызынгыда Холамханланы Сахай айтхан вариант:

Кюрешейик ийман бла ёлюрге,
Сыйлы аллахны анда нюрюн кюрюрге,
Жаныбызны хакъ жолуна берирге,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Келиннгенди бу дунияда хыйсапха:
Я-раппана салма уру азапха,

Атма бизни харам бла икъапха,—
Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Хар адамны сыйрат бла сюрюрле,
Этгенлерин эм ишлерин сурарла,
Ахыр-ауал, анда хукму къурарла,—
Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Китапларын, алып келип, берирле,
Гюняхларын, сууапларын кёрюрле,
Гюняхлыны кер агъачха керирле,—
Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Сыйлы къулла кевсер суудан ичерле,
Жетмиш тюрлю дарий кийим киерле,
Бир бирине салауат-салам иерле,—
Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Хар адамны тюзлюгю терк билинир,
Ахыратда юлюш болуп келинир,
Анга кёре, сайлау, къуллукъ берилир,—
Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Тюплерине алтын тахта салыныр,
Тюбю бла татлы суула барылыр,
Хар бир ичги анда халал болунур,—
Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Къолларына кюн тыйылмаз жарыкъдан,
Къыйналмазла не жылыдан, сууукъдан,
Инжилмезле бир да анда тарлыкъдан,—
Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Ол зауукъгъа насыплыла жетерле,
Сыйлы аллахха зыяратла этерле,
Ассы къулла андан узакъ кетерле,—
Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Кязим хажи шашханлагъа кюеди,
Амал бла жукъ тапмазын биледи,
Гюняхлары кечилсин деп тилейди,—
Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Сыйлылыгъы жарты болмаз не такъыр,
Кязимни да жашнетинге сен чакъыр,
Къайры барса, рахмат тилейд ол факъыр,—
Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Мында да назмугъа толусунлай табыныу, тилеу магъана берилгени туурады. Андан ары Герпегежде Чабдарланы Мустафа (ол заманда 86 жыл) «Кязимни аллай назмусу болуучусун», ол «Алдатмагъыз ахырзаман Дуниягъа!» деп, ууз бернучюсюн айтханды. Кесини вариантын окъугъанды:

АХЫРЗАМАН ДУНИЯ

Жаннет деген олду,— халын айтайым,—
Къулакъ салып, тынгылагъыз хар дайым,
Хадиследе кѳргеними айтайым,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Баям этип бизни ючюн жаннетин,
Жаратханды ашын, сууун, шербетин,
Земзем сууун, тюрю халал кѳгетин,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Ишлегеннге жаннет эшик ачылыр,
Нюр тѳгюлюр, ырахатлыкъ чачылыр,
Махтау, рахму, кечгинлик да табылыр,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Зулмучула жаханымге кирирле,
Сюеклери жаннган отда кюерле,
Кеч билирле, тобукъларын тюерле,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Хаким жашла сафарларын санарла,
Хакъ жолунда чыракъ болуп жанарла,
Жанларына анда себеп табарла,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Хаким къызла жарыкълыкъны сюерле,
Жетмиш тюрю дарий кийим киерле,
Бир бирине сыйлы салам иерле,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Хар адамны тюзлюгю терк билинир,
Эки къаты юлюш болуп келинир,
Анга кѳре, сайлау, къуллукъ берилир,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Тюплерине алтын тахта салыныр,
Тюбю бла таза суула барылыр,
Хар бир ичги анда халал болунур,—
Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа!

Қолларына шор тыйылмаз жарықдан,
Қыйналмазла не жылыдан, сууқдан,
Инжилмезле бир да анда тарлықдан,—
Алдатмағыз ахырзаман дунияғыз!

Көгетлери тюрсюнюнде бир болуп,
Чайнағанда хар бириси минг болуп,
Ол зауукғыз жетиширик ким болур?!—
Алдатмағыз ахырзаман дунияғыз!

Неден сүйсе, келип, андан ашарла,
Тюплерине кзуу төшекле жасарла,
Бу зауукғыз кирип, алай жашарла,—
Алдатмағыз ахырзаман дунияғыз!

Ол зауукғыз насыплыла жетерле,
Жаннетледе жарық жашау этерле,
Ассы кзулла андан узак кетерле,—
Алдатмағыз ахырзаман дунияғыз!

Кюрешейик ийман бла ёлюрге,
Жети кекде жаннетлени керюрге,
Жаныбызны хак жолуна берирге,—
Алдатмағыз ахырзаман дунияғыз!

Ийман олду — азатлығыз жанынғы,
Харам ишге кыйнамасанг санынғы,
Уру, хыйны бийлемесе канынғы,—
Алдатмағыз ахырзаман дунияғыз!

Таза кзулду суймеклиги суралыр,
Сафарына ол эринмей баралыр,
Ёле туруп, кыйналмайын жан алыр,—
Алдатмағыз ахырзаман дунияғыз!

Сууап жазған мёлеги бек кзууаныр,
Тефтерине хурмет бла кзаралыр,
Аманлыкчы жан бералмай аралыр,—
Алдатмағыз ахырзаман дунияғыз!

Ийманлығыз налат берир кюн келмез,
Написине артыкылыкны ол бермез,
Ёлген сабий даучу болуп скоелмез,—
Алдатмағыз ахырзаман дунияғыз!

Минг бир сёзню бизге берди бийибиз,
 Анга ёлчем, хыйсап салды, билигиз!
 Жаннет ючюн сиз бир бирни суюююз,—
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Бир ётюрюк минг уялтыр, айтайым,
 Керти сёзню иеси бол хар дайым,
 Жан алдасам, аллахымы алдайым,—
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Кязим хажи шашханлагъа кюеди,
 Амал бла жукъ тапмазын биледи,
 Гюняхлары кечилсин деп тилейди,—
 Алдатмагъыз ахырзаман дунягъа!

Моулютге жорючю кёп къартланы зикир китапларында жазылып, ол назму фыйгъамбарны жашауун, дин кюрешлерин айтхан таурухла бла тенг жырланганды. Тынгылагъанлагъа ол дунялыкъдан эсе, ахыратны иги кёргюзтюр ючюн билген, ангылагъан адамла Кязим жашауну юсюнден айтхан жерлени дин сёзле, ангыламла бла алышындыргъандыла. Европалы ренессансны заманында жаннетге жолочулукъну кёргюзтген закий чыгъармаланы тёресинде жазылгъан. айтхылыкъ Дансени кёрмей, тапымай, эшитмей, «ол дуняны» аныча кёрген, суратлагъан таулу чыгъарма — Кязимни «Ахырзаман дуня» поэмасы толусунлай бизге жетмей, жетгени да кёп жаны бла бузулгъаны кёрюнеди.

Эки экспедициядан сора Кязимни чыгъармачылыгъын иги билген Къулуиланы Къайсынны 1975 жылны кюз артында, институтха чакъырып, ол чыгъарманы кёол бла кёчюрюп алгъан, магнитофонга да жаздыргъан вариантларын кёргюзтгенбиз. Къайсын, ол керти да Кязимни чыгъармасы болгъанын, «Ахырзаман дуня» деп, Кязим бек суююп къатлаучусун, кеси уа аны 1938 жылда Нальчикде Кязимни кесинден жазып алып, Къабарты-Малкъарны илму-излем институтуна бергенин айтханды. Къайсын ол назмугъа экинчи кере да иги тынгылап, ол бек тюрленгенин, болмачы таурухла, дин сёзле, сезимле чыгъарманы суратлау-ниет магъанасын мутхуз этгенлерин, Кязимни текстине толусунлай Чабдарланы Мустафаны варианты келишгенин белгиленди. Текстлени барын да саулай жаздырып алып, къарап, эсине тюшюралгъаныча тюзетип бергенди. Назму ол текстге кёре басмаланады.

1. «Сафарына ол эринмей баралыр...» — къадарына, жазууна таукел тюбер, аллахны буйругъуна оноу этмез, тарыкъмаз, кыйын жол чыкъса да, арсарсыз атланыр деген магъанада.

2. «*Еле туруп, кыйнамайын жан алып...*» — исламны юретиу ишинде адамны бу дуньяда кыалай жашагъанына уллу эс бурулады. Осал иш этген, урлагъан, ётюрюк айтхан, атасына, анасына аман болгъан, терс инетлени, саякълыкны акъылына окъуна келтирген, ёле туруп, жан алалмай, бек кыйналады деген буслиман сезимлеге терен сингдирилгенди. Динни ол тёрелери Кязимни адамны юретирге, игилендирирге, аны акъылын тюз, иги ишлеге бурургъа алланган инетлерин ачыкъларгъа болушадыла. Меччиланы Кязим исламны жашау чойреликле оюп, кзурутуп баргъан адеп-кылыкъ келамларын эсге салады; алагъа жангы кюч, магъана берирге умут этеди.

3. «*Написине артыкълыкны ол бермез...*» — написи — тиширыуу, эр кишини эрлиги, тиширыулугъу, эр, къатын болуу излемлери. Былайда сёз тиширыуу юсюнден барады. Исламда тиширыуу ичин кетермеклиги бек уллу гоняхха, мурдар ишге саналады. Написини артыкълыкъ этмеклик — ёз табийгъатына тийишли ишге чойре турмакълыкды, аллахны буйругъун, дуньяны да адетини бузмакълыкды деп, алай къаралгъанды. Кязим кесини ол затлагъа къарамлары бла игиликни жакълайды.

4. «*Елген сабий даучу болуп сюелмез...*» — дин ийнаныулагъа кёре, тууарыкъ сабий бир тюрю чырмау бла тиширыуу ичинден кетсе, туумай кълса, анасыны хатасындан — ол кыяма кюн дау айтып сюелди; андан да бек некахсыз, зийна бла туугъан сабий кыйышлыкъ береди: ол сират кёпюрге, къан тулукъ болуп, атасыны бла анасыны алларына тёнгереп келеди.

5. «*Минг бир сёзю бизге берди бийибиз...*» — исламны инет жашауунда хар буслиман билирге тийишли минг бла бир сыйлы сёз барды деген ийнаныу юрююдю. Ала бары аллахны, анга кзулукъ этнушо, жерде фыйгъамбарланы юслериндендиле. Болса да ала къайсы, къллай сёзле болгъанларын кёрюзтген тафсир бизге белгили туююлду. Былайда «бийибиз» деп аллахха айтылады.

6. «*Сыйлылыгъы жаргы болмаз, не такъыр*». — Аллахны характеристикасыды. Анга айтылуучу махтау, бюсюреу сёзлени бирикдиреди.

7. «*Я — раппана, салма уру азапха...*» — *Раппана*, тюзю — *Раббана* — юретиучю, усгаз, бары билген деген сёзю; былайда аллахха айтылады, анга махтау берип, тилек этип, табынын сёлешюдю.

8. «*Атма бизни харам бла икъапха*». — *икъап* — баям, арабча *укуба* азап берну, терслигине тубетну дегенден бузулуп, тюрлендирилип тюшген сёзю. Кязимни хайырлашуунда жаханымни синонимиди.

9. «*Китапларын алып келип берирле*». — 4-чю назмугъа берилген ангълатуылада айтылгъаныча, адамны гонях, сууап жазгъан мёлклерин аны бу жашауда ишлерин дефтер этип турадыла. Къыямада жаханым, жаннет айырылгъанда, адамгъа сюд, жол алагъа кёре этиледди.

10 «*Бизни ючюн кзуран, китап эндирди*», — буслиман таурухлада

битеу да дин китапла кёкден тюшгендиле деп, алай жүрюйдю. 104 китап тюшгенди. Жюзюсю чапыракъ-чапыракъ, тёртюсю улуу китапла болуп тюшгендиле. Аланы юслеринден толуракъ 4-чю назмуну ангылатыуларында окъургъа боллукъду.

26. **Адеп бейтлери**, 27. «Рахму этер аллах адам улуна...» — Бу эки назму да Къудайланы Муса эфендини кьол жазма тефтерине кёре басмаланадыла. Кязим ары дери кёп бейт жазган эсе да быллай ат бла назмусу биринчи кере тюбейди. Назмучулукъну бейт формасы — Кязимни суйген жоругъу болгъанын кёргюзтеди. Эки назму да кёп тюрлю тефтерледе жүрюйдюле, Кязимни адеп-къылыкъ, дин алдырыу насихатларыча айтыладыла. Совет басмада биринчи кере басмаланадыла.

28. **Игилик бла аманлыкъ**. — 1976 жылда Яникойда Жазаланы Сейфуллахдан Бешайланы Муталиф жазып алгъанды. Сейфуллах эфенди айтханнга кёре назмуну аты «Ол дунядагъы азап» деп болургъа керек эди; кертиси да эфендиле анга зикир магъана берип айтхандыла. Бызынгыда Холамханланы Сахай жаздыргъан вариантыны аты уа «Игилик бла аманлыкъды». Сахай дин окъуу болган эсе да, кыраллыкъгъа къатышхан, жангы сезимли, ангылаулу адам эди. Ол Кязимни эрттеги назмуларында окъуна дин зикирлени угъай, — адабият чыгъармачылыкъны кёргенди. Бизни акъылыбызгъа кёре, назмуну ниет мурдору дин таурухла бла байламлы эсе да, жаханым, жаннет деген ангыламла адамны аллахха къуллукъ этиу даражасы бла байламлы кёрюне эселе да, Кязимни назмусу ол дуняда адам кёрлюк азапны кётюртюр айтыу бла чекленмейди. Чыгъарманы суратлау адабият магъанасы игилик бла аманлыкъны табийгъатларын кёргюзтгениндеди. Айхай да, Кязим, динге ийнанган адам, игилик деген алгъа аллахны аллында бет жарыкълы боллугъун, аманлыкъ этген да, анга кёре, ол дуняда тийишли жерин табарыгъын крти жүрегинден ийнанып айтады. Алай Кязимге *аллах* деген хар заманда *кртилик*, *бет*, *намыс*, *адамлыкъ*, *тазалыкъ*, *халаллыкъ*, *тюз ниетлик*, *жандауурлукъ* деген, адамны асыл этген ангыламланы жыйышдыргъанын эсенд кетерирге жарамайды. Ол дуняны сыфаты да Кязимге игилик бла аманлыкъны бетлерин толуракъ ачыкълар ючюн керекди. Аны себепли назмуну «Игилик бла аманлыкъ» деген аты тюзюрекди, аны магъанасын толуракъ, игирек ачыкълайды.

29. **Къалабекланы Шаулукъ хажини ёлюмю**. — Кязим бу назмуну Думаладан биргесине барган Къалабеклагъы Шаулукъха этгенди. Шаулукъ хаж кылыргъа Мединагъа барып келе, жолда ауруп ёлгеши кёрюнеди. Ажымлы ёлюмню юсюнден назмуну Кязим Чегемге къайтып этгенди. Малкъондуланы Хамит бла Журтубайланы Махти

Яникой элде жашагъан Трамланы Ахматдан, андан сора да Нальчик шахарда жашагъан Гелястанланы Ибрагимден жазып алгъандыла. Биринчи кере басмаланады.

1. *Жаммо* — баям, жер атыды. Къайсы къыралда, жерде болгъанын тохташдыралмагъанбыз.

2. *Хожа* — дервишди. Дин тазалыкъ излегец мухажир.

3. *Маза ишле* — къыйын ишле.

4. *Осман тели* — баям, Шаулухну Чегемде жууукъларындан бириди не жашыды.

5. *Халил-къурамхан* — файгъамбарны кеп атларындан бириди.

30. Ахыр кюн. — халкъда зикир болуп жюригенди. Биринчи кере «Къарындашым, тынгыла манга» деген ат бла 1906 жылда Кязимни «Ийман-ислам» китабында чыкъгъанды. 1979 жылда Яникойда Жазаланы Сейфуллахдан Беппайланы Муталиф жазып алгъан варианты «Ёлюм келир бизге билмей» деп аталады. Башха тизмеледе назмуну атына «Ахыр кюн» деп келеди. Хар жазып алгъан, баям, назмуну кесини ангылауна кере тюрлендирип болгъанды. «Ахыр кюн» деген аты назмуну магъанасына тюзюрек келишеди.

31. Кёкге учхан. — Кязимни бурунгу сюжетлеге жазылгъан, Мухаммат файгъамбарны туугъанын, жашауун, ёлюмюн кёргюзтген чыгъармасыды. Таулу элде аны моулютге жыйылгъанда речитатив халда бирге жырайдыла, зикир өтедиле.

Моулют — арабча маулид ан-Наби, — Мухаммат файгъамбарны туугъан кюнюне жораланган байрамды. Ол байрам буслиман календарь бла раби аль-авваль айны 12-чи кюнюнде этиледди. Ол байрамда зикир айтып, садакъа бергенден тышында да, межгитледе не юйледе жыйылып, къуран сураланы, файгъамбарны жашауун, кюрешин, актылып айтхан хадислени окъудула. Бурун Меккада, Мадинада, башха жерледе да орамлагъа, майданлагъа къуюлушуп, кечеле бла жау чыракъла жандырып, Мухамматны анасы Аминатны суратларын да алып, зикир, ла-илаха айтышып болгъандыла.

Моулют бек кеч, исламда дин ызладан бири — суфий къарындашлыкъны ниетлери бла байламлы туугъан байрамды. Аны буслиманла бары да журютмейдиле, ол угъай эсенг, исламны бурунгу төрелерин сакълагъан «керти буслиманла» моулют этмекликни керексиз терс ишге, динни бузгъаннга окъуна санайдыла.

Поэма Мухаммат файгъамбарны сейирлик ажайып туугъанын, жашагъанын, кёкге учханын бурунгу миф сезимле бла байламлы кёргюзтеди. Керги да болгъан, жашауу кеп къалмай тюз келишдириле келген Мухаммат, артда туугъан, жарашдырылгъан, бек бурунладан

белгили болуп, артада уа анга аталып кълалгъан таурухланы, мифлени жигитине ётуп кетгени белгиледи. Къуранны 33-чю сурасында ол «уу-ахтысы да болгъан бир къара адам» эсе, окъумагъаны, сейирлик ажайып ишле «къолундан келмезлиги» айтыла эсе, ол жалан да «эсгертиучю», «келечи», «игилик айтыучю», «жарыкъ берген чырахтан» эсе, ол жерге жалан да аллахны келечиси болуп, аны сёзюн айтыргъа келген эсе, исламны ол ёлгенден сора туугъан тёрелери Мухамматха кёп сейирлик уажип затла атагъандыла. Къуран кеси уа аны фыйгъамбар келечилигин, уажиплигин къуртха болумла бла байламлы этерге сюймейди. 41-чи сураны 5-чи аятында былай жазылынды: «Айт: мен да адамма, сизнича адамма мен да... Манга изми болгъанды,— сизни аллахыгъыз — бир аллахды». Айхай да, Мухаммат фыйгъамбарны ажайып ишлери аллай аятла бла аз да келишмейдиле, сейирлик хадисле, таурухла халкъланы сезимлеринде, эслеринде къуранны ангылашыныу-суз, узакъ сураларындан эсе иги сакълангандыла, къанларына терк сингендиле. Аны себепли битеу да буслиман поэзияны тёрелеринде Мухаммат кёп ажайып ишле этген, сейирлик затла болдургъан миф батырны сыфатында суратланады.

Кязим да ол тёрелени бузмай, поэмасында Мухамматны сейирлик нюрю, кючю болгъан, уажип ишле этген миф батырныча суратлагъанды. Поэма тёрт бёлюмден къуралгъанды — фыйгъамбарны туугъаны, эмчекге алыннганы, кёкге учханы, ёлгени. Хар бёлюм кеси аллына энчи нисте, жашау толугъу болгъан чыгъармады, аны себепли бюгюн да халкъда башха-башха жюрюйдю. Фыйгъамбарны туугъаны, мифге кёре, авторну кесини атындан бериледи; эмчекге алыннганыны юсюнден эмчек анасы Халимат айтады; кёкге учханы фыйгъамбар кеси хапарлайды; ёлгени, биринчи бёлюмюндеча, автор суратлайды. Чыгъарманы алаи къуралгъаны Мухамматны заманын, «келечи боллукъ нюрюи» ол замандагъы миф сезимлеге тийишлисича, толу кёргозтюрге ол бергенди. Мухамматны туугъаны дунягъа игилик, азатлыкъ -келгенча, жарыкъ кёллену бла айтылады; аны эмчекге алыннганы, кёкге учханы — ажайып затлагъа ийнаныуну, сейирсиниуну, тобагъа къайтыуну психологиясын бердиле; фыйгъамбарны ёлгени — бушуу ауаз бла айтылады. Поэманы тили, жия тартылгъанлай, пластикалы бирлиги, рифма, гыллыу усталыгъы, аны бла бирге хар зат — болум, фикир, иш — къошакъсыз, шарт, шатык айтылгъаны — малкъар адабиятны тарыхында поэманы суратлау магъанасын бийик даражагъа саладыла.

1. «Елдю атасы Абдуллах...» — Тюзю — Абдаллах. Мухаммат ёз атасы Абдуллахны танымагъанды,— ол туугъунчу ёлгенди, анасындан да алтыжыллыкълай ёксюз кълалгъанды. Анасыны атасы Абд аль-Мугталиб алып ёсдюргенди. Ол да ёлгенден сора ата къарындашы Абу-Талиб алгъанды.

2. «Асият бла Мариям...» — Мухамматны юсюнден араб, тюрк ада-

биятлада ала бир да эсгерилмейдиле. Ажам тилледе жюриген хапар-лагыя артдан кирген болурла деп, алай кыараргыя керекди.

3. «*Тилни тасдик этдирип...*»—«тасдик» деген араб сөз бек алгыя Кязимни кыол жазмасындан кычюрюлген тизмеде «тасбих» болуп, андан ары ол жангылыч кыайтарылып тургыянига ушайды. «Тасдик» деген а араб тилде— аллахха жюригинден ийнануу, шексиз болуу дегенин ангылатады Мухаммат фыйгыамбар исламгыя анасыны кыарнында окыуна туюнюнуп, ийнанып болгыянча суратланады.

4. «*Раббигыул ауал айда...*» — туюю — *Раби аль-авваль* — буслиманланы ай календарларыны ючюнчю айы.

5. «*Жум бла Гыам билгенди.*»— Жум бла Гыам туюнюнлей ол атлары бла белгили туююлдуле. Араб мифологияда Иаджудж бла Маджудж деп жюриген, узакъ Кыончыкыгыанда жашагыян, аманлыкъ жайгыян халкыла бардыла. Кыуранда айтылгыянына кыре, Зулкыарней ол огыурсуз, хыйлачы халкыла жашагыян жерге амал бла кирип, ала тышына чыгыалмазча темир буруу салгыанды. 18-чи сурада: «Сора миналмай эдиле ол бурууну башына, туюн тешип йталмай эдиле»,— деп жазылады. Болса да, кыяяма айланган кюн Иаджуджла бла Маджуджла, ол бурууну бузуп, чыгыарыкыдыла. Ала хар кечеден ол бурууну туюн тешип, ычхыныргыя кюришедиле; ала да тешип чыгыаргыя кып кыалмагыанда, танг атады да, аллах тешикни бегитип кыояды. Ол адамла залымдиле, бурууну ууатып кытулсала, Тигр бла Ефрат черкленп, Тивернад кылно да сууларын ичип, кыурутуп кыоярыкыдыла, бир кечеге адам улун кесип чыгыарыкыдыла. Сора ала кыкге садакыла бла атып башларыкыдыла. Ол заманда аллах чамланып, жерге алай кыуртла жиберликди — ала Иаджуджла бла Маджуджланы кыулакыларына, бурунларына кирип, тунчукыдуруп, аланы алай кыырлыкыдыла. Ажам тилдеги жазмалада ол кыыйн атла ауузгыя тынч келир ючюн тюрлендирилип, Жум бла Гыам болуп кыалыргыя боллукыдула, Кызим да атланы ол формаларында андан алгыанды. Болса да, Жум бла Гыамны кыайдан кыелгенлерин, не болгыянларын ангылатыр ючюн бу миф да, башха оюмла да терс, жангылыч болургыя боллукыларын айтыргыя тийишлиди. Кызим алыучу адам атла, адабият чыгыармала да алыкыя толу тохташдырылмагыандыла.

6. «*...рахмусун да тилейбиз...*» — рахму, себеп, болушлукъ. *Рахму* Кызимде кып тубеген сөздю, малкыар адабият тилге да Кызим кийиргенди.

7. «*Фарис сууу кыуруду...*» — Фарис — Персия; сасанид Персия ол заманлада отха табыннганды. Аны себепли Мухамматны дуниягыя келгени бла байламлы туугыян таурухлада исламны душманыча суратланмай амалы жокъ эди. «*Фарис сууу кыуруду*» демеклик — отха табыннган персияны да кыючу кетди, кыуруду демекликди.

8. «*Арсар болуп кыалдыла гыафирлени башлары...*» — Мухаммат ду-

инягъа келген заманда Араб жарым айрыкамда мажюсюлюк бла чойют (нудей) динле къатыш жюрюгендиле. Былайда сёз чойют динни тутханланы юслеринден барады.

9. *«Дылгам болуп кълдыла къллукъ этген ташлары...»* — Ол заманда араб тукъумланы хар бири кесини тейрисине — «аллах» деп тутхан ташына не бир суугъа, жерге табына эди. Мухаммат фыйгъамбар ислам дин ючюн кюрешин тюрлю-тюрлю тейрилеге табыныуну кьойдуруудан башлагъанды.

10. *«Жюрегими жардыла, къан къартыгъын алдыла...»* — Буслиман мифологияда, кълуранда да Мухаммат гитче заманчыгъында кьой кюте тургъанлай, мёлекле келип, кёкюрегин жарып, орнуна нюр салып кетгендиле деп айтылады. Кълуранны 94-чю сурасыны 1-чи аятында былай барды: «Да биз сени кёкюрегинги ачмагъанбызмы да?» Андан кёл табып, артда кълуранны тафсир этгенле аллахны буйругу бла мёлекле Мухамматны жюрегин алып, «хар харамдан» таза этип, жюрек орнуна ажайып тазалык салып, тигип кетгендиле деп жазадыла. Аллай ажайып болумла бурунгу шаманчылыкъ бла байламлыдыла. Шаманчылыкъ таурухлада адам жалан да мёлекле аны туурап, сюеклерин кырып, тазалап, отда биширип, жангыдан тизип, жан салгъандан сора шаман алай болады. Аны кибик, Мухамматны кёкге учуу да бурунгу мажюсю арабланы обур шаманчылыкъгъа ийнапыуларындан кългъанды.

Мухаммат кесини кылыгъы, айтыулары бла, боллукъну билген ажайыплыгъы бла бурунгу шайырлагъа жуукъ болгъаны, ушагъаны себепли аны сыфатына, халына шаманланы — мёлекле бла адамланы арасында жюрюген уажиплени — кёп илишанлары кьошулгъандыла. Аны кёкге учханы да тауушлукъ таурухладан бириди. Къазим ол таурухну уста хайырланады. Мухаммат Иерусалимге кечеги жолоучулугъундан сора (бирси таурухлада кёкге Кааба ташны къатындан учады), Жабранлини тауушун эшитеди, ол келтирген къланатлы атха — боракъгъа минип, аны ызындан кёкге чыккъанды. Фыйгъамбар жети кёкню жети эшигинден ётеди, аллахха баргъан жолунда ол кесине дери болгъан фыйгъамбарланы кёп кълмай барына тюбейди — Адамгъа, Ахъягъа, Юсуфха, Идирисге, Харуннга, Мусагъа, Ибрахимге, башхаларына. Тохтап, алагъа намаз да этдиреди. Андан сора Мухаммат аллахны аллына барады. Аллах буслиманлагъа хар кюнден 50 намаз этерге буюргъанды. Муса фыйгъамбар ол борчну адамлагъа бек ауургъа санайды; Мухамматха: «Аллахдан тиле да, азгъа тюшюрт!» — деп юйретеди. Мухамматны аллахдан бир тилегени ол болады. Аллах, аны тилегин къабыл этип, намазны 5-ге тюшюреди. «Ол да асыры кёпдю», — дейди Муса. Алай а Мухаммат аллахдан экинчи кере тилерге болмай, ашы бла кълады. Андан сора Мухаммат жаннетге, жаханымге да барады. (Къазим Мухамматны ол жолоучулугъунда кёргенлерин «Игилик

бла аманылык», «Тиширыу», «Сарнау этген къатышла» деген назмуларында кёргюзтгенди). Андан а дунияда сууап этип, тюз жашагъанлары зауукъларын, гюняхлылары ахырат азапларын да кёрюп къайтады.

Орта ёмюрледеги шаркъ адабиятлада (тарых илмулада да) Мухамматны ол жолоучулугъу — бегирек да аны жаханым бла жаннетге баргъаны — кеп къайтарылып жазылганды. Бир-бир алимле Мухамматны аллай жолоучулугъуну юсюнден таурух: «Закый Дантеге «Божественная комедия» деген айтхылы чыгъармасын жазаргъа кёллендиргенди», — деген оюмну айтадыла. X—XI ёмюрледе жашагъан алаамат араблы шайыр Абу-аль Ала аль-Маари кесини «Кечгинлик тилеген кыгъыт» деген белгили чыгъармасында Мухамматха аталгъан ол формалы таурухлары, ташлары ташда къоймай, масхара этгенди.

11. «*Биз Къудусха жетишдик...*» — Тюзю *аль-Къудус — Иерусалим*. Таурухлада Мухаммат боракъ ат бла Къудусха жетип, андан кекге басхыч салып алай мингенди деп айтылады.

12. «*Сидалагъа жетдик биз...*» — аллай жер ат бу сагъатда тюбемейди. Назмуда ол география ат не халаты болуп жазылганды, не да унутулганды. Бу сёзю ангылатыу тамам болгъанига санамайбыз. Излеу барады.

13. «*Бир жашил рафу келди...*» — кекде Мухамматха жол кёргюзтүп баргъан мёлек. Баям, ол жашил кийимли болганды. Рафу — кекде жорюген кеп тюрлю мёлеклени бирини атыды.

14. «*Кусанайгъа жетгенбиз...*» — ол ат да ислам тарыхлада белгили туюлду. Қазымге, баям, азам тилледен келгенди. Айтылгъан магъанасына кёре, жети кекде аллахны тургъан жериди.

15. «*Муса бла сёлешип...*» — буслиман мифологияда фыйгамбарладан бирини, библиядагъы Моисей бла келишеди. Аны юсюнден къуранны 2-чи, 7-чи, 10-чу, 20-чы, 28-чи, 40-чы сураларында айтылады. Ол кесини аллах сундурама деп, кекге жетерге къала ишлеген фыйгъауун бла сермешгенди; мажусюле къуугъанда, тенгизден чапханлай ётүп кетгенди. Таурухлада аны дагъыда сейирлик жолоучулукълары айтыладыла. Муса халкъны бир аллахха табындырыуну Мухамматдан алгъа башлагъан фыйгамбар къадарында айтылады, сыйлылыгъы да аны бла байламдыды.

16. «*Ала бла кёрюшдюм...*» — эсе да, аллахха кирип баргъ, тюбеген фыйгамбарла бла.

17. «*Асхаплары жетдиле...*» — асхап — арабча ёкюл, бир ызы ызлагъан, нёгерлик этген деген сёзю. Мухаммат бла бирге ислам диннге кирип, буслиман кыралны къуаргъа къатышханла.

18. «*Билял эди хар эрттен...*» — Билял Мухаммат фыйгамбарны муэдзини болганды. Ол абиссинли кюл эди, алаамат ауазы да болуп, ислам диннге да киргени себепли, Мухаммат аны кесине баш муэдзини этип алганды.

19. *«Ийман болсун Аубекир...»* — баям, Мухамматны асхапларындан бириди.

20. *«Михрабына жетерге»* — михраб — межгитде дин башчыны оруну, кыбыргыда кыюн жер. Михраб хар заманда кыбылагы айланып болады.

21. *«Хасан бла Хусеин...»* — фыйгъамбарны кызындан туугъанла. Фатимат бла Алийни сабийлери. Ала дин ючюн кызауатлада кыаты сермешгенлери бла белгилидиле. Мухаммат аланы бек сююп болгъанды.

22. *«Арасатха кыайтханды...»* — арасат — тоба, тобагы кыайтыту.

23. *«Билял салах кычырсын...»* — салах — ёлюм кыуугъуну, (тюзю — *салат аль — джиназа*). Ёлгенге этилген дууа, жаназы.

24. *«Фазли кыйсун суууму...»* — фыйгъамбарны жууукъ адамларындан бир болургы керекиди, аны ким болгъаныны, не бла танылгъаныны юсюнден белгили шартла табылмагъандыла.

25. *«Алий жуусун санымы...»* — киеуюне, Фатиматны эрине айтады.

26. *«Зияратымы этерге...»* — (тюзю — *зийара*) фыйгъамбарланы, шыйыхланы кыбырларына барыу. Медина шахарда (Сауд Аравия) Мухаммат фыйгъамбарны кыбырына *зиярат* этиу буслиманланы арасында хаж кылыуу бла тенг жюрюйдю, дин байрамгы саналады.

32. *Сюйгенледен тыялла.* — 1972 жылда Бызынгыда Холамханланы Сахайдан Тёппеланы Алим жазып алгъанды. Ол назму Кязимни жашы Сагидни кёол жазма тефтеринде да барды. Эки тизме да бир кибикдиле.

33. *Тарыгъыу* — биринчи кере 1939 жылда Кязим Мечиевни «Мени сёзюм» деген китабында басмаланганды. Кязимни жерлеши Холамханланы Токайны эсгериулерине кёре («Шуёхлукъ» альманах, 1958 жыл, 2-чи китап, 119-чу бет), Кязим ол назмуну керти болгъан ишни юсюнден жазгъанды. Бир тиширыу келип, анга кёрген кыйынлыгын айтханды, «мен кёргенни бирси кызла кёрмесинле, мени азабымы назмугы сал да, атала, анала, тукъум-жууукъла аллай огъурсуз ишден кыайтышырча эт!» — деп тилегенди. Кязим ол насыпсыз тиширыуну кеси сёзлери бла аны кыйынлы жашауун суратлагъанды. Назму халкыга терк жайылгъанды. Кёп таулу юйюрледе, бегирек да динни кыаты тутхан адамланы арасында Кязимге ыразы болмагъандыла; ол халкыга эс бергени ючюн, динге, төреге келишмеген затланы айтып, «аманига» юйретгени ючюн анга бек чамлангандыла. Хажилигине да кыарамай, поэтни жыйынга кыоймазгы кюрешгендиле.

34. *«Бирликни атасы ёлдо.»* — 1972 жылда Бызынгыда Жаболаны Тебо кёлден айтып жаздыргъанды. Бу назму Бислиматны, Сагидни теф-

терлеринде да барды. Тюз аладача болмай, тюрленниген жерлери бла жүрюген вариантлары да бардыла.

35. «Тюшонде ашлаугъа олтуруп...» — 1938 жылда Нальчикде Кязимни кесинден Къулуйланы Къайсын жазып алгъан назмуларынданды. Биринчи кере 1984 жылда Кязимни назму китабында чыккыганды. Андан сора да кёп жерледе, кёп тилледе басмаланганды.

36. «Байгъа сен байлыкъ кёп бердинг...» — Къабарты-Малкъар илму-излем институту 1972 жылда тил, фольклор экспедициясыны заманында Герпегежде Кючмезланы Афойдан, Бызынгыда Холамханланы Сахайдан, Бабугентде Каркаланы Мухамматдан жазылып алыннганды. Андан сора Къудайланы Мусаны, Мечиланы Сагидни тефтерлеринде да тюбейди. Бу артда айтылгъан эки тизмеде текстлени 2-чи строфасыны 2-чи тизгинлеринде мындагъы «атып» деген сёзю орнуна «унутуп» деп келеди. «Атып» деген кючлюрекди, аны бла назмуну жик саны, гыллыуу да тюз келишеди. Аны себепли бу назмуну мурдоруна салыннган — Кючмезланы Афойну тизмеси, артда Кязим кеси къарап, тюзетип, адамлагъа кёчюрюрге алай бергеннге ушайды. Поэтни чыгъармаларын басмагъа хазырлай туруп аллай кезиуле аз тюбемегенлерин эсге алсакъ, Кязим, бир жазгъан назмусуна тынгылы болуп къалмай, къайтып къарай туруучусу туура болады. Сёзлени игилерин, кючлюлерин излегени хакъды. «Унутуп» дегенни башха кючлю этим бла алышындырып, Кязим аллахха кёлкъалдысын ачыкъ даугъа жетдиреди; аллах жарлыланы «унутуп» кёймагъанды, атын кёйгъанды.

37. «Таш эгура сабаныбыз...» — Биринчи кере 1979 жылда «Кязим Мечнев» деген китапда басмаланганды. Бёзюланы Бислимат жаздыргъанды. Ол айтханнга кёре, «андан сора да кёп эди», эсинде жалан да ол «ажайып тизгинле» жъалгъандыла.

38. «Сюймеклик бир заманда жашха, къызгъа...» — 1972 жылда Бызынгыда Бислиматны тефтеринден кёчюрюлюп алыннганды. «Хажы бош алай бир назму да жазмагъанды,— деп эсгереди Бислимат.— Огъары Холамда Биттирладан бир жаш (аты эсимде къалмагъанды) Бызынгыда Абейланы Хажисмаилны къызын къачыргъан эди. Ала бир бирлерин бек сюйгендиле. Бурунгу адетле къурусунла, Биттирлары жарлыдыла деп, Абейлары ары чапхандыла да, Хажиратны,— къызын аты алай эди,— сыйырып, Ботталаны бир сокъур кишиге бергендиле, Хачук деп. Хачук бай эди, къатын алмай, къартая баргъан киши эди. Хы, иги киши эди Хачук, Хажиратны анга берген эдиле, малына кёзлери къарап. Биттирлары бла Абейлары, алагъа къошулуп, Ботталары да жау болгъан эдиле. Кязим ол заманда къызын къадарына бек жар-

сыган эди, назмуну аны ючюн этгенди. Мен а кесини тефтеринден жазып алганма хажини... Ол заманда атам хажиге Терк башындан эки тефтер келтирип берген эди, Орусха бара торуучусунда. Эки уллу тефтер. Хажиге алагъа бек кьууанган эди. Хажини атам бла тенг кьорючем, ол да манга китапларын, жазганларын да бериучю эди. Кьеп ариу сьезюн эшитгенме, аллах биргесине болсун...

Аллай кьызым Бислима,
Болмаз андан ариу зат,—

деп эркелетнучю эди...»

39. «Жарлы Абидат» — 1968 жылда Герпегежде Кьучмезланы Афойдан, 1972 жылда Бызынгыда Бьезюланы Бислима бла Холамханланы Сахайдан жазылып алынганды. Холамханланы Сахайны айтханына кьере, Кязим бу назмуну керти болган ишни юсюнден жазганды. Абидат Аналаны кьызлары болганды. Ол кьул тукьумдан бир жашны сьуйгенди, арада сьез жьорюп болганды, алай жаш бешжыллыкь жалындан бошاپ келгинчи иш этерге амал болмаганды. Ол арада башха тукьумдан бир жашны Абидатха кьезю кьарап, Аналагъа келечи жибергенди. Аналары кьызы кесини сьуйген жашындан эсе, бу жашны онглуракъгъа, игиге санап, Абидатны анга берирден болгандыла, жиягынына, инжилгенине кьарамай, жууукьлукь алып, болжал этгендиле. Абидат, кече хар ким жукьлагьандан сора кьачып чыгып, кесин Черекге атханды. Ажымлы жоюлган Абидатны асыраган кюн Кязим бызынгы кьабырларында жамаутны аллына чыгып сьелешгенди; быллай иш адамлыкь бла, дин бла да келишмеген иш болганын, адамла ез балаларына быллай артыкьлыкьны кьарангыдан, адамны адамгъа санамагьандап этгенлерин айтханды. Холамханланы Сахай Кязимни алай сьелешгенин кеси кьорюп, кеси эшитгенди. Назмуну дагыда башха жерлери да болгандыла, Сахайны эсинде уа была кьалгьандыла.

40. «Жашха, кьызгъа не болмакь...», 41. «Кьатылыкь этген акьылсыз» — Бу эки назмуну да Холамханланы Сахай «Жарлы Абидат» деген назму бла бирге айтханды. Бьезюланы Бислима жаздырган текстде ол эки тьрттизгин жокьду. Сьезсюз, экисинде айтылган оюмла да Абидатны бушуулу ёлюмю бла байламлы болганлары кьорюнюп турады. Жик санлары, оюмларыны толулукьлары бла ала энчи назму болургъа да жетишедиле, ауазлары бла да айырмаланып турадыла. Аны себепли эчи бериледиле.

42. «Тьреле сурала кибик...» — 1972 жылда Бызынгыда Бислимадан жазылып алынганды. «Бу назму не заманда этилген болур?» — деген соруугъа: «Бек эртте, бек эртте,— деп жууап береди Бислима.—

Қазим аны уллу юйде атам бла олтуруп тургъанлай айтхан эди. Арт-да мен хажиден тилеген эдим да, жазып бер деп, ол аны манга жазып берген эди. Сууаплыгы жетсин мухажир къалгъаннга! Кёп назмуларын жазып бериучю эди, къыйынлыкъда тас болгъандыла. Бу тефтерим къалгъанына да шукур этеме...» Дагъыда: «Қазим жырлагъан этиучюю эди?» — дегенибизде: «Угъай; жырлап эшитмегенме. Ол экир айтыучю эди. Хар затха да,— адам ёлсе, къыйынлыкъ болса, бир затха ачыуланса,— барына зикир макъам бла кюй этиучю эди. Сора кеси азбар айтыучю эди назмуларын. Аны ариу аязы бар эди, ёню жарыкъ эди, лакъырдагъа тартаракъ... Башха заманда ачыулу эди, сакъалы къалтырап... Хажы бу назмуларын этгенде, мен жаш къызчыкъ эдим, 14—15 жыл бола болур эди. Аллай бир болмай эсе да...» Жаздырып бошагъандан сора Бислимат жазгъаныбызны къайтарып окъутуучю эди, кеси тефтерине къарап, хар сёзюню тюз жазылгъанына ийнангычы къайтартыучю эди. Ол бек сейир эди, бошдан да туююл эди, баям. Аны себепли сордукъ бир жол; «Бислимат, бу тынгысызлыкъ кесингенми-ди, огъесе Қазим да назмуларын жаздыргъандан сора алаймы этиучю эди?» — деп сордукъ. «Айхай, хажини къылыгы алай эди, бирде, тобады, азбар билгинчи да окъутуучю эди. Хар сёз тюз жазылгъанына ийнангычы...» Бислимат жаздыргъан назмулары асламысыны жазылгъан жыллары да бар эдиле. Ол да, къууанчы эсе да, тынгысыз этерча эди. «Бислимат, сени тефтерингде Қазимни назмуларыны асламысына жазылгъан жыллары салыныпдыла. Алада жангылыч иш а болурму?» — дегенибизде: «Жангылса, хажы кеси жангыллыкъды,— деп таукел айтды ол.— Мен аны хар ызлагъанына да, жазып алгъандан сора да, кёп къайтарып къараучем. Хажы кеси да, жаннетли болсун, айтханымча, бек сакъ эди. «Ма, къызым, жума кюн жаздым»,— дер эди, не да: «Байрым кюн жаздым, быйыл а сен бил, къайсы кюндю, къайсы жылды?» — деп ышарыучю эди. Сора атам Орусдан келтирген орус кюн, жыл санаулагъа къарап, бек мудах болуучед да, «Ай, къарангылыкъ, капырлыкъ!» — деп кючкюнюучед. Ол, харип, орус окъууну билмегенди...»

43. Китапны къарасын таныгъан...» 44. «Бир алахны ташда, сууда излейбиз...», 45. «Жазуу, тилек жетерми экен...», 46. Аллахны атындан сёлешген...», 47. «Аллахха тарыгъа барыргъа...» — бу къауум назму Бёзюланы Бислиматны бла Мечиланы Сагидни къол жазма тефтерлеринде сакълангандыла. Эки тизмеде да бирча бир бири ызларындан келедиле. XX ёмюр башланган жыллада Қазимни уллу арсарлыгъын, жол тапмай инжилгенин кёргюзтедиле. Халкъгъа бегрек да «Аллахны атындан сёлешген» деген назму бла «Аллахха тарыгъа барыргъа» деген назму жайылгъандыла. Холам-бызынгы эллеринде, Чегемде да алапы кёп окъуулу адамла кёлден айтыучю эдиле. Биринчи кере басмаланадыла.

48. «Темир тюеме, терим бара...» — биринчи кере Тёппеланы Алимни «Кязим Мечиев» деген китабында 1979 жылда басмаланганды. 1972 жылда Бызынгыда Холамханланы Сахайдан жазылып алынганды. Назмуну бир-бир жерлерин Аркес Додуев 1964 жылда диплом ишинде юлгюге келтиреди.

49. «Аллай бийле керек бизге...» — биринчи кере 1979 жылда «Кязим Мечиев» деген китапта басмаланганды. 1972 жылда Бызынгыда Холамханланы Сахайдан жазылып алынганды. Бу ёмюрюю ал жылларында Кязимни жашау-жамауат программасын, адеп-кылык окбууну мурдорларын белгилеген назмуду. Бийлени (оноучуланы) ниетлерин тюезтиу бла жашау тюзлюкге жетиширге мурат втеди.

50. Ачык сёз.— 1938 жылда Нальчикде Кязимни кесинден Къулуйланы Къайсын жазып алгъан назмуладанды. Биринчи кере 1959 жылда «Сайламалада» басмаланганды. Ол редакциясына кёре барады.

51. «Къара чарсда кюн отуна тёзгенле...» — Мечиланы Сагидни кёол жазма тефтерине кёре басмаланады.

52. «Жер къармагъан жарлы. жазык адамла...» — Мечиланы Сагидни кёол жазма тефтерине кёре басмаланады.

53. «Арабда да шашхынланы кёрдюк биз...» — Кязимни араб циклин къурагъан назмуларындан бириди. Мечиланы Сагидни тефтеринде сакъланганды, жазылгъан жылы белгили туююлдо, аны себепли 1906 жылда жазылгъан назмуларыны ызындан бериледи.

54. «Аллах, сен кеч, сейир этгеним уллу...» — 1972 жылда Герпегежде Кючмезланы Афойну айтыууна кёре, Тёппеланы Алим жазып алгъанды. Фондда башха тизмеле да бардыла. Барында да назмуну тексти бирна келеди.

55. «Хаж кылыргъа атлансанг да, мал жыйып...» — 1972 жылда Герпегежде Кючмезланы Афойдан жазылып алынганды.

Къудайланы Мусаны, Мокъаланы Идирисни «зикир» китапларында ол назму башха тюрюю жазылыпды:

Хаж кылыргъа атлансанг да,
Ийман-изми кёп алсанг да,
Намазлыкъдан бир да тюшмей,
Кече-кюндюз жалынсанг да,

Хакъгъа жанынгы берсенг да,
 Аллах бла бир этсенг да,
 Эрттен-ингир унутмайын,
 Сёзюнгю айтып келсенг да,—

Бу жашауну тирменлерин
 Къурмай болсанг дайым кесинг,
 Адамлагъа къардаш болуп,
 Игиликге тартмай эсенг,—

Бары да бош, анга ийнан!
 Сен жашаугъа керти къыйнал,
 Бирин къоюп, бирин алсанг,—
 Къачып кетер изми-ийман.

Быллай юлгюле, эсе да бир назму эки тюрлю жюрюгени, Кязимни чыгъармачылыгъында кёп тубейдиле. Ол шартны былай ангылатыргъа боллукъду: Кязим кеси назмуларын тюрлю-тюрлю ёлчемледе, формалада жазгъанды; жазма тизгинле кёлден айтыргъа хар заманда да бирча келишмегендиле, бегирек да бу назмуча, 11-шер жикден къуралгъан чыгъармала. Аны себепли магъаналары халкъны кёлуне бегирек жетген назмулары хунерли адамла зикирге бургъандыла, кеслери алай жарашдырыргъа базынмагъанда, тилеп, Кязимни кесине этдиргёндиле. Ол шартны, Кязимни таныгъан, аны назмуларын эслеринде тутхан кёп адамла айтадыла.

Тюзюне жазма варианты саналады. Анда поэтни философия оюму, суратлау энчилиги толуракъ сакъланады.

56. Ичги сёз.— Кязимни Бёзюланы Чёпеллеу эфендиге атап жазгъан кёп назмуларындан бириди. Чёпеллеуно къызы Бислиматны тефтеринде сакъланганды. Башында айтыла келгенича, Чёпеллеу дунияны билген, ангылагъан адам болгъанды. Ол орус тилни да уста билгенди, орус шахарлада — Петербургда, Ростовда болгъанды, Аскер-эбизе жол бла Тифлисге аугъанды. Бу назмуда Чёпеллеуно аллай жолоучулукъларыны биринден къайтханыны юсюнден айтылады. Бислиматны хапарына, эсгериулерине кёре, Кязим Чёпеллеуно баргъан жерлерицден, кёргенлеринден хапар соргъанды, эфендини айтханларына уллу эс буруп, сукъланып тынгылагъанды. «Аллах мени былай санымдан жарты этмей, жолла къыдырып, тил билир онгум болса эди, мен бу китаплагы барын окъур эдим. Ай, медет, Шаркъгъа къарай кетип, Шималдан хапарсыз къалгъанма. Энди уа сабий — кёп, заман — аз, не амал!» — деп жарсыгъанды. Чёпеллеу бу жол, келтирген китапларыны арасында, баям, М. Горькийни хапарлары да болгъандыла. Ма Бислиматны айт-

ханы: «Андан сора атабыз кѣп турмай, ол орус китапланы бирин окъуп, Кязимге да, бизге да, къарангыда ажашхан адамланы жолларын жарытыр ючюн жюрегин чыгъарып, чыракъ этген жигитни юсюнден хапарны айтхан эди. Кязим хажн анга сейир этип, «Ай, медет, эфенди, бу жарлы халкълагъа аллай бир кертн адам чыгъармы?!»,— деп жарсый эди. Китапланы къолуна алып, уллу хурмет бла сылап-сыйпал, окъуялмазлыгына бек мудах болуп, жерлерине салычу эди». Холамхапланы Сахайны эсгерилеринден: «Холам-Бызынгы эллери бирге жыйылып этнучю жума намазда, бир-бир эфендиле «Сен юсюнде орус китапла тутаса, аланы окъуйса, ол а динге дурус келмеген ишди»,— деп Чѣпеллеу эфендиге тырман этнучю эдиле. Кязим ол заманда эфендинн къоруулап, сѣлешгенди: «Къайсы окъууну да зараны жокъду — деучю эди ол.— Тил билген — жерни къалынын-жукъасын билген кибикди»,— деп, къарангы адамланы ауузларын тыйгъанды...»

Бислиматны тефтеринде, кѣп назмулача, бу назму да атсыз жазылгъанды. «Ичги сѣз» деген ат — назмуну магънапасына кѣре бериледи. Кязим ниет шуху Чѣпеллеуге алгыш сѣзюн, къууаныуун айта эсе да, аказында термилу, сукъланыу эшитиледи. Ол а адамны ичги сѣзюдю, мурагыды.

57. «Сыгын отну жылыуна жылынган...» — Бислиматны къол жазма тефтеринде сакъланган назмуладанды. Бу кысха назмусунда Кязим «бу дуния» бла «ол дунияны» юсюнден кѣп сагышларыны ахыр тауусумун этеди. Ол, «кертн дуния» деп, ахыратха, жаннетге кѣп махтау бергенди, адамны «ары» иги хазырларыгъа чакъыргъанды. Алай а Кязим бу дунияны зауугъун адам ол дунияда кѣрмезлигин уста биледи; «сыгын отну ийиси», «хууанны татыуу» анда бир заманда да болмаз, аны себепли уа адам «сыгын отну жылыуна жылынган» бу жашауун сыллы кѣрюрге, анда жашан билрге керекди. Ол татыу бир жерде да жокъду, къайтып келлик туйюлду, алай эсе уа адам, кесин алдамай, жарыкъ эрттенни кѣргенине, толгъан айгъа къарагъанына, бузоучукъну жухунда татыулу сют кѣмюкню кѣргенине къууанып, насыплы болуп жашасын, огъурсуз болмай, огъурлу болсун, игилик этсин. Кязимни эки дуниядан бу жашауну жакълагъанында уллу магъна барды,— поэт суратлау чыгъармачылыгында бийикден бийикге чыгъады.

58. Азатлыкъ деген тѣзер.— Биринчи кере 1982 жылда «Шухлукъ альманахта чыккъанды. Басмагъа Мечиланы Сагидни къол жазма тефтерине кѣре хазырланганды. Назму Кязим энди жашауну революция жол бла тюрлендириуну ниетлерине ийнана башлагъанын кѣргюзтеди.

59. «Жигит улан жолну ызлар...», 60. «Жер игиси — тирликге...» — 1972 жылда Бызынгыда Холамханланы Сахайдан жазылып алынгандыла. Баям, бизге толусунлай жетмеген назмуну кесегидиле. Не да, Қязимни, нарт сөзле болуп, халкыгъа жайылгъан кысха насихатларындыла.
61. «Назмула жазама, темир тюеме...» — 1938 жлда Нальчикде Қязимни кесинден Қзулуйланы Қъайсын жазып алгъан назмуладанды. Назму Мечиланы Сагидни тефтеринде да барды. Текстле бир кибикдиле.
62. Иги сөз.— 1938 жылда Нальчикде Қзулуйланы Қъайсын Қязимни кесинден жазып алгъанды. Қъайсыны кесинде сакъланган зарф кыагытларына кёре, 1959 жылда Қязимни «Сайламаларында» басмаланганды. Андан артха авторну къайсы китабына да назму ол редакциясыча кёре кшошулады.
63. — Атасыны жашына осуяты.— 1939 жылда Нальчикде Қзулуйланы Қъайсын Қязимни кесинден жазып алгъанды. Биринчи кере 1959 жылда Қязимни «Сайламаларында» басмаланганды. Қъабаргы-Малкъар илму-излем институтну тил, фольклор экспедицияларында жазылып алынган тизмелери да бардыла.
64. Парийм.— 1938 жылда Нальчикде поэтни чыгъармаларын жазып алуу баргъан заманда Қзулуйланы Қъайсын жазып алгъан назмуларындыла. Биринчи кере 1959 жылда Қязимни «Сайламаларында» чыкыгъанды.
65. Къар кюн арбазыбызгъа кьонган чыпчыкыкыгъа.— 1938 жылда Нальчикде Қзулуйланы Қъайсын Қязимни кесинден жазып алгъанды. Биринчи кере 1959 жылда Қязимни «Сайламаларында» басмаланганды. Андан бери табылгъан кеп тизмеледе да тюбейди, асламысында башха назмула бла бирге келеди.
66. Махтанчакъ бий улуна.— 1938 жылда Нальчикде Қзулуйланы Қъайсын Қязимни кесинден жазып алгъанды. Биринчи кере 1959 жылда Қязимни «Сайламаларында» басмаланганды. Бу назму бегирек да 70-чи жылда табылгъан тизмеледе, кьол жазма китаптада кеп тюбейди. Хапар халда айтылгъан вариантлары да бардыла.
67. Жаралы жугьутур.— Поэтни малкъар халкыны жашауун кенген, тереиден суратлагъан биринчи уллу чыгъармасыды. Кеп жаз-

гъанларыны къол хаты къалмагъанча, «Жаралы жугъутурну» да жазмасы къалмагъанды, къалгъан эсе да, алыкъа табылмагъанды. Излеу барады. XX ёмюрню аллында Кязим сюжет салып, сыфатла къурап, кесини къурулушу, суратлау мураты, тарых байламлыгъы да болгъан чыгъарманы халкъны жашауунда тарых болумла къаты болуп, класс чюйреликте ачыкълана башлагъан, хар класс кеси жерин, аулагъын тохташдыра тургъан кезиуде жазып, жамауатны керти суратын ишлегенди: Аны бла бирге, «Жаралы жугъутур» малкъар адабиятда Кязим кеси къурагъан романтикалы не да жарыкъландыруу тёреледен реалист тёрелеге бет къаратхан кезиуню белгилейди. Суратлау адабиятда жашау кертиликни кёргозтююню, хар болумну, къылыкъны, жашау халны: ётюрюксюз-омакъсыз, керти болушуча ачыкълауну заманы башланады. Экинчи жанындан, бир бирге къажау тургъан класс кючлени туура: этип, алагъа кесини кесаматын, муратын ачыкъ толу айтханы, унукъгъан классла жанлы болуп, аланы ниет тазалыкъларын, халалыкъларын, аны бла бирге, уллу борбай кючлери да болгъанын кёргозтгенни тау жамауатлада андан ары болгъан тарых тюрлениуде унукъгъан классланы бирнигулеринде кеслерини инсан жолларын, борчларын ангылауларында уллу магъанасы болгъанды. В. И. Ленин орус революцияны къуралыуунда Лев Толстойну магъанасын чертген оюмларын эсге алып айтсакъ, Кязим Мечнев «Жаралы жугъутур» бла тау жамауатлада революция сезимни биринчи болуп уятханды. Маркскы ниетледен хапары болмагъан, адамны дин тёреледе игилендириу, тюзетну бла келлик сунуучу Кязим, жашауну сур кертилигин алай кёзбаусуз терен ачыкълауу бла унукъгъан классланы — Хашимни ахлуларын — жарлы уучуланы — кеслерини класс душманларына къажау биринкдиргенди.

Кязимни айтханлары эсинде къалып, жашы Сагид билдиргенине кёре, поэманы сакълап, анга адабият, тарых жашау да берген Къулуйланы Къайсыны да айтханына кёре Кязим ол поэманы, башха назмулары бла бирге китап этип чыгъарыргъа мураты болгъанды. Китабын хазырлап, жолгъа чыкъгъанды. Хажы, баям, ол замандагъы белгили къумукълу шайырла бла шагъырей болгъанды. Жарсыугъа, Кязимни башха уллу ишлерини, жолоучулукъларыны юсюнден къалмагъанча, бу жолоучулугъуну юсюнден да белгили шарт къалмагъанды. Иш анда къалай болургъа боллугъун оюмласакъ, Кязимни да, Локъман хажини да Дагъыстанда шухълары, къонакъбайлары, айхай да таулу поэтни жангы китабын чыгъарыргъа сюйгендиле, къолларындан келгенча, болушлукъ этгендиле. Алай бюгюн къолубузда ол китап жокъду, аны себепли бары этилген ишле да иги муратлай къалгъандыла деп, жалан да аны айтыргъа боллукъбуз.

«Жаралы жугъутурну» 1940 жылда Шыкъыда Кязимни юйюнде туп, Къулуйланы Къайсын жазып алгъанды. Ол жыл окъуна Къапсын

аны кѣп назмулары бла бирге басмагъа хазырлап, китапны толусунлай Кязимге окъугъанды. Кязим «Мени сѣзюм» деген китабы учхара чыкъгъанына бек жарсыгъанын эсде тутуп, энди жангы китабы авторну ыразы этерча, аны поэт хатын, энчилигин толусунлай кѣргюзторча болурун суйгенди Къайсын. Ол жаш болса да, Кязимни жангы китабына уллу закыйлик бла, инсан, улан жууаплылыкъ бла къарагъанды. Кязимни ыразылыгъын алып, китапны басмагъа бергенди. Аны бла тенг Къайсын «Жаралы жугъутурну» къол жазмасын — Кязимни кесини араб жазуун, жангы малкъар алфавит бла жазылгъан къол жазма бла бирге Къабарты-Малкъар илму-излем институтха бергенди. Андан ары болгъан ишле уа белгилидиле: Къабарты-Малкъар китап басма поэтни жангы китабын мажарып чыгъаргъынчы Уллу Ата журт уруш башланып, Нальчик шахар фашистлени къолуна тюшгенди. Ол кыйын бушуулу айлада кѣп ниет байлыкъларыбыз бла бирге, Кязимни къол жазмалары да кюйдюрюлгендиле. Поэма Къайсынни кесинде сакъланган зарф къагъытлагъа кѣре, 1959 жылда Кязимни «Сайламаларында» басмаланганды. Ол орус эм башха тиллеге кѣчюрюлгенди, кѣп миллетли совет поэзияны анталогияларына къошулгъанды.

68. «Аллах да залимле жанлы...» — 1972 жылда Бызынгыда Бѣзюланы Бислиматдан жазылып алынганды. Биринчи кере 1979 жылда Кязимни юсюнден китапда басмаланганды.

69. «Кыйынды жашау халыбыз...» — Мечиланы Сагидни къол жазма тефтерине кѣре басмаланады.

70. Къызыны тарыгъуу.— 1938 жылда Нальчикде Къулуйланы Къайсын Кязимни кесинден жазып алгъанды. Къайсынны зарфха урулуп сакъланган къагъытларына кѣре, 1959 жылда Кязимни «Сайламаларында» чыкъгъанды.

71. Адамды бизни атыбыз.— 1972 жылда Бызынгыда Холамханланы Сахайдан жазылып алынганды. Андан артха да башха тизмеледе, Мечиланы Сагидни къол жазма тефтеринде табылгъанды. Ол тефтер тюсюнлей Кязимни кесинден угъай, аны тамата кызы Хадижатны тефтеринден кѣчюрюлгенди, Хадижатны «бек деберли тефтери» (Кязим кеси алай айтыучу эди дейдиле) 1957 жылда ажашханды. Ол тефтер бюгюн да кимни къолунда болгъаны белгисизди. Насыпха, Сагид айтхандан, Хадижатны тефтеринде болуучу кѣп назмула табылгъандыла — аны кесини тефтеринде, башха тизмеледе да ала «халатсыз» жазылгъандыла.

Назму биринчи кере 1982 жылда «Шуѣхлукъ» альманахта басмаланганды.

72. «Элибизге туман кирип келеди...» — 1938 жылда Нальчикде Къулуйланы Къайсын Қязимни кесинден жазып алганды. Биринчи кере 1959 жылда Қязимни «Сайламаларында» басмаланганды. Холамханланы Сахай, Кючмезланы Афой жаздыргъан тизмелери да бардыла. Харф халатларын айтмагъанда, текстле бир кибикдиле.

73. «Жарасы болмагъан жүрек кюймез...» — 1972 жылда Бызынгыда Холамханланы Сахайдан жазылып алыннганды. Қязимни фондунда башха тизмеле да бардыла. Биринчи кере басмаланады.

74. «Бар гюняхларымы кеч, раппин-аллах...» — Қязимни тюзюнлей аллахха айланып, кесин «тюйюп» сѐлешгени — аны суфий паэзиягъа берген «жасагъыды». Аллах бла биригиуню биринчи суюмекликге, насыпха санагъан, хар сѐюю, иши, ниети ючюн тобагъа къайтып, кечим излеген ауаз суфий паэзияны тѐрелери бла байламдыдыла. Қязимни чыгъармачылыгъында бу назму быллай багъышланыуу бла жангыз болгъаны себепли сейирликди. Андач алгъа не артха чыгъармачылыгъында Қязим тюзюнлей аллахха айланып, жалбарып сѐлешмейди. Ол шарт суфий паэзияны тѐрелери Қязимни чыгъармачылыкъ сезимни бийлемегенин кѐргюзтеди. Тюзюнлей дин темалагъа жазылгъан, кеслерини эшитилму халларында къуран сураланы, тафсирлени къайтаргъан назмуларында окъуна Қязимни азат ауазы эшитиледи.

Назму 1972 жылда Бабугентде Мокъаланы Локъманны «зикир китабында» табылганды. Ол жыл Герпегежде Кючмезланы Афой да айттып жаздыргъанды. Кенделенде Алчагъырланы Мариям жаздыргъан тизме да барды. Барында да назмуну текстлери бир кибикди.

75. «Бѐрюле чапхан сюрюуча...» — Қязимни араб циклин къурагъан назмуларындан бириди. 1938 жылда Нальчикде Қязимни кесинден Къулуйланы Къайсын жазып алганды, 1959 жылда «Сайламалада» басмаланганды.

76. «Узакъ къалып тауларыбыз...» — Қязимни араб циклин къурагъан назмуларындан бириди. Кѐп тизмеледе тубейди. Аланы бек тюзлери, эскилери — Хасауланы Абидатны тизмесиди, анга кѐре басмаланады.

77. «Жерим артыкълыкъдан, зулмудан толуп...» — Қязимни араб циклин къурагъан назмуларынданды. 1938 жылда Нальчикде Қязимни кесинден Къайсын жазып алганды. 1959 жылда «Сайламалада» басмаланганды.

78. «Бу дуняда ким, бай болуп, менсинмеди...» — 1972 жылда Бабугентде Атабийланы Рамаздан Тѐппеланы Алим жазып алганды.

79. «Дуня деген алай кыйын, тик жолду...» — 1938 жылда Нальчикде Қязимни кесинден Қзулуйланы Қбайсын жазып алғанды. Қол жазмасы, 1942 жылда Қабарты-Малкяр илму-излем институтну архивинде куйгенди. Кесинде сакланган зарф кьагьытлагьа кере 1959 жылда Қбайсып басмалағанды.

80. «Бийик тауланы башында...» — 1938 жылда Нальчикде Қязимни кесинден Қзулуйланы Қбайсын жазып алғанды. 1959 жылда Қязимни «Сайламаларында» басмаланганды.

81. «Озгъан жауунну жамычы...» — 1938 жылда Нальчикде Қязимни кесинден Қзулуйланы Қбайсын жазып алғанды. Қартлыкьны юсюнден сагьыш этдирген назмуларындан бириди. Алгьа 1959 жылда Қязимни «Сайламаларында» чыкьгъанды. Андан артха ана тилде, башха тилде да кеп кере басмаланганды.

82. «Жаным кьанатлы мени...» — 1972 жылда Бабугентде Атабийланы Рамаздандан жазылып алынганды. Қязимни кьартлыкьны юсюнден сагьышлары бла байламлыды, «Озгъан жауунну жамычы бла кьууп бош кюрешеме», «Жашлыкь, сен садакь окь эдинг» — дегенча, кетген жашлыкьгьа ажымны, мудахлыкьны кьргюзтген назмуларыны андан ары баргьаныды. Биринчи кере басмаланады.

83. «Халкь насыбы кьайдагьысын билсемед...», 84. «Бу дуняда кьууанч азды, бушуу — кеп...», 85. «Кеме бла тенгизледен да ёгдюм...» — Қязимни бу юч назмусу да араб циклиндендиле. 1938 жылда Нальчикде жазып алып, Қбайсып сакьлагьанды. 1959 жылда Қязимни «Сайламларында» Биринчи кере басмалангандыла.

86. «Угьа барсын, айлансын кьзауатда...» — Қязимни шаркь жеринде жазылгъан назмуларынданды, араб циклине киреди. Қязимни фондунда Бызынгьа Тёпеланы Алийни, Бабугентде Атабийланы Рамазанны, Қичибалыкьда Уянланы Санянтны тизмелери да бардыла. Ол тизмелеге кере, халатлары тюзетилип, тинтилип, алай басмаланады.

87. «Кьонгур таш, кьаядан тюшюп...» — 1938 жылда Нальчикде Қзулуйланы Қбайсын Қязимни кесинден жазып алгъан назмуларынданды. Меккагьа насып, ийман, тюзлюк излеп баргъан, жол кыйынлыгьында тентек болгъан, ажашхан, шашхан адамланы кьадарларын Қязим кьаядан айырылып, терен кьолда жатхан, туугъан кьаясына

къайытыр амалы къалмагъан таш бла тенгледиреди. Анда поэт бегирек да кесини къадарын, узакъ жоллада жерине термилгенин айтханды. Биринчи кере 1959 жылда Қязимни «Сайламаларында» чыкъгъанды.

88. Бешик жыр.— Қязим халкъ чыгъармалагъа тыянып, баям, кеп зат жазгъанды. Алай аланы асламысы сакъланмагъанды, сакъланинганы да халкъ чыгъармачылыкъгъа сингип къалгъандыла. Ол иш поэтге уллу аперимлик, намыс эсе да, аны чыгъармачылыкъгъын жыйгъан, басмалагъан заманда бек къыйын тюшеди. «Бешик жыр» авторуна «кертчилей» къалгъан затладан бириди. Биринчи кере 1959 жылда «Сайламалада» чыкъгъанды.

89. Қязимни Арабстандан юйге жазгъан къагъытындан.— Қязимни 1910 жылда Шамда назму бла жазып юйге ийген къагъыты, хапардан, 1944 жылгъа дерн сакъланганды. Анда къара сёз бла жазылгъан, назму бла да айтылгъан кеп оюмла, жарсыула, аманатла болгъандыла, къыйын жолоучулукъну юсюнден да айтылгъанды. Қязимни эгечлерине, сабийлерине айтхан насихат сёзю, оноуу да ол къагъытдан халкъгъа жайылгъандыла. Болса да жалан бу тизгиле табылгъандыла.

Қязимни къагъыты — аны жашауун баям этгени юйюп къыйматлы эди. Жашы Сагидни, Қязимни иги таныучу жерлеши Шауаланы Зулкъарнейни, башиха жууукъланы, билген адамланы да айтханларына кёре, Қязим анда узакъ малкъар элени къарангылыкъларына, ислам деген, биз сунганча, тобукуланып, аллахха жалбарып тургъацдан сора да кесини уллу маданият төрелери, институтлары болгъан окъуу болгъанына сейир этгенди, анга жерлешлерини кезлерин ачханды. Араб окъуу да кеси аллына жарыкълыкъды, анга кёре, биз араб китаплада аллахны атындан тышында да, кесибизге кез жарыкълыкълары тийишлибиз деген, жашау магъанасы болгъан ниетлени айханды.

90. «Мусаны къатлап, Тур таууна чыкъдым...» — Араб къыралагъа экинчи жолоучулугъунда жазылгъанды. Қудайланы Муса эфендини бла Мечиланы Сагидни къол жазма тефтерлеринде сакъланганды. Жазылгъан жылы салынмагъанды, алай а Қязим аны жолоучулукъда жазгъанды дерге боллукълу. Алай туююл эсе да, элине сау-эсен къайтханы бла, арытхан жолун оюмлап, дуння халына къарамларын жыйышдыргъанды.

1. *Тур* — Синай жарым айырыкамда Неврод тауу. Кеп тюрлю библей, буслиман таурухла да ол тау бла байламдыла. Муса ол таугъа чыгып, аллахны измисин анда алып болгъанды. Халкъгъа къайыныкълар келип, аны мажюсюлюк онглагъанда, ол ары чыгып, къолларын кек-

ге жайып, тилек этип, аллахдан халкыгъа болушлукъ, себеп излегенди. Аллах Тур тауда аны тилегиң эшитип, халкыгъа болушханды.

91. Кязимни Арабстанда Асанланы Локъман хажиге этген осуаты.— Кязим Мечиев араб кыраллагъа экинчи жолоучулугъуна беш негери бла атланганы белгилиди. Аладан төртюсю — Шыкыдан Ботталаны Иналукъ, Булунгудан Малкъондуланы Махмут, Қылабекланы Исмаил, Малкъардан (Мухолдан) Асанланы Локъман болгъандыла. Бешинчи негери ким болгъаны алыкъа тохташдырылмагъанды. Мухажирликни кыйын сафарында аладан экиси — Малкъондуланы Махмут бла Қылабекланы Исмаил дагыда, алагъа жолда къошулган (Кязимни назмусунда айтылганына кёре) негерлеринден да экиси — төртеулен аушхандыла. Қалган мухажирле алыкъа аякъ юслеринде эдиле. Бек саулукълу, деменгили Иналукъ кыйын жолоучулукъда негерлерине къала болгъанды, аланы хар тюрлю палахладан, чабыуулукъладан сакълагъанды. Болса да (бу назмуну ауазына, магъанасына кёре), Кязим да, кыйын жолоучулукъну бир чагында кечеден тангга «кюйюп, бишип» чыкыгъанды «Төрт негериме келген ёлюм келечиси мангадамы келди?» — деп, Кязим, туугъан ташындан узакъда жашаууна сагыш этерге, жолун оюмларгъа тюшеди. Ол кезиуге шаркъ жеринде Кязим кёпню кёрген эди, кёп ангылагъан эди. Кёп сахарла, жолла, кыйынлыкъла, тап, терен тюнгилюле окъуна артда эдиле. Энди, керти да, ёлюм келечиси аны «эшигин кыагъа эсе», ол жолуна, негерлерине, халкыны тамблагъы кюнине акылын айтыргъа тийишлиди. Аны бла бирге, тюзлюк излеген, дин бла адамны адебин, дуня къарамын тюзетирге умут этген, энди шаркъ жерини кыызган къумларында, бир зат да кёрмей, къула тюзде квалганча, жаны ачып, «кюйюп, бишип» турганда, ичинде, ниетинде болгъанны «ахыр тылпыууна дери» кеп-кертти айтыргъа тийишли кёргенди. Ёлюм ауазын эшите, адам кёзбау эталмайды. Кязим кибик, дунягъа жютю къарагъан, кепле кёрмегени кёралган акылман адам бютюн да. Ол ахыр сёзюн халкыны жолуна, мындан ары жашаууна ал сёз, алчы ыз болурча алай айтыргъа керек эди. Кязим кесинде ол таукелликни, эслиликни да табды. Халкъ ёкюлю болургъа жетишген, дуня кыйынлыгъын да кёрген Кязимни уллу бушууу ёлюм кеси туюл эди.— ёлмезлик жокъду. Кязим аны билгенди,— узакъда, «ташы кёп, ашлыгъы — аз» жерде, аны уллу юйюрю къала эди. Халкыны жашауу тынч, иги болса, алда бир тюрлю иги умутла кёрсе, сабийле халкъ бла бирге къалалдыла, ачдан ёлмезле деп, таукел этер эди, алай, не медет, ол эди Кязимни уллу бушууу, ёлюмден эсе бек апчытхан — халкъ тынчыкысыз эди; аны бир тюрлю эркинлиги, онгу, амалы жокъ эди. Энди бу кыйын жолоучулукъда анга ачылган жашау кертилик бютюн да мугур этгенди: тауда таулула угъай, кыйда да «жарлыла — жарлыча жашайдыла».

«къарыулу къарыусузну этни ашайды». Қязим ол кертликке тынгысызлыгы бла кете эди кетсе, бир тюрлю таукел умуту болмай кете эди. Халкъны кертти ёкюлюне уа ол сезим бир башха ёлюмден эсе къайда да уллу къыйынлыкъды. Сау къалгъанлагъа кесини ахыр сёзюп — аманатын — айтыргъа заман келгени хакъ эди.

«Қязимни Арабстанда Асанланы Локъманнга этген осуятына» ол болумла кеслерини сёнгмез мухурларын салгъандыла. Қязимни инсан тынгысызлыгы, халкъны къадарына къайгырыуу, аны бла бирге «дунияны азабын бирча кёрюрге» жетишгени малкъарлы поэтни битеу дуняда бек уллу поэтлени сатырына салады.

Назмуну къол жазмасы 1942 жылда Қъабарты-Малкъар илму-излем институтну архивинде кюйгенди. Андан кёчюрюлген тизмеси Қязимни тамата къызы Хажиратны тефтеринде асырала эди. Ол дефтер да ажашып тургъаны башда айтылгъанды. Болса да, назмуну жазылыу себеби ажымлы болгъанча, къадары да къыйын, бушуулу болса да, кюйсюз болмагъанды: Қязимни суратлау, инсан осуяты аны халкъына жетмей къалмагъанды. Ол 1972 жылда — Қязимни чыгъармаларын жыйыуу кертти да насыплы жылында, — Бызынгыда Холамханланы Сахайны тефтеринде табылгъанды. Аны ахыр эки строфасын Хасанияда Гадиланы Матгерий да айтыучу эди. Юзюклери бир-бир тизгинлери кёплени эслеринде къалгъанды. Кичибалыкъда Журтубайланы Гала, Бызынгыда Тёппеланы Алий аз тюрлендирилген, башха назмула бла къатышхан вариантларын айтхандыла. Эки тизме — Сахай жаздыргъан бла Мечиланы Сагидни тефтеринде сакъланган текстле бирчадыла. Ала авторну кесини къол жазмасындан кёчюрюлгенлери туурады. Аны себепли басмагъа да ол текстлеге кёре хазырланганды.

92. «Акъны къарадан тюз айыра билген...» — Қязимни уллу жолоучулукъларында бишген бу терен философия оюмлары, къагъыт болуп, кёп къолда жюрюгенлерин тюрлю-тюрлю тизмеле айтадыла. Бир назму къадарында бир тефтерде да жазылып туюлдо. Биринчи эки строфасы бирге, экинчи эки строфасы да бирге кёп келедиле. Строфала бирем-бирем болуп да тубейдиле. Башха назмулагъа къошулуп келген кезнулери да барды. Барын тенгleshдирип, сюзюп кёргенде, назму бу халына келеди. Қязимни философия кесаматларына къарасакъ, бу чыгъарманы дагъыда башха ёлюмлери болургъа боллукъдула, алай, бир тюрлю шагъатылкъ болмай, аны тюзюп айткан къыйынды.

Қитапха 1972 жылда Бызынгыда Холамханланы Сахайдан бла Жаболаны Тебодан жазылып алынган текстле киргендиле. Назму биринчи кере басмаланады.

اَيْتِ تَشَى تَرْمَرُ إِلَى كُنْزِ كَيْبِ الدَّوْسِزِ
 مَرْدِ اِسِي بِلْمَعْنِ كِمَرِ بِلْدِي تَرْمَرُ قَلْعَدِ بِلْرُ اِرْرُ
 تَمَوُ قِيْدِرُ بِلَايِ ذَتَلِرْغَه بِلْ سَعْلِقِ كَر كِيْمِ
 تَمَارِنْدَا اِرْرُ سِيْنْدِ جَمَاعِيْتَدَه * يِقَاسِدِ مِثَالِي
 مِضَانِ اَيْلَا قُرْلَه اَنْ كُوْنِ اَنْ يَشِ كُوْنِ قَرِ
 كِرِنَه تَرْمَرُ صُوْرُ بِيْرُ بِلَاكِ كُوْنِ كَرْمَه
 مَرْدِ بِلْدِ مَدِيْبِ جُوْبِ اِرْرُ تَشَه صُوْرُ دَعِيْدَه
 تَرْمَرُ شُوْ كُنْزِ يِقَاسِدِ اَلْ تَتْعِنِ كُنْزِ تَدَا
 مَرْدِ * بِيْرُ قِيْلُرُ كَيْبِ الدَّوْسِزِ مَرْدِ سِي بِلْمَعْنِي دِرْ
مَسْئَلَةٌ قَتِيْنِ حِيْضِ لِيْنِ يَلِيْرُ مِي سَه اِرْبِي كُنْهَدَه
 يَلِيْرُ بِلْدِيْرِبِ دَا اَنَكِه كِيْچِ يَلَا بِيْرْمَه كُنَا كِيْشَكِه
 حِيْضِ وَاللّٰهِي كُنَا هُوَا اَلْوَدْرُ : —



Қязим ишлеген тегене кыргышчыкы.

Бусагъатда Кенделен элде жашагъан Бийчеккуланы Ахматны анасы эрге чыккыган заманда (айтханларына кере, поэтни «Жаралы жугъутур» деген поэмасы жазыла тургъан кезинде), Қязим жангы юйюрге сауыгъа деп агъачдан, темирден ишлеп юй керекле, сауутла берген эди. Жаш юйюр кзурада туруп, Қязим бирер от кысхич, бирер тегене кыргышчы, арауан ишлеп кзууандырыучу эди. Бу тегене кыргышчыкыдан калгъанлары кичюнчюлюкде тас болгъандыла.

А. Бегиев.

اَوْ يَنْجُو سُونَ بِيَانِ اِسْمِهِ مِنْ سَلَكِهِ
 بِرِّدْ لِرُفْعَاتِهِنْ اَنْكُوْتِنْ اَنْكَلَه
 صِدْرِ اَطْلَانِ كَوْلِ جَشْفَنِ كِبِكْ جِرَر
 حَسَابِسِرْ عَدَابِسِرْ جَشْنَكَلَه كِرَر
 كَادِمِ حَرِيْفِ بُوْتُمْ مَوْنُو اَتَكَ اَنَال
 كِيْمِ قُوبِ بِنْدِرِ بِنْدِرِ جُوْرَهْتَكَ اَنَدَا
 اِنَّه اَنْكَلَه جَنْدَكِي دِرْسِيْنِ حَرِ بَرُو كَلَه جَنْبِي كِبِكْ سِيْدِرْ سِيْنِ
 اَللّٰهُمَّ اَعِيْنِ اَبِيْنَ اَبِيْنَ
 اَبُوْرُوْتَه سِيْدِ
 اَلرَّسُوْلِيْنَ
 م

БАШЛАРЫ

Мечиланы Кязим. Тёппеланы Алим	8
1. Апсаты	133
2. Қъар жауады	136
3. Сагъыш	138
4. Тау башында тау болмаз...»	139
5. «Санга къайыкъ бла баргъа...»	—
6. «Къошунбуз. Ожакъ тютюнюнг...»	140
7. «Арбазгъа къарай озама...»	141
8. «Атанг келди да гюрбежиге...»	—
9. «Аллах бизге суймеклик жазды...»	142
10. «Тели болуп, жулдузлагъа къарайма...»	—
11. «Жал борчум салып тузакъ...»	143
12. «Бели — инчге, субай назы...»	144
13. «Салам жаздым санга артыкъ...»	145
14. «Къара къашынг, къара кёзюнг...»	146
15. «Къарап турдум баргъанынга...»	147
16. «Къоннган къушха базынып...»	148
17. «Къаламым, салтам — мюлкъюм...»	149
18. «Мен — Беккини жашы Кязим...»	150
19. Тахир бла Зухура	151
20. Қъыз тууду есе	231
21. Акъ къочхар	233
22. Тиширыу	238
23. Тазалыкъ	242
24. «Соктураныр аман ишге алдатхан...»	244
25. Ахырзаман дуня	245
26. Адеп бейтлери	249
27. «Рахму этер аллах адам улуна...»	251
28. Игилик бла аманлыкъ	252
29. Қъалабекланы Шаулукъ хажини ёлюмю	257
30. Ахыр кюн	259
31. Кёкге учхан	261
32. Суйгенледен тыялла	279
33. Тарыгъыу	280
34. Бирликни атасы ёлдю	282
35. «Тюшюнде ашлаугъа олтурун...»	283
36. «Байгъа сен байлыкъ кёп бердинг...»	284
37. «Таш эгурла сабаныбыз...»	285
38. «Суймеклик бир заманда жашха, къызгъа...»	286
39. Жарлы Абидат	287
40. «Жашха, къызгъа не болмакъ...»	288
41. Къатлылыкъ этген акъылсыз...»	—
42. Тёреде сурала кирик	289
43. «Китапны къарасын таныгъан...»	290
44. «Бир аллахны ташда, сууда излейбиз...»	291
45. «Жазыу, тилек жетерми экен...»	—

46. «Аллахны атындан сѐлешген...»	292
47. «Аллахха тарыгъа барыргъа...»	293
48. «Темир тюеме, терим бара...»	294
49. «Аллай бийле керек бизге...»	296
50. Ачыкъ сѐз	297
51. «Къара чарсада кюн отуна тѐзгенле...»	298
52. «Жер къармагъан жарлы, жазыкъ адамла...»	—
53. «Арбада да шашхынланы кѐрдюк биз...»	299
54. «Аллах, сен кеч, сейир этгенни уллу...»	300
55. «Хаж къылыргъа атлансанг да, мал жыйып...»	301
56. Ичги сѐз	302
57. «Сыгын отну жылыууна жылынган...»	303
58. Азатлыкъ деген тѐзер	304
59. «Жигит улан жолну ызлар...»	305
60. «Жер игиси — тирликге...»	—
61. «Назмула жазама, темир тюеме...»	—
62. Иги сѐз	306
63. Атасыны жашына осуяты	308
64. Парийм	309
65. Къар кюн арбазыбызгъа къонган чыпчыкъчыкъгъа	311
66. Махтачакъ бий улуна	313
✓ 67. Жаралы жугъутур	314
68. «Аллах да залимле жанлы...»	325
69. Қыйынды жашау халыбыз...»	326
70. Қызны тарыгъыуу	327
71. Адамды бизни атыбыз	328
72. «Элибизге туман кирип келеди...»	330
73. «Жарасы болмагъан жүрек кюймез...»	—
74. «Бар гюняхларымы кеч, раппин-аллах...»	331
75. «Бѐрюле чапхан сюрюуча...»	332
76. «Узакъ къалып тауларыбыз...»	—
77. «Жерим, артыкълыкъдан, зулмудан толуп...»	333
78. «Бу дуняда ким, бай болуп, менсинмеди...»	—
79. «Дуния деген алай къыйын, тик жолду...»	334
80. «Бийик тауланы башында...»	335
81. «Озгъан жауунну жамычы...»	336
82. «Жаным къанатлы мени...»	337
83. «Халкъ насыбы къайдагъысын билсемед...»	338
84. «Бу дуняда къууанч азды, бушуу — кѐп...»	—
85. «Кеме бла тенгизледен да ѳтдюм...»	339
86. «Уугъа барсын, айлансын къазауатда...»	—
87. «Къонгур таш, къаядан тюшюп...»	340
88. Бешик жыр	341
89. Қязимни Арабстандан юйге жазгъан къагъытындан	342
90. «Мусаны къатлап, Тур тауна чыкъдым...»	343
91. Қязимни Арабстанда Локъман хажиге этген осуяты	344
92. «Акъны къарадан тюз айыра билген...»	346
93. Ангылатаула	347

Издание академическое
Мечнев Кязим Беккиевич
СТИХОТВОРЕНИЯ И ПОЭМЫ
Собрание сочинений в 2-х томах
Том I

Художник *Ю. А. Шаваев*
Художественный редактор *Ю. М. Алиев*
Технический редактор *В. Т. Царикаева*
Корректор *Ф. Я. Тепеева*

ИБ № 1967

Сдано в набор 29.07.88. Подписано к печати 04.04.89. Ч00346. Формат 84×108^{1/32}. Бумага типографская № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 21,84. Усл. кр.-отт. 22,58. Уч.-изд. л. 20,2. Тираж 4000 экз. Заказ № 5337. Заказное. Цена 1 р. 80 к.

Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6
Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Госкомиздата КБАССР
Нальчик, проспект Ленина, 33

Мечиев К. Б.

М556 Собрание сочинений: В 2-х т. Т. 1. Стихотворения
и поэмы.— Нальчик: Эльбрус, 1989.—416 с.

ISBN 5-7680-0129-8

Первый том Собрания сочинений основоположника балкарской литературы Кязима Мечиева составили произведения, написанные в период с 1886 по 1910 год.

М 4702100200-001 99-89
М125(03)-89

С(Балк)2